

81.632.93-913
Г 937
С 13813

Гузеланы Ж.М.

**БУСАГЪАТДАГЪЫ КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ЛИТЕРАТУРА ТИЛ**

2-чи кесеги

Морфемика, морфонология, сѣз къурау

Къарачай шахар 2006

к/р

Гузеланы Ж. М.

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар
литература тил

2-чи кесеги

Морфемика, морфонология, сѣз къурау

Къарачай-Черкес къырал университет бла Къабарты-
Малкъар къырал университетни къарачай-малкъар тил бла
литература бѣлюмлерини студентлерине дерслик

С 23813

Къарачай шахар 2006

81.632.93-923

Г937

Печатается по решению редакционно-издательского совета Карачаево-Черкесского государственного университета

Гузеев Ж. М. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 2. Морфемика, морфонология, словообразование. – Карачаевск: КЧГУ, 2006. – С. 294 с.

ISBN 5-8307-0105-7

Рецензенты: проф. А-М.Х. Батчаев
проф. Т. К. Алиева

ISBN 5-8307-0105-7

© Гузеев Ж. М., 2006

© Карачаево-Черкесский
государственный университет, 2006

АЛ СӨЗ

Грамматика тил билимни бек улуу бөлүмдүү. Ол беш кесектен кыралат: морфологиядан, морфемгекадан, морфонологиядан, сөз кыраудан эм синтаксиден. Морфология бла синтаксис тил билимни энчи бөлүмлери толдуле / тойюлдуле. Грамматиканы бирси кесеклери уа аны аллай бөлүмлеридиле.

Морфологияда сөзлени грамматика джаны бла торлениулер, аланы грамматика кыауумлары, эсе да тилни кесеклери (энчи эм болушлукчу), ол кесеклени лексика-грамматика джаны бла торлениулер тинтиледиле. Андан сора да, бу бөлүмде сөзлени морфемаладан кыралыулары, морфемаланы торлениулер (тамырла, аффиксле / суффиксле) бла бирча аланы кырагъан фонемала, фонемаланы бирге келишиу джоруклары эм сөзле, башха сөзлеге джалгъанып, торленгенде, аланы да (фонемаланы) торлениулер окуладыла. Аны себебли алимлени бир кыаууму морфемиканы бла морфонологияны морфологияны кесеклерине санайдыла.

Морфемика сөзгө магъананы билдирген кесеклерин – морфемаланы, аланы форма эм магъана джаны бла энчиликлерин, сөзде кылулуклары тинтеди. Морфемаланы торлениулер, аланы бир бирлери бла байланыулары джоруклары да морфемикада тохташдырыладыла. Андан сора да, тил билимни бу бөлүмдө сөзлени - тилни кесеклерини морфема кыраамларына, анга кере аланы кыауумлагъа юлешиниулерине, морфема джаны бла тинтилиу джорукларына кыралалы.

Морфонологияда морфемаланы фонология эм просодика джаны бла торлениулер окуладыла. Анда морфемаланы кырагъан тауушла (фонемала), аланы кыралыуларында башхалыкыла, аланы кайдан чыкыганлары, бирге кышулуп, джангы сөз эм аны формаларын кырагъанда, морфемаланы торлениулер эм ала не бла байламлы болганлары тохташдырыладыла. Грамматиканы бу бөлүмдө фонетиканы, фонологияны, морфологияны эм синтаксисни бирге байлайды эм кеси да морфемиканы шартларына таянады.

Тил билимни морфемика эм морфонология бөлүмлери сөзле бла кыаты байламлыдыла, не ючюн дегенде алада сөзлени кырагъан кесекле (тамырла, аффиксле / суффиксле), аланы торлениулер, ол торлениуле не бла байламлы болганлары тинтиледиле.

Сөз кырауда сөзлени джаратылыу системалары, аланы кырагъан амалла, мадарла, сөзлени магъананы билдирген кесеклери (морфемала), джангы сөзлени кырауда аланы хар бирини кылай энчиликлери болганлары ачыкыланадыла. Бу бөлүм лексикология бла морфонологияны проблемаларын бирге джыйышдырады.

Синтаксисде айтымланы кыралыулары, аланы торлениулер, сөзлени бир бирлери бла байланыулары, айтымда тизилиу джоруклары ачыкыланадыла.

Алай бла, грамматиканы кесеклери барысы да бирге байланылдыла. Ол байламлыкыны өзегин сөзле кырайдыла, грамматиканы хар кесегини борчу сөзлени энчиликлерин ачыкылауду: аланы кыралыуларын, кыралыу амалларын, кесеклерини бирге кышулуу халларын, торлениулерин, тилни кесеклерине юлешиниулерин, башха сөзле бла байланыу мадарларын эм айтымланы кыралыуларын.

МОРФЕМИКА

1-чи §. Морфемиканы ангылатуу

Морфемика деп тилни морфема кырулушуна, сөзгө кырагъан морфемалагъа эм аланы тюрлюлерине, тил билимни морфемаланы тюрлюлерин эм аланы кыралыуларын, бир бирлери бла эм сөзгө кеси бла кылай байланганларын тинтиучю бөлкюмгөне айтадыла.

Алай бла морфемикада бу затла тинтиледиле:

- 1) морфемала эм аланы тюрлюлери;
- 2) морфемаланы тюрлюлерини кылай кыралгъанлары;
- 3) сөзде морфемаланы бир бирлер бла кылай байланганлары;
- 4) морфемаланы ала кырагъан сөз бла кылай байланганлары.

Сөзгө морфема кырамын тохташдырыу бу затланы тохташдырыу бла байламлыды:

- 1) сөзгө морфемаларын;
- 2) морфланы магъаналарын эм фонемаларыны бирге келишиулерине кере, морфемаланы кыралыуларын;
- 3) морфланы бир бирлери бла байланыу джорукъларын эм аланы кыралыуларын;
- 4) морфемаланы кылай кыраумлагъа юлешингенлерин.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) морфемика деб не затла айтадыла? 2) морфемика тил билимни бөлкюмюдю огъесе тюрлюмю / тюрлюмю? 3) морфемикада не затла тинтиледиле? 4) сөзгө морфема кырамы кылай тохташдырылады?

2-чи §. Морф эм морфеманы тюрлюлери

Сөзгө магъананы билдирген кесеклеринден бек гитчесине **морф** дейдиле.

Сөз бир морфдан да, талай морфдан да кыралады: ма, ох, кере; кел-дим, тур-гъуз-уу, бай-лыкълан-дыр, джер-ге-леш-дир-ил.

Къарачай-малкъар тилде сёзлени эм аланы формаларын къурагъан морфла юч къауумгъа юлешинедиле:

- 1) тамыр морфла;
- 2) джалгъау / аффикс морфла;
- 3) болушлукъчу морфла.

Сёз ючюн, бардыртхан деген этимсыфат бар деген тамыр морфдан бла –дыр, -т, -хан деген аффикс / джалгъау морфладан, эксчемпион деген ат экс деген джалгъау морфдан бла чемпион деген тамыр морфдан къуралгъандыла; къаракъаш деген сыфат – эки тамыр морфдан: къара эм къаш; малкёзлюк деген ат – эки тамыр морф бла бир джалгъау / аффикс морфдан: мал, кёз эм – люк; ыразы эт, окъуб чыкъ, келе тур, чыгъыб кет, тансыкъ бол деген къош этимледе болушлукъчу морфла эт, чыкъ, тур, кет, бол деген болушлукъчу этимледиле. Шахар таба, сени кибик, джюз чакълы, бизден сора, халкъ ючюн деген сёз бирлешледе аллай морфла таба, кибик, чакълы, сора, ючюн деген сонгураладыла. Бек уллу, эм иги, асыры чомарт, джаланда экеулен, бютюнда махтарча, къуруда кесим, алгъан кёреме, келе эди, биле болур, сатарыкъ ушайды, кетген кёреме, джазаргъа керекди деген сёз бирлешледе болушлукъчу морфла быладыла: бек, эм, асыры, джаланда, бютюнда, къуруда – сёзлеге къошулмай джорюючю кесекчикле; эди, болур, ушайды, керекди, кёреме – къарамчы сёзле.

Тамыр морфну морфланы бирси тюрлюлеринден башхалыгъы – анда лексика магъана неда лексика магъананы ёзеге болады. Сёз ючюн, кёр+дю+м деген сёз формада кёр тамыр морфду, лексика магъананы ол билдиреди; сабан+чы+ны деген сёз формада сабан къуралмагъан тамырды, сабанчы деген сёзню – къуралгъан тамырны – магъанасыны ёзегин ол билдиреди: сабанчы – сабанда ишлеучю, сабан ишле бла кюрешуучю адам.

Тамыр морфсуз сёзню формалары къуралмайдыла. Башхача айтханда, хар сёзню формасында тамыр морф неда морфла боладыла.

Джалгъау / аффикс морфланы лексика магъаналары болмайдыла, грамматика магъаналары боладыла. Джалгъау морфла сёз къураучулагъа бла сёз тюрлендириучюлеге юлешинедиле.

Къарачай-малкъар тилде джалгъау / аффикс морфла эки тюрлюдоле: аффикс / суффикс морфла эм префикс морфла. Аффикс / суффикс морфла тамырны ызындан, префикс морфла уа аны аллында джюрютюледиле. Аффикс / суффикс морфла бек эркин джюрютюледиле, префикс морфла уа джаланда орус тилден эм аны юсю бла келген ультракызыл, антикесекчик, контрчабыуул, ультракысха, ультратаууш, экс-чемпион, авиачана дегенча сёзле бла сыфатланы айырма дараджаларын къураучу къап-, кыып-, кём-, джап-, чым- (<чынг-), дум, сап- д.а.к. кючлендириучю кесекчикледе (къап-къара, кыып-кызыл д.б.) тюбейдиле.

Суффикс морфла да, префикс морфла да сёз къураучула эм сёз тюрлендириучюле боладыла. Сёз ючюн, малчылыкъда деген сёз формада -чы, -лыкъ морфла сёз къураучуладыла, -да морф а сёз тюрлендириучюдо. Башда кёргозтюлген сёздеде ультра-, экс-, авиа-, анти-, контр- деген префикс морфла сёз къураучу, кыып-, кём-, къап- д.а.к. префикс морфла уа сёз тюрлендириучю морфладыла.

Болушлукъчу морфла болушлукъчу сёзле (этимле, сёзлеге къошулгъанлай джюрюучю кесекчикле, сонгурала) бла къарамчы сёзледиле.

Магъаналарына кёре ала юч тюрлю боладыла: 1) сёз къураучу морфла, 2) сёз къошуучу морфла эм 3) къарамчы / модаль морфла. Сёз ючюн, сатыб ал, сау эт, кёб эт, ыразы бол, халек бол, хапар бер деген къош этимледе ал, эт, бол, бер деген болушлукъчу этимле болушлукъчу морфладыла, кеслери да сёз къураучуладыла. Юй таба, юй бла, юйню юсюнден, юй ючюн, юй кибик деген сёз формалада таба, бла, юсюнден, ючюн, кибик деген сонгурала сёз къошуучу морфладыла. Келген кёреме, келлик болур, келмезлик сунама, келди да, келген эди, келген ушайды деген сёз бирлешледе кёреме, болур, сунама, да, эди, ушайды деген болушлукъчу морфла къарамчы / модаль морфладыла.

Болушлукъчу морфланы бирлери сёзлени (эм аланы формаларыны) алларында, башхалары уа аланы ызларындан джорюйдюле. Сёзлени (эм аланы формаларыны) алларында бек, асыры, эм, джингил, дум, туума д.а.к. кесекчикле - морфла,

аланы ызларындан а сонгурала, болушлукчу эм кем этимле, къарамчы сёзле – болушлукчу морфла джюрюйдюле.

Болушлукчу морфла бош морфлагъа (бир морфу болгъанлагъа) бла къош морфлагъа (талай морфу болгъанлагъа) юлешинедиле. Сёз ючюн, китабны юсюнден, аны амалтын, не себебден, эл таба, бизни ючюн, тау кибик деген сёз бирлешледе **таба, ючюн, кибик деген сонгурала бош, амал+тын, юс+юн+ден, себеб+ден деген сонгурала уа къош болушлукчу морфладыла.** Аллай морфла кесекчикледе, къарамчы сёздеде да бардыла: 1) кесекчикледе: эм, бек, асыры – бош болушлукчу морфла; бютюнда, бег-ирек-да, чырт-да, шаш-май – къош болушлукчу морфла; 2) къарамчы сёздеде: да (алды да), эке (кёрдюмю эке) – бош болушлукчу морфла; кёр-е-ме, уша-й-ды, бол-ур – къош болушлукчу морфла.

2-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) морф деб не затха айтадыла? 2) морфла къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 3) тамыр морфну морфланы бирси тюрлюеринден не башхалыгъы барды? 4) джалгъау морфланы къаллай тюрлюери боладыла? 5) болушлукчу морфла къаллай сёздиле эм аланы къаллай тюрлюери боладыла?

3-чю иш. Сёзлени эм сёз формаланы окъугъуз да, алада тамыр морфланы бла джалгъау морфланы табыгъыз.

Джаздырт, уллукъол, алашатабан, экс-чемпион, ультратаууш, келишдириу, джаланбаш, контрадмирал, джалынчакъсызлыкъ, окъутуу, бизникиле, къумурсхабел, татлытамакъ, борчбермез, тапсаашар, къап-къаралыкъ, къып-къызылчыкъ, кеппе-керти, бошбеллик, къанджюреклик, кючсауар, кючбюсюреу, къаракъашчыкъ.

4-чю иш. Сёзлени бла сёз формаланы жазыгъыз, алада суффикс эм префикс морфланы табыгъыз, аланы сёз тюрлендириучюлерин тюз, сёз къураучюларын а толкъун ызлыкъла / сызлыкъла бла белгилегиз.

Джап-джашилчик, кеппе-кертиди, авиабелек, авиачана, ультракызыл, тюппе-тюздю, сабанчылыккыны, джюзюмчюле, башламчыла, ингирили, эрттенлик, бюгюнлю, ёрге, узакьда, таулада, чыммакылыккы, авиакомпания, контраатака, сап-сары, кыызгыл, моргулдум, уллураккы, эркинирек, кёксюл.

5-чи иш. Сёз бирлешлени былай юлешиб джазыгкыыз: 1) сёз кыураучу морфлары болгкыан сёз бирлешле; 2) сёз кыошуучу морфлары болгкыан сёз бирлешле; 3) кыарамчы морфлары болгкыан сёз бирлешле. Морфланы тублерин ызлагкыыз / сызлагкыыз.

Эрттенли бери, хазыр эт, хазыр бол, оккыуб чыккы, биле кёреме, келген болур, сахар таба, ыразы эт, сызыб ий, кетиб кыал, анга кёре, айтхан сунама, оккыуй кёреме, джазгкыан ушайды, бара эди, айтды да, бардымы эке, машок бла, сени ючюн, чыгкыарыб ат, билиб кыой, келиб кыал, минг чаккылы, чыгкыыб кет, аны кибик, кёрдю дейме.

3-чю §. Ноль морф

Бир-бирде сёзню грамматика магкыанасы аффикссиз / суффикссиз да билинеди. Аны алайлыккы, кёп грамматика магкыанала аффикссиз / суффикссиз эм болушлуккычу сёзле бла белгиленселе эм сёз формаланы тенглешдирир онг болса, кёрюнеди. Аллай кезиуде / кёзюуде грамматика магкыаналаны бир-бирлерин ангылар ючюн, суффиксни кереги да болмайды. Сёз ючюн, таш эм ташланы деген сёз формаланы биринчисинде морфну джоккылугкыу аны джангызлыккы санда эм баш болушда болгкыанын кёргюзтеди. Кел эм келтирмеди деген сёз формаланы тенглешдиргенде, аланы биринчисини быллай грамматика магкыанлары билинедиле: джангызлыккы сан, буйруккычу туруш, баш айырма, экинчи бет, хаулаучу форма. Быллай, аффикссиз / суффикссиз билинген, грамматика магкыанала ноль формалы суффикс морф бла кёргюзтюледиле.

Ноль формалы аффикс / суффикс морф, джазылыккы кёргюзтюлген аффикс / суффикс морф, кесини магкыанасын кыоншудагкы аллай морфха бериб, кеси тюшюб кыалгкыан заманда да тубейди. Сёз ючюн, /а/ ачыккыгкыа бошалгкыан сёздеде –сы иелик

морф 1-чи эм 2-чи бетледе кесини кьуллугьун бет суффиксге береди да, тынч айтылыр ючюн, ноль формалы аффикс / суффикс бла алышынады / алмашынады. Сёз ючюн, ана деген сёзню ана-м, ана-быз, ана-нг, ана-гъыз деген формаларында иеликни ноль формалы морфу барды. Бетни магъанасы бла бирге ол иеликни магъанасын да билдиреди. Бу сёз формалада ноль формалы морфну барлыгъы аланы ахырлары /а/ таууш (фонема) бла бошалмагъан сёзлени быллай формалары бла тенгleshдиргенде керюнеди: джан-ым, джан-ы-быз, джан-ынг, джан-ы-гъыз.

Ноль формалы аффикс / суффикс морф башха заманлада да тубейди. Сёз ючюн, бир туудукъ / бир тукъум эки сёз форманы биринчисинде: къарачай-малкъар тил бла литератураны кафедрасы, Ахмат бла Аскерни атасы, Юсуб бла Омарны чакъырдыла, джер бла кёкню арасы, джаз бла кышны ортасы. Аны алай болгъаны бу сёз формаланы быланы литератураны, Аскерни, Омарны, кёкню, кышны деген бир туудукъ / бир тукъум формалары бла тенгleshдиргенде керюнеди.

Атла белгисиз затны кергюзтселе да, ноль морфлу формада хайырланыладыла эм иеликчи бла тамамлаучу болушланы билдиредиле: стол аягъы, кырдык чал, джер башында, джер сюр, китаб окъу, китаб тыш. Бу сёз тутушлада атла иеликчи эм тамамлаучу болушланы билдиредиле, ала столну, кырдыкны, джерни, китабны деген формаланы орунларына джюрютюледиле.

Суффикс / аффикс морфланыча, болушлукъчу морфланы да ноль формалары болады. Сёз ючюн, *Ахмат окъуи эм джаза турады; Ол бизге хыны, къакъды этди* деген айтымлада экишер сёз формадан (окъуй, джаза турады; хыны, къакъды этди) биринчилерини турады, этди деген магъаналары болгъан ноль формалы морфлары бардыла. Аны алайлыгъы бу бир туудукъ / бир тукъум сёз формаланы тенгleshдиргенде билинеди. Морфология джаны бла тинтген заманда *окъуй, хыны* деген сёз формалада ноль формалы морфланы орунларына турады, этди деген джазылыб белгиленирик морфла салынадыла да, аланы толу формалары (*окъуй турады эм джаза турады, хыны этди эм къакъды этди*) тинтиледиле.

6-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) ноль морф деб къаллай морфха айтадыла? 2) ноль формалы аффикс / суффикс

морф кьаллай заманлада тубейди? 3) болушлукчу морфланы ноль формалары кьаллай сёзле бла белгиленедиле?

7-чи иш. Сёз тутушланы бойсунган сёзлерин. ноль формалы этиб джазыгъыз.

Столну аягъы, джылны аллында, юйню аллы, эшикни арты, дырынны джый, кырдыкны чал, отунну джар, китабны окъу, джерни сюр, биченни ташы, Маммеланы кызы, Омарны кыатыны, Къазийланы кызы, Джарахматланы бийчеси.

8-чи иш. Бу сёзлени кьайсыларыны грамматика магъаналары ноль формалы суффикс морф бла кёргозтоледиле?

Бар – бардым, кёр – кёрдюле, джаш – джашлагъа, чал – чалмадыкъ, терек – тереклеге.

9-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. Ноль формалы аффикс / суффикс морфу болгъан сёзлени тублерин ызлагъыз / сызлагъыз.

1. Алий бла Саматны таугъа бичен чалыргъа джибердиле.
2. Юсюб бла Далхатны университетни футбол командасына кьощдула.
3. Орус тил бла литератураны кафедрасыны джыйылыуу болду.
4. Ол экисини арасы джер бла кёкню арасы кибики эди.
5. Билген бла билмегенни айыргъан алай кыйын тыйюлдю / тюлдю.
6. Джаз башы бла кюз артыны / кьачны сууугъу малгъа, адамгъа да кыйын болуучуду.
7. Кертиди, культура джаны бла айтханда, шахар бла элни тенг этерге кыйынды.

10-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Алада ноль формалы болушлукчу морфланы табыгъыз.

1. Омар ашай эм китаб окъуй турады.
2. Ол бизни тансыкъларыкъ, излерик болур.
3. Тембот масхаралай, кюле тура эди.
4. Паша доктор эм профессор кёреме.
5. Масхут джаза, бир загла мурулдай турады.
6. Энди уа эт бишген, эзилген да болур.
7. Хасан не затланы эсе да окъуй эм джаза кюрешиди.
8. Къанамат

иги кесекни тынгылаб эм ышарыб турду. 9. Сюлемен окъууу-билими болгъан, ангылагъан адам ушайды. 10. Ахмат хынычы, тырманчы болуучуду.

4-чю §. Морфема

Тюрлю-тюрлю сёздеде тубеген морфла, бир морфну тюрлюлери неда алломорфла болсала, морфеманы къурайдыла. Морфема сёзню лексика неда грамматика магъанасы болгъан, адамны эсинден хазырлай алыныучу, къатланыб туруучу бек гитче кесегиди. Сёз ючюн, юйле деген сёзню эки магъаналы кесеги – морфемасы барды: юй деген морфема «ичинде адам жашагъан неда ишлеген мекам» деген лексика магъананы, -ле деген морфема уа баш неда тамамлаучу болушну, кёплук санны – грамматика магъананы - билдиредиле.

Морфема морфология джаны бла андан ары юлешинмейди, къурашдырылгъан да этмейди, хазырлай джюрютюледди. Сёзню хазырлай джюрютюлгени бла морфеманы хазырлай джюрютюлгени бирге келишмейдиле. Сёзлени бирлери хазырлай джюрютюле эселе, башхалары уа къурашдырылгъан этедиле, морфемала уа джаланда хазырлай джюрютюледиле.

Сёз кеси аллына эркин джюрютюледди, аны джюрютюлюую башха сёзлени джюрютюлюулери бла байламлы тюрлю / тюрлютюрлю. Морфема уа сынгар / джаланда сёзде, аны бирси морфемалары бла бирге джюрютюледди.

Къатланыб (башха сёзде неда сёздеде тубеб) туруу да, хазырлай джюрютюлюуча, морфеманы белгили шартыды. Морфемаланы асламысы эки неда андан да аслам сёзде тубейдиле эм кёбюсюнде бир магъанада джюрютюледиле. Тенгleshдириб керейик: таш-чы, керюк-чю, чурукъ-чу, къобуз-чу, кийиз-чи д.б.; джер-ге, тау-гъа, таш-ха, джех-хе, танг-нга, тенг-нге д.б.; амал-сыз, иш-сиз, юй-сюз, туз-суз д. б. -Чы / -чи, -чу / -чю суффикс адамны усталыгъын; -гъа / -ге, -ха / -хе, -нга / -нге джангызлыкъ санны, бериучю болушну; -сыз / -сиз, -суз / -сюз бир затны джюкълугъун билдиредиле.

Алай бла, морфеманы бек белгили шартлары быладыла: !) магъананы (лексика неда грамматика) билдириую эм 2) андан ары

магъананы билдирген кесеклеге юлешинмеую; 3) хазырлай джюрютюлюую эм 4) къатланыб турууу.

Сёзлени тюрлю-тюрлю грамматика формаларында тюбеген морфемала, бир магъананы билдириб, эшитилиулеринде да бирчалыкъ неда ушашлыкъ бар эсе, ала бир морфеманы къурайдыла. Сёз ючюк, элчик, ташчыкъ, юлюшчюк, къолчукъ деген атлада -чыкъ / -чик, -чукъ / -чюк морфла бир суффикс морфемадыла, не ючюн дегенде барысы да гитчеликни бла эркелетиуню билдиредиле, эшитилиулеринде да ушашлыкъ барды. Барыу, кириу, туруу, кёрюу деген этим атланы -юу / -иу, -уу / -юу морфемалары да бир морфемадыла: бар деген этимни бир формасын – этим атны билдиредиле, эшитилиулери да бирге ушайдыла. Была эки тюрлюсю да джалгъау морфемаладыла. Тамыр морфемалада да хал алайды. Сёз ючюн, юшчюк, ючеулен деген санаулада юш, юч бир морфемадыла, не ючюн дегенде экиси да бир тамырдыла.

Морфлача, морфемала да тамыр морфемалагъа бла джалгъау морфемалагъа юлешинедиле. Тамыр морфемаланы джаланда тамырла, джалгъау морфемаланы уа префиксле бла суффиксле къурайдыла. Алай бла, джалгъау морфемала эки тюрлюдюле: префикс морфемала эм суффикс морфемала.

Префикс морфемаланы сёз къураучулары (ультра-, контр-, анти-д.б.) эм къарамчылары (тап-, кем-, джап-, дум д.б.), суффикс морфемаланы уа сёз къураучулары (-чы, -лыкъ, -лы, -ым д.б.), сёз тюрлендириучюлери (-ла / -ле, -гъа / -ге, -а / -е, -гъынчи / -гинчы д.б.), сёз къошуучулары (баргъан эди, окъуб чыкъ, ары дери) эм къарамчылары / модальныйлары боладыла. Сёз къошуучу морфемала бла къарамчы морфемала сёз тюрлендириучю морфемалагъа саналадыла.

Бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да сёзню тамыры бек аз тюрленеди. Аны себебли тамыр морфема асламысында джангыз морфдан къуралады. Эки морфдан къуралгъан тамыр морфемала бек аз тюбейдиле: акъ – агъ+ар, сёк – сёг+юм, юч – юш+чюк, орун – орн+ал, къыйын – къыйн+а д.б.

Бир фонеманы морфлары, фонемаларыны къауумуна кёре, бирге джууукъ боладыла. Бирден кёб фонемасы болгъан аффикс / джалгъау морфну ачыкъ фонемаларындан бири башха морфну аллай фонемасы бла алышыныб / алмашыныб джорюйдю. Ол

алышыныу / алмашыныу сингармонизмни джоругъу бла байламлыды: базыкъ ачыкълы сѣздеде /a/, /ы/, /у/, назик ачыкълы сѣздеде уа /e/, /и/, /ю/ ачыкъла джюрютюледиле. Сѣз ючюн: джап- / -джеп (джап-джашил, джеп-дженгил), таппа- / теппе-, туппа- / тюппе- :таппа-газа, теппе-тенг, туппа-туура, тюппе-тюз), -ла /-ле (адамла, юйле; тауда, тюзде), -чы / -чи (малчы, элчи: башчыкъ, бешчик), -ду / -дю (болду, кѣрдю; къолтукъ, бюртюк). Тамыр морфлада уа къысыкъ фонемала алышынадыла: ч / ш (кюч – кюш-чюк), п / б (топ – тоб-ум), к / г (бек – бег-ит), къ / гъ (сакъ – сагъ-ын). Бир-бирде бир морфну ачыкъ фонемасы аны бла бир морфеманы къураган башха морфда тюбемей къалады: -ин / -н (эли – ин > эли-н), -сы / -ы (багъа-сы, баш-ы), -уу / -у (сор-уу, окъу-у) д.б.

11-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) морфема деб не затха айтадыла? 2) морфеманы баш шартлары къайсыладыла? 3) морф бла морфеманы не башхалыгъы барды? 4) морфеманы къаллай тюрлюкери боладыла? 5) бирден кѣб фонемалары болган джалгъау морфланы бир бирден башхалыкълары аланы ачыкъларындамыды огъесе къысыкъларындамыды эм къаллай джорукъ бла байламлыды?

12-чи иш. Сѣзлени быллай къауумлагъа юлешиб джазыгъыз: 1) префикс морфлары болган сѣзле; 2) аффикс / суффикс морфлары болган сѣзле.

Кѣм-кѣк, тирменчи, тойчу, джап-джашил, отунчу, къып-къызыл, антифашист, тюзлюк, ультракъызыл, кѣзчю, тап-газа, экстрасенс, тюппе-тюз, бозгъул, ариулукъ, саргъыл, кертилик, къызгъыл, бюгюнню, джангылыкъ, моргъул, эрттеги, учузлукъ, къышхы, къартлыкъ, джайгъы, бурунгу, кеппе-керти, чыммакъ, аппакъ.

13-чю иш. Беричю болушну аффиксини / суффиксини хар морфна экишер сѣз джазыгъыз.

Ю л г ю л е: таш-ны, агъач-ны, эшик-ни, эмен-ни, юй-ню, кѣл-ню, тау-ну, оноу-ну.

14-чю иш. Сёздеде тамыр морфемаланы табыгъыз да, аланы мрфларын кёргюзтюрб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: юч – юш, кёк – кёг.

Къыйынылыкъ, къыйналыу, орунунда, орналыргъа, кёгюрчюн, кёксюлдюм, агъару, акъсыл, такъмакъ, тагъылыу, сарынла, сарнау, къылышчыкъ, къылычла, сагъын, сакълыкъ, сёгюмсюз, сёкдюр, кючлю, кюшчюк.

15-чи иш. Сёзлени морфемалагъа юлешиб джазыгъыз.

Сибиртги, таулулукъ, зауукълукъ, тюйюш, джылыт, иссилик, акъбаш, ташсын, узунетек, кенгджауурун / кенгджауорун, къолайсызлыкъ, джазма, бурунгулу, кечеге, ашаллыкъ, эсгертме, ташджюрек, ючтомлукъ, джангыдан, бираздан, битеулей / бютеулей, бошуна, бусагъатдагъы, биринчиден, биреулен, тёртгюлле, базынгылы, бузкъаудан, айрыкам / айрымкан.

Ю л г ю л е: эртте-ги-ли, бюгюн-люк-де, джан-джат, юш-чапыракъ, кел-тир-ил-лик.

16-чы иш. Джаланда / сынгар тамыр морфемадан къуралгъан сёзлени бла тамыр морфемадан бла аффикс / суффикс морфемадан къуралгъан сёзлени айырыб окъугъуз.

Эски, эсгер, джарты, джарыл, быттыр, битдир, акъса, акъсат, акъсакъ, дуппур, тыммыл, тымлы, тымсыз, къанга, сенгирчке, къаннга, къаннгынчы, джангы, танкы, джинк, жанк, тангкёрдю, тинкирди, Джанболат, Джанмырза, акъсыл, такъмакъ, бучхакъ, ючгюл, эчки, кечги, юшчюк, санкъылчакъ, юфгюр, тюпгюр, ётгюр, зыккыл, къоранч, джубанч, тилманч, иничке / ингичке, тасха, къарауул / къалауур, талауур, окъуу, бугъумуч.

5-чи §. Морфемалада синонимлик, омонимлик эмда антонимлик

Бир аффикс / суффикс морфеманы кьураар ючюн, морфланы магъаналарыны бирчалыклары огъай / угъай, аланы тауушларыны (фонемаларыны) бирге джууукълуклары керек болады. Магъаналары бирча болгъан аффикс / суффикс морфла, тауушларында бирге джууукълукъ, ушашлыкъ джокъ эсе, хар бири энчи морфема болады. Сёз ючюн, аша-т, ич-ир, бар-дыр, тур-гъуз деген этим формаланы суффикс морфлары (-т, -ир, -дыр, -гъуз) бир айырманы (къатланыучу / кысыучу) кьурайдыла. Болсада бу суффикс морфланы тауушларында (фонемаларында) бирге джууукълукъ, ушашлыкъ джокъду. Аны себебли аланы хар бири морфемады.

Билмегенден айтмагъанды, билмегенликден айтмагъанды, билмегени себебли айтмагъанды, билмегени ючюн айтмагъанды деген сёз тутушлада –генден, –генликден деген суффиксле эм –гени себебли, –гени ючюн деген суффикс бла сонгураны бирге джорюулерины магъаналары бирди – сылтауну билдиредиле. Алай форма джаны бла уа ала бирге келишмейдиле. Аны себебли ала бир морфеманы тюрлюлери тюрлюле / тюрлюлдюле, хар бири энчи морфемады. Болсада быланы бирин башхасыны орунуна джорютюрге джарайды. Былай морфемалагъа синоним морфемала дейдиле. Ала тамыр морфемалада болмайдыла, аффикс / джалгъау морфемалада (аланы суффикслеринде) боладыла.

Синоним морфемала эркетну, кьубултуу магъанасы болгъан суффикследе да эркин тубейдиле. Сёз ючюн: кызы-чыкъ, кызы-ыка, кызы-ай, кызы-ый; джаш-чыкъ, джаш-ыка, джаш-ыу, Абу-ке, ата-ка, ата-ш д.б.

Тауушлары (фонемалары) тамам бирча морфла, магъаналары бирге келишмей эсе, бир морфну тюрлюлери огъай / угъай, хар бири энчи морф болады. Сёз ючюн, -чы аффиксни / суффиксни бу сёз формаланы хар биринде энчи магъанасы барды: бар-чы (тилекни билдиреди), хуна-чы (усталыкны билдиреди), тил-чи (къылыкны билдиреди). Магъаналары бир бирден башха, формалары уа тамам бирча болгъанлары себебли, бу морфемала омонимледиле. Къарачай-малкъар тилде омоним морфемала

этимлени, атланы формаларында эркин тубейдиле. бады-къ эм барса-къ (1-чи бетни, кѣплук санны морфемалары; алай 1-чи морфема баш турушдады, 2-чи уа - шарт турушда), бер-ир (этимсыфатны боллукъ белгисиз заманыны морфемасы) эм бишир (этимни баш айырмасы), сыз-гъа (баш болушдагъы ат) эм тау-гъа (бериучю болушдагъы ат).

Морфемаланы бир бирге антоним болгъанлары да бардыла. Алай морфемала эки къауумдула: -лы - -сыз эм -ма. Аланы биринчилери сыфатлада бла аладан къуралгъан бир-бир сѣзлеуледе тубейди (акъыллы адам – акъылсыз адам, акъыллы сѣлешю – акъылсыз сѣлешю), экинчилери уа этимледе (айт – айтма, кел – келме, тур – турма).

Алай бла, аффикслени / суффикслени да, сѣзленича, синонимлери, омонимлери, антонимлери боладыла.

17-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) морфемаланы бир бирге синоним болгъанларын аланы магъаналарымы кѣргюзтеди огъесе таууш (фонема) къурамларымы кѣргюзтеди? 2) синоним морфемала деб къаллай морфемалагъа айтадыла? 3) къаллай морфемала бир бирге синоним, омоним эм антоним боладыла: тамыр морфемаламы огъесе суффикс морфемаламы? 4) омоним эм антоним морфемала тилни къайсы кесеклерини формаларында эркин тубейдиле?

18-чи иш. Сѣзлени эм сѣз формаланы окъугъуз, сора аланы быллай къауумлагъа юлешиб джазыгъыз: 1) аффикслери / суффикслери бир бирге синоним болгъан сѣзле; 2) аффикслери / суффикслери бир бирге омоним болгъан сѣзле; 3) аффикслери / суффикслери бир бирге антоним болгъан сѣзле.

Моргъул, саргъыл, огъурлу, огъурсуз, тирменчи, сѣзчю, айтыр, айтмаз, къызгъыл, кетерге, кетмезге, отунчу, тырманчы, марачы, кѣнделенчи, зеленчукчу, эсли, эссиз, алгъа, таугъа, сѣзлук, тюзлук, ишчи, элчи, къапчыкъ, джашчыкъ, кесекчик, джерчик, турур, турмаз, бишир, келир, таулу, суулу, тузлукъ, къуллукъ, къызын, атын, билин, элин, атым (бир атым туз), азыгъым, кийим, джерим, келчи, тилчи, тойчу, болчу.

19-чу иш. Бу сёз формаланы морфемалары бир морфеманы тюрлюлеримидиле огъесе хар бири энчи морфемамыды? Оюмугъузну айтыб ангылатыгъыз.

Толтур, бардыр, киргиз, келтир, бишир, тюшюр, джашыр, бошат, джашат, ушат, къашыт, юшют, джаздыр, тиргиз, юздюр, бездир, тургъуз, сордур, юйге, тангнга, ташха, суугъа, тенгнге, къонакъгъа, келген, баргъан, чалхан, сингнген, тыннган, сепгил, ючгюл, тёртгюл.

20-чы иш. Этим формаланы аффикслерин / суффикслерин табыгъыз. Ала бир аффиксни / суффиксни тюрлюлеримидиле огъесе хар бири энчи аффиксмиди / суффиксмиди?

Кёрмегенден, кетмегенликден, арыгъандан, арыгъанлыкъгъа, джарамагъандан, джарамагъанлыкъдан, келгинчи, баргъынчы, тургъунчу, кёргюнчю, айтханлыкъгъа, кёргенликге, баргъанлыкъгъа, онгнганлыкъгъа, билгенлик, къарагъанлыкъ, айтханлыкъ, тыннганлыкъ.

21-чи иш. Сёз формаланы биринчи къауумларына синоним аффикслени / суффикслени, экинчи къауумларына омоним аффикслени / суффикслени, ючюнчю къауумларына антоним аффикслени / суффикслени къошуб джазыгъыз.

1. Ариу, эриши, аман, уллу, ата, ана, эсгер, ары, билме, ангылама.

2. Эл, шахар, Москва, Хурзук, Мара, Къашхатау, тырман, тил, сёз, чурукъ, хуна, бёрк, къобуз.

3. Айт, бер, кел, кёр, ишле, аша, кюч, къарыу, эс, акъыл, джарау, келбет, кёрюм, тёзюм.

6-чы §. Алломорфла эмда морфеманы тюрлюлери

Морфлада да, морфемаладача, формалары тамам бирча болгъанлары тюбемейдиле. Алада таууш (фонема) жаны бла бир бирден бир кесек башхалыкъла боладыла. Ол башхалыкъла фонетика джорукъла бла байламлыдыла. Ала морфланы

магъаналарын тюрлендирмейдиле, аланы эшитилиулеринде бирге ушашлыкъны да бузмайдыла, джожь этиб къоймайдыла. Алай болгъанлыкъгъа аллай морфла бир бирни алышындыралмайдыла / алмашындыралмайдыла.

Бу шартлагъа кере, морфеманы магъаналары бир, тауушларында (фонемаларында) да бирге ушашлыкълары болгъан, бир бирни алышындыралмагъан / алмашындыралмагъан тюрлюлерине алломорфла дейдиле. Сёз ючюн, къыргъыч, кергич, ургъуч, джюлгюч; бозгъул, саргъыл, эрттенги, ингирги, бюгюнню, былтыргъы; таугъа, тангига, агъачха, эшикге; тауну, кёлю, джерни, къаланы деген сёз формаланы –гъыч / -гич, -гъуч / -гюч; -гъул, -гъыл; -гъы / -ги; -нги / -нгию; -гъа, -нга, -ха, -ге; -ну, -ню / -ны, -ни морфларыны хар къаууму бир морфеманы – джалгъау морфеманы – тюрлюлеридиле, эсе да алломорфладыла Эгечле, эгешчик; орнал, орунда; сарыла, саргъал; кёксюл, кегер деген сёз форма къауумлада уа бир морфеманы – тамыр морфеманы - тюрлюлери быладыла: эгеч / эгеш, орун / орн, сары / сар, кёк / кег.

Морфеманы магъаналары бирге келишген эм къайсы сёзде, сёз формада да бир бирни алышындыралгъан / алмашындыралгъан тюрлюлери да боладыла. Алагъа бир морфеманы тюрлюлери дейдиле. Бир морфеманы тюрлюлери суффикследе бла префикследе тубейдиле, ансы тамырлада тубемейдиле: тюп-тюз / тюппе-тюз, теп-тенг / теппе-тенг, кеп-керти / кеппе-керти, джап-джалан / джаппа-джалан, чалгъы / чалкъы, айланджук / айланчук, къапчыгъай / къапчагъай сюртюрге / сюртерге, тинтирге / тинтерге, джортургъа / джортаргъа, къоркъургъа / къоркъаргъа д.б. Бу сёздеде тюп- / -тюппе, теп- / теппе-, кеп- / кеппе-, джап- / джаппа- префикс морфемаланы тюрлюлеридиле, -гъы/ -къы, -джук / -чук, -чыгъай / -чагъай, -ургъа / -аргъа, -юрге / -ерге, -ирге / -ерге аффикс / суффикс морфемаланы тюрлюлеридиле. Бир морфеманы тюрлюлери асламысында тилибизни къарачай тюрлюсю бла малкъар тюрлюсюню эм литература тюрлюсю бла сёлешиу тюрлюсюню араларында тубейдиле.

Бир морфеманы морфларында фонемаланы алышыныуларына / алмашыныуларына – ч / ш, п / б, к / г, къ / гъ (ёргеде къара), ы / а (тартыргъа (малкъ.) / тартаргъа (къар.)), ю / е (сюртюрге (малкъ.) / сюртерге (къар.)), и / е (тинтирге (малкъ.) /

тинтерге (къар.) – фонемаланы морфонология алышыныулары / алмашыныулары дейдиле.

Быллай алышыныулары / алмашыныулары бирлери къарачай-малкъар тилни бусагъатдагъы фонетика джорукълары бла, башхалары уа аны бурун заманладан келген джорукълары бла байламлыдыла. Сёз ючюн, ачы эм ачхыл, сары эм саргъыл, ол эм аныкъы, бу эм мында дегенча сёзлени тамыр морфемаларыны бир бирден башхалыкъларыны бусагъатда (20-21-чи ёмюрледе) огъай / угъай, эртте заманлада къуралгъандыла. Акълыкъ эм агъар, сёкдюор эм сёгюм, ачхыч, ашчы деген формаланы тамыр морфемаларыны белгиленнен морфларында къ – гъ, п – б, к – г, ч – ш къысыкъларыны алышыныулары / алмашыныулары уа къарачай-малкъар тилни фонетикасыны арт ёмюрледеги джорукълары бла байламлыдыла.

Былайда кёргюзтюлгенча алломорфла аффикс / суффикс морфемалада да тюбейдиле:

1) боллукъ белгисиз заманны морфемасыны алломорфлары: р (-ыр / -ир, -ур / -юр) / з (баш-ла-р – баш-ла-ма-з, айт-ыр – айт-ма-з, кёр-юр – кёр-ме-з, тур-ур – тур-ма-з, бил-ир – бил-ме-з);

2) къатланыучу / къысыучу айырмаланы морфемасыны алломорфлары: -гюр / -дюор (юс(т)-гюр – юс(т)-дюор), -гъуз (-гиз) / -дур (-дир) (тур-гъуз – тур-дур, кир-гиз – кир-дир);

3) иеликчи болушну морфемасыны алломорфлары: -ны / -и (а-ны, мен-и, сен-и);

4) бериучю болушну морфемасыны алломорфлары: -гъа / -ге, -ха / -хе, -нга / -нге (ал-гъа, джер-ге, арт-ха, нёх-хе, жан-нга, тенг-нге).

Къарачай-малкъар тилде суффикс / аффикс морфемаланы тюрлюлерини да асламысы сёз тюрлендириучюледиле, кеслери да атлада, сыфатлада эм этимледе тюбейдиле эм тилни къарачай эм малкъар тюрлюлерини энчиликлери бла байламлыдыла: ил-гек (къар.) / ил-гик (малкъ.), сол-агъай (къар.) / сол-акъай (малкъ.), ской-юмчю (къар.) / ской-юнчю (малкъ.), тинт-ирге (малкъ.) / тинт-ерге (къар.), джорт-ургъа (малкъ.) / джорт-аргъа (къар.), тил-манч (малкъ.) / тыл-мач (къар.) д.б.

Суффикс морфемаланы алломорфларыны асламысы сингармонизмни джоругъу бла къуралгъандыла: -ла / -ле (тау-ла, тюз-ле), -быз / -биз (ана-быз, эли-биз), -сыз / -сиз (мал-сыз, джер-сиз), -лыкъ / -лик (амаң-лыкъ, иги-лик), -ыр / -ир (бар-ыр, кел-ир), -маз / -мез (ал-маз, бер-мез), -ргъа / -рге (аша-ргъа, ишле-рге), -дан / -ден (тау-дан, эл-ден), -чы / -чи (шахар-чы, эл-чи) д.б.

Быллай, сонгармонизмни джоругъу бла байламлы, морфла кесекчикледе да тубейдиле: -мы / -ми, -му / -мю (барды-мы? келди-ми? болду-му? кёрдю-мю? ал-ма-ды, бер-ме-ди), -чы / -чи, -чу / -чю (айт-чы, элт-чи, тур-чу, кёр-чю), тап- / теп- (тап-татлы, теп-тели), сап- / сеп- (сап-сары, сеп-сер), къап- / кеп- (къап-къара, кеп-керт), топ- / тѣп- (топ-толу, тѣп-тѣгерек) д.б.

Сингармонизмни джоругъуна бойсунмагъан да талай суффис барды: -суу (къызылсуу, кѣксуу), -май (къарамай, гитчемай), -ча (бизнича, аныча), -шуу (кѣкшуу), -ал (келал, барал), -лай (сизлайла, аллай), -укку (серукку, къызуку), ала (къызыл-ала, кѣг-ала), -дай (джутдай, битдай), -къау (самаркъау, тилкъау) д.б.

Морфемаланы фонемаларында бирге ушашлыкъ болмаса, ала бир тамыргъа къошулгъанлыкъгъа, ол огъай / угъай бир бирге синоним болгъанлыкъгъа окъуна /огъуна, алломорфла болмайдыла, хар бири энчи морф болады. Сѣз ючюн, турдур, тургъуз эм кирдир, киргиз деген этимлени морфлары (-дур, -гъуз эм -дир, -гиз) аллайладыла. Не ючюн дегенде -дур бла -гъуз эм -дир бла -гиз бир суффиксни / аффиксни тюрлюлери туюкдюле / тюлдюле, хар бири энчи суффиксди / аффиксди, сѣз къурайды; тенгleshдирейик: турдур (бардыр, билдир, юздюр) эм кѣргюз (киргиз, тургъуз). -Дыр / -дир, -дур / -дюр бир морфеманы морфларыдыла, -гъуз / -гюз, -гъыз / -гиз да аллайладыла.

Бир-бирде уа морфланы тауушларында (фонемаларында) бирге ушашлыкъ болуб тургъанлай да, ала синонимле тюл / туюк эселе, алломорфла болмайдыла. Сѣз ючюн, джауум (мылылыкъ) – джауун, джыйым (джыйымдыкъ) – джыйын деген сѣзлени аффикс / суффикс морфлары (-ун эм -ум, -ын эм -ым) аллайла тюлдюле / туюкдюле, не ючюн дегенде бу сѣзле бир бирге синонимлик этмейдиле.

Бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да бош аффикс / суффикс морфемала бла бирча къош аффикс / суффикс морфемала да бардыла: -дагъы / -деги, -ыргъа / -ирге, -ургъа / -

юрге, -ныкыы / -ники, -нукъу / -нюкю д.б. Бу морфемала экишер морфемадан кьуралгъандыла: -да + -гъы / -де + -ги; -ыр + -гъа / -ир + -ге, -ур + -гъа / -юр + -ге; -ны + -кыы / -ни + -ки, -ну + -кыу / -ню + -кю. Болсада бусагъатдагъы тилде ала, морфемалагъа юлешинмей, биргелей джюрютюледиле.

22-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) алломорфла деб не затлагъа айтадыла? 2) алломорфланы бла бир морфеманы тюрлюлерини бир бирден не башхалыкълары барды? 3) бир морфеманы морфларында фонемаланы алышыныуларына / алмашыныуларына тил билимде къалай айтылады, ала не затла бла байламдыдыла? 4) алломорфлары аффикс / суффикс морфемаладан, тамыр морфемаладан къайсыларында кёб боладыла? 5) суффикс / аффикс морфемаланы алломорфларыны асламысы къалай (не джорукъ бла байламлы) кьуралгъандыла? 6) кьурамларына кёре, аффикс / суффикс эм префикс морфемала къаллайла боладыла? 7) сингармонизмни джоругъуна бойсунмагъан аффикс / суффикс морфемала къайсыладыла?

23-чю иш. Алломорфланы бла бир морфеманы тюрлюлерин айырыб джазыгъыз.

Саркыыргъа, саркыаргъа; къап-къара, къаппа-къара; турчу, кёрчю, берчи, алчы; мунукъу, аныкыы, бизники, тюзнюкю; силкирге, силкерге, тюртюрге, тюртерге; оноулан, онаулан, тогъузоулан, тогъузаулан; барыу, бериу, туруу, кёрюу; тёп-тёгерек, тёппе-тёгерек, топ-толу, топпа-толу; бардыр, бердир, бурдур, ётдюр; акъла, агъар; кёксюл, кёгер; табыкык, табыракъ; ючлю, юшчюк.

Ю л г ю л е:

1) алломорфла: -гъыч / -гич, -гъуч / -гюч; -лыкык / -лик, -лыкы / -люк; эгеч / эгеш;

2) бир морфеманы тюрлюлери: -гъы / -кыы, -ыргъа / -аргъа, -оу / -ау.

24-чү иш. Сёзлени джазыгъыз да, аланы морфемаларында бир бирни алышындыргъан / алмашындыргъан фонемаланы тюблерин ызлагъыз / сызлагъыз.

Сагъай – сакълыкъ, некди – неге, сыкъдыр – сыгъын, сегюнч – сёкдюр, саркъыргъа – саркъаргъа, юркъорге – юркерге, тартыргъа – тартаргъа, чертирге – чертерге, эгечле – эгешчик, кючлю – кюшчюк.

25-чи иш. Сёзлени тамыр морфемаларын табыгъыз. Аланы къайсы ачыкълары кемдиле?

Ачхыл, саргъыл, сарна, кыйнал, орнал, жипкил, экеулен, джетеулен, алтаулан, алтмыш, джетмиш.

26-чы иш. Сёзде кюш суффикс эм префикс морфемаланы бла бош аффикс / суффикс эм префикс морфемаланы айырыб окъугъуз.

Топпа-толу – топ-толу, таппа-газа – тап-газа, сап-сау – саппа-сау, бизни – бизники, эрттеги – эрттегили, бурунгу – бурунгулу, тауда – таудагъы, барыр – барыргъа, турур – турургъа, чапхан – чапханлай, келген – келгенлей, баргъан – баргъанда, кетген – кетгенде, айтханлыкъ – айтханлыкъгъа, билгенлик – билгенликге, таймаз – таймаздан, ашар – ашаргъа, ишлер – ишлерге.

27-чи иш. Этим атланы, этимсёзлеулени / этимчаланы, этимсыфатланы аффикс / суффикс алломорфларыны хар бирине бирер юлгю джазыгъыз да тюблерин ызлагъыз / сызлагъыз.

Ю л г ю л е: таба, табыб, къараб, кёре, ойнай, туруб, кёрюб, кириб, чабханлай, кёргенлей, баргъанлыкъгъа, келгенликге, табханлы, чалгъанлы, билгенли, баргъанда, бергенде, ашамаздан, бермезден, къайтмаздан.

28-чи иш. Этимлени былай юлешиб джазыгъыз: 1) аффикслери / суффикслери алломорфла болгъан этимле; 2) аффикслери / суффикслери энчи морфла болгъан этимле.

Эмиз, тамыз, эмдир, тамдыр; саркъыт, саркъдыр, юркют, юркдюр; киргиз, кирдир, тургъуз, турдур.

Ю л г ю л в: 1) бардыр, бердир, бурдур, бёлдюр;
2) кирдир, кёрдюр эм киргиз, кёргюз.

7-чи §. Сёз формаланы тюрлюлери

Сёзлени формаларыны тюрлюлерин билир ючюн, аланы формаларыны халларын эм ненча болгъанларын билирге керекди.

Морфларыны халларына, эсе да ала къаллайла болгъанларына, кёре, къарачай-малкъар тилде сёзлени быллай формалары бардыла:

- 1) джаланда / сынгар бир тамыр морфдан къуралгъанла: эл, айт, аз, юч, эм, бек, бла;
- 2) тамыр морф бла аффикс / суффикс морфдан къуралгъанла: эл-чи, сен-и, кёр-дю, беш-ден, бар-ыу, окъу-у;
- 3) префикс морф бла тамыр морфдан къуралгъанла: тап-таза, къап-къара, экстра-класс;
- 4) префикс, тамыр эм аффикс / суффикс морфладан къуралгъанла: кём-кёк-чюк, анти-фашист-ле, экс-чемпион-ла;
- 5) тамыр морф бла болушлукъчу морфдан къуралгъанла: эл таба, ыразы эт, бек ариу, къуруда;
- 6) эки тамыр морфдан къуралгъанла: ата-ана, терк-терк, суу сурат, къаракъаш, бёрюагъач;
- 7) эки тамыр морф бла болушлукъчу морфдан къуралгъанла: арталда, учдакет;
- 8) эки тамыр морф бла аффикс / суффикс морфдан (неда морфладан) къуралгъанла: табсаашар (таб-са аша-р), тойсакъояр (той-са къо[й-а]р), текелемойюз (метеке) (теке-ле мюйюз), айланатур (айлан-а тур);
- 9) тамыр, аффикс / суффикс эм болушлукъчу морфладан къуралгъанла: алай (ол-лай) бла, артыгъыракъда, бегирекда, болсада;

10) юч тамыр морфдан, аланы да хар бирине джалгъау къошулуб, къуралгъанла: алай (ол-лай) бол-гъан-ы себеб-ли, алай бол-гъан-ы ючюн.

Сёзлени формаларына да аффиксле / суффиксле къошар онг болгъаны себебли, алада морфланы санлары тюрленедиле. Сёз ючюн: барыу-чу-ду-ла, тап-таза-чыкъ-ды, экс-чемпион-лар-ы, эл таба-гъа, ата-ана-лар-ы-быз, удакет-чик-ле, айланатур-лар-ы-быз. Къарачай-малкъар тилде сёзню формасыны морфларыны саны 14-15-ге дери джетеди: кел-тир-т-иу-чю-лер-и-биз-ники-ле-ден-ми-ди-ле? къайт-ар-т-дыр-ыу-чу-лар-ы-быз-ныкы-ла-дан-мы-ды-ла?

Башда юлгюге келтирилген сёз формаланы морф къурамларын схема бла да кёргюзтюрге боллукъду (алай этер ючюн, морфланы тюрлюлерин энчи белгилерге керекди: Т – тамыр морф, С – суффикс морф, П – префикс морф, Б – болушлукъчу морф): Т, ТС, ПТ, ПТС, ТБ, ТТ, ТТБ, ТТС, ТСБ, ТСТССТС (ТСТССТ).

29-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлени формаларыны тюрлюлерин къалай (неге кёре) билирге боллукъду? 2) сиз къарачай-малкъар тилде сёзлени къаллай формаларын билесиз? 3) сёз формаланы морфларыны санларын къалай бла кёбейтирге боллукъду?

30-чу иш. Сёзлени морф къурамларын схема бла кёргюзтюгюз.

Къарыулу, болсада, бешатар, алай болгъанлыкъгъа, къараб-къарагъынчы, ультракъызыл, ультрамикроскоп, экс-президент, антифашист, бегирекда, тюппе-тюзчюк, алай болгъаны себебли, чыгъыб кет, бютюнда.

8-чи §. Тамыр морфема

Сёзню морфемасын билиуде, бирси сёзледен айырыуда, морфемаларын ачыкълауда аны тамырын тохташдырыуну магъанасы бек уллуду. Болсада тюркологияда бу вопрос тынгылы тохташдырылмагъанды. Биринчиден, сёздеде, тамырдан сора да, мурдор / тамал барды деб джюрютюледи. Сёз ючюн, малчыла

деген сёз формада мал тамыргъа, малчы тамалгъа / мурдоргъа, -ла суффиксге (кёблук санны билдирген), малчылыкъда деген формада уа мал тамыргъа, малчылыкъ тамалгъа / мурдоргъа, -да суффиксге (орунлачу болушну билдирген) саналадыла. Алай бла, сёз къураучу суффиксле сёзню тамалын / мурдорун къурайдыла. Башха юлгю да келтирейик. Къучакълашдыла деген этим формада, -ла морфну энчиликлерин ангылатханда, къучакълашдыр тамалды / мурдорду, -дыр деген морфну ангылатханда, тамал / мурдор къучакълаш, -ш морфну ангылатханда уа, къучакъла боладыла; тамыр а аны къучакъ деген кесегиди. Бир-бир тюркологла уа тамал / мурдор бла сёз форманы бир бирден башхалыкълары джокъду дейдиле (Баскаков, 1979: 251-259). Башхача айтханда, алимлени бирлери тамалгъа / мурдоргъа джаланда сёз къураучу суффикслени, башхалары уа сёз къураучуланы да, сёз тюрлендириучюлени да санайдыла. Алимлени ючюнчю къауумлары уа сёз къураучу эм сёз тюрлендириучю аффикслери / суффикслери болгъан сёзню тамалына / мурдоруна аны сёз тюрлендириучю суффикстен (неда суффикследен) къалгъан кесегин санайдыла. Сёз ючюн, иш-чи-ге, тау-лу-ла деген сёз формалада ишчи, таулу тамалладыла / мурдорладыла. Сёз къураучу морфу болмагъан сёз формалада уа тамыр бла тамал / мурдор бирге келишедиле. Сёз ючюн, ач-дыр, ач-хан, ач-ма, ач-сың, ач-дым деген формаланы тамаллары / мурдорлары, тамырлары да ач деген кесеклериди.

Бизни оюмубузгъа кёре, тюрк тилледе, ол санда къарачай-малкъар тилде да, сёзню мурдору / тамалы джокъду, тамырны, мурдорну / тамалны къуллукъларын да тамыр джалчытады. Тамырла уа къуралмагъанла эм къуралгъанла боладыла. Сёз ючюн, малчыла деген ат формада мал къуралмагъан, малчы къуралгъан тамырладыла. Бир сёз формада къуралгъан тамырланы саны ючге дери барады. Сёз ючюн, джараусузлукъдан деген ат формада быллай тамырла бардыла:

- 1) джара – къуралмагъан тамыр (этим),
- 2) джара-у – къуралгъан тамыр (ат),
- 3) джара-у-суз – къуралгъан тамыр (сыфат),
- 4) джара-у-суз-лукъ – къуралгъан тамыр (ат).

Алай бла, къарачай-малкъар тилде сёз къураучу аффиксле / суффиксле, тамыргъа къошулуб, мурдорну / тамалны угъай / огъай, джангы тамырны (неда тамырланы) къурайдыла.

Болсада тюрк тилдеде, ол санда къарачай-малкъар тилде да, бир-бир сёзледе мурдор барды. Аны суффиксле огъай / угъай, экстра-, ультра-, анти- дегенча префиксле бла аланы къуллукъларында джюрютюлген кып-, жап-, кём-, топ- дегенча кесекчикле къурайдыла: анти-фашист-ле, кып-кызыл-ды, ультра-кызыл-гъа д.б. Бу формаланы –ле, -ды, -гъа кесеклери аффикс / суффикс морфладыла, къалгъанлары уа - мурдорла / тамалла.

Аффикс / суффикс морфемалача, тамыр морфемала да бош морфемала бла къош морфемалагъа юлешинедиле. Къош тамыр морфемаланы тилни кесеклерин къурау джаны бла быллай къауумлары бардыла:

- 1) атладан къуралгъанла: бужкъаудан, джанкылыч / тейри кылыч;
- 2) ат бла сыфатдан къуралгъанла: кёлкъара, джер-джерли, Джансылу (тиширыуну аты);
- 3) сёзлеуден къуралгъанла: анда-мында, ары-бери, терк-терк, ёрге-энишге;
- 4) сыфат бла атдан къуралгъанла: къаракъаш, кенгбучхакъ, уллуёзек, гитчеаууз;
- 5) этимден эм аны формаларындан къуралгъанла: къакъ-сокъ, тапсаашар, айланатур, тарт-соз;
- 6) ат бла этимден (эм аны формаларындан) къуралгъанла джанджат (джанындан джатып туруучу - эринчек), къанбуз, къаштйю, кёзкёрмез, джанкыймаз;
- 7) санауладан къуралгъанла: бир-бир. экеу-экеу, тёртден-тёртден,
- 8) сыфатладан къуралгъанла: чийли-бишли, узунлу-къысхалы, баллы-жаулу, сансыз-санаусуз;
- 9) санау бла сыфатдан къуралгъанла: бешайлыкъ, ючджыллыкъ, экиконлюк;
- 10) санау бла атдан къуралгъанла: бешкъарыш, экиемчек, джюзаякъ, Мингсом (тиширыуну аты);

Тамыр морфемала кёб тюрлю сёзде тюрленнген этедиле. Ол алагъа къошулгъан аффикс / суффикс морфланы тюрленнүүлери бла байламлды. Сёз ючюн: мен – манг-а, биз; сен – санг-а, сиз;

ол – ан-а – ал-а, ан-да; бу – бы-ла, му-ну, мынг-а; ачы – ач-хыл, кыйын – кыйна, оюн [ойун] – ойна; ёч – ёш-чо, кёп – кёб-ей. токъ – тогъ-у, бек – бег-ит. Бу юлгюледе алмашлада тамыр морф кёблук санда бла болушлада тюрленеди, бирси сёзде уа – сёз кыраучу суффиксле кышулганда Алмашлада ачыкыла, кысыкыла да тюрленедиле, тилни бирси кесеклери болган сёзде уа – джаланда кысыкыла.

Кырачай-малкыар тилде тамыр морфемаланы асламысы сёз кыраучу аффиксле / суффиксле бла да, аласыз да эркин джюрютюледиле: суу – суу-сун, суу-лу, суу-лукъ, суу-суз, суу-сап, суу-ч, суу-укъ, суу-чу, суу-чукъ, суу-ут д.б.

Былай сёз кыраучу аффиксле / суффиксле бла да, аласыз да джюрютюлючю тамыр морфемалагъа эркин тамыр морфемала дейдиле.

Кырачай-малкыар тилде, бирси тилледеча, суффиксле бла болмаса, джюрютюлмеучю тамыр морфемала бардыла. Алагъа бойсунган тамыр морфемала дейдиле. Не ючюн дегенде аланы джюрютюлюулери суффикслеге бойсунады, сёз ючюн: буш-тукъ, бур-ху, хат-ху, арт-ыкъ, эш-ик, бур-чакъ, бир тюрс-ге, бодур-кыу, ёп-ке, джип-кил, сып-хар, ёк-сюз, кыс-ыр, кыл-ыкъ, джю-ген, агъ-аз, аз-мыч, акыр-ын, арт-макъ, джам-ы-чы, кыут-хар, кыоч-хар, тюн-ке, ёх-тем, бёг-ек.

31-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) тюрк тиллени тинтиучю алимлени арасында сёзню тамалыны / мурдоруну юсюнден кыаллай оюмла бардыла? 2) тюрк тилледе сёзню тамалы / мурдору бармыды? 3) тюрк тилледе сёзню тамырыны не энчилиги барды? 4) кыуралмаган тамырны бла кыуралган тамырны бир бирден не башхалыклары барды? 5) кырачай-малкыар тилде бир сёз формадан кыуралган тамырланы саны ненчагъа джетерге боллукыду? 6) кырачай-малкыар эм бирси тюрк тилледе тамал / мурдор кыаллай сёзде барды? 7) тамыр морфемала кыурамларына кёре кыаллайла боладыла? 8) кыош тамыр морфемаланы асламысын тилни кыайсы кесеклери кыурайдыла? 9) тамыр морфемаланы тюрлениулери не бла байламлыды? 10) эркин тамыр морфемала эм бойсунган тамыр морфемала деб кыаллай морфемалагъа айтадыла? Аланы бир бирден не башхалыклары барды?

32-чи иш. Сёзлени эки кѡауумгѡа юлешиб джазыгъыз: 1) кѡуралмагъан тамырлы сёзле; 2) кѡуралгъан тамырлы сёзле.

Къалтыра, къалтырауукъ, джылтыра, джылтырауукъ, сабан, сабанчы, сабанчылыкъ, джер, джерчилик, мал, малчы, малчылыкъ, окъу, окъут, окъутуучу, джал, джалчы, джалчылыкъ, тарт-соз, тарт-созлукъ, къарын, къарындаш, къарындашлыкъ, ёксюз, ёксюзлюк, ёхтем, ёхтемлен, ёхтемлик, бёгек, бёгеклик, джара, джарат, джаратылгъанлы.

33-чю иш. Сёзлени эм сёз формаланы тамалларын / мурдорларын айырыб окъугъуз.

Къап-къарачыкъ, тёп-тёгерекни, кып-кызылла, кём-кёклюк, топпа- толуду, чыммакъла, аппакъчыкъ, антибиотикле, антitezаны, ультратауушха, ультракъысханы, эксчемпионла.

34-чю иш. Сёзлени эм сёз формаланы келишгенлерин бирге кѡошуб, кѡош тамыр морфемала кѡураб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: бешкъарыш, къаштйой, къаракъаш.

Бёрю, къалды, джерден, санда, аууз, агъач, кёл, джер, анда, уллу, кюнлюк, джыллыкъ, кёз, къаш, къарыш, бучхакъ, акъырын, юч, бет, кёк, къара, беш, тар, акъырын, буз, экеу, бир, аякъ, тйой, джюрек, къаудан, экеу, гитче, къаш, джар.

35-чи иш. Сёзлени тамыр морфемалары тюрленнген сёзле бла алышындырыб / алмашындырыб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: джюлгюшчюк, агъыз, анда.

Бу, ол, мен, сең, кёк, джюк, арыкъ, тапсыз, орун, оюнчакъ, кыйың, кюч, борч, къызыл, сары, джипкил, боюн, сарын.

36-чы иш. Бу сёзледен суффиксиз джюрютюлгенлери кѡайсыладыла?

Бюртюк, эски, ючгюл, эсгер, чепкен, сескен, кетген, чючкюр, эскир, юсгюр, чучхур, джауур, акъсыл, акъкъай, ынычха / ынгычха, борчха, тюрсюн, турсун, къолтукъ, буштукъ, бушто / чанчхы, тохта, махта, джухда, къысдыр, басдыр, къысха, тасха, тенгли, тенгши, тенглик, джангы, джашырын, акъырын, джюзюм, тѣзюм, ауур, олтур, толтур, бауур, асыры, тозура, джазыкъсын, тапсын, ауурсун, джарма, джарты.

9-чу §. Къуралмагъан эм къуралгъан тамырла

Къуралмагъан (биринчи, таза) тамыр андан ары морфемалагъа юлешинмейди, къуралгъан (экинчи) тамырны уа аллай кесеклери боладыла: биринчи, таза тамыр бла сѣз къураучу суффикс. Алай бла къуралмагъан тамырны бла къуралгъан тамырны бир бирден башхалыкълары – биринчиси морфемалагъа юлешинеди, экинчиси уа юлешинмейди.

Болсада тамырланы бу тюрлюлерини бир бирден башхалыкълары аны бла чеклиниб къалмайды. Аланы араларында экинчи, бютюнда уллу башхалыкъ – къуралгъан тамыр къуралмагъан тамыргъа бойсунады. Къуралгъан тамырны къайсы тюрлюсюнде да къуралмагъан тамыр болады, магъана эм грамматика джаны бла экинчи тамыр биринчи тамыр бла келишеди. Бир-бирде къуралмагъан тамыр джюрютюлмей тохтаргъа да болады, ол заманда аны къуллугъу къуралгъан тамыргъа кѣчеди. Сѣз ючюн, тюр «кѣрюм, форма» деген къуралмагъан ат бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде джюрютюлмейди. Аны себебли андан къуралгъан тюрлю деген бла тюрлен деген этим, кеслерини къуралгъан магъаналарын тас этиб, къуралмагъан тамырла болгъандыла, къуралмагъан башха таза тамырлача джангы сѣзле къурайдыла: тюрлюлюк, тюрлю-тюрлю, тюрлениучю, тюрленмезлик, тюрлендир.

Бу хал къуралгъан тамырны морфемалагъа юлешиниуу аны къурамында къуралмагъан тамыр болгъаны бла байламлыгъын, ансыз ол кесеклеге юлешинмезлигин ачыкълайды.

Къуралгъан тамырны бла къуралмагъан тамырны араларында магъана джаны бла да башхалыкъ барды. Къуралмагъан тамырны магъанасы аны кесини ичиндеди, къуралгъан тамырны магъанасы уа аны морфемаларыны (таза

тамырыны бла аффиксини / суффиксини) магъаналарыны биргелигиди.

Къурам эм джаратылыу джаны бла алыб къарагъанда, къуралмагъан тамырланы асламысын бир бирге арталда келишмеген эки къауумгъа юлеширге боллукъду: 1) бир-бирлери болмаса, ала да джаланда этимологиягъа эм тенгleshдириу ишлеге таяныб, морфология джаны бла кесеклеге юлешинмеген къуралмагъан таза тамырла; 2) бусагъатдагъы тил билимде юлешинмегенликге, тарих джаны бла тинтгенде, кесеклеге юлешинген къуралгъан тамырла.

Тамыр сёзню тюрленмеучю кесеги тюлдю / тьююдю. Анда бусагъатдагъы фонетика джорукъла бла да, тилни тарихинде ачыкъланган таууш тюрлениуле бла да байламлы сёзню тюрлю-тюрлю формаларында эм бирге джууукъ сёздеге къуралмагъан тамыр къайсы болса да бир кезиуде / кёзюуде тюрленирге тюшеди: ол – анга – аны – ары, бу – была – муну – мында – бери, мен – манга – мени, къыйын – къыйна, сарын – сарна, тынч – тыншчыкъ, акъ – агъыз, нек – неге д.б.

Къуралмагъан тамырла джангы сёзлени къурау джаны бла да бирча тьююдюле / тюлдюле: бирлери кёб сёзню къурайды (мал – малчы – малчылыкъ – малчыкъ – малсыз – маллы – маллыкъ; аш – аша – ашат – ашам – ашлыкъ – ашлы – ашсыз – ашлау – ашчыкъ – ашхын – ашкёз – аштепер – ашаучу – ашсызлыкъ – аштеперлик – ашюгю), башхалары уа джаланда / сынгар эки-юч сёзню къурайды (джагъа – джагъалаш – джагъачыкъ; олтур – олтурт; кет – кетер).

37-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къуралмагъан тамырны бла къуралгъан тамырны бир бирден не башхалыкълары барды? 2) къуралмагъан тамырланы асламысы къурау эм джаратылыу джаны бла къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 3) джангы сёзлени къурау джаны бла къуралмагъан тамырланы не энчиликлерин билесиз?

38-чи иш. Сёзлени окъугъуз. Къуралгъан тамырланы бла къуралмагъан тамырланы магъаналарын тенгleshдиригиз. Алада не башхалыкъ болгъанын айтыб ангылатыгъыз.

Мал – малчы – малчылыкъ, сабан – сабанчы, иш – ишчи, джол – джолоучу – джолчу, тау – таулу – таулукъ, кёз – кёзлюк – кёзлюкю, суу – суулу – суусуз – сугъар, эл – элли, джаз – джазлыкъ.

10-чу §. Къураучу тамыр

Къуралгъан тамыр бла къурагъан тамыр бир бирлери бла хар заманда тюзюнлей келишиб къалмайдыла. Джангы сёзле джаланда / сынгар тамыр сёзлени тамалында / мурдорунда къуралыб къалмайдыла, аладан къуралгъан сёзледен, эсе да къуралгъан тамырладан да къураладыла. Аны себебли къуралмагъан тамыр бла къураучу тамыр бир бирден башхадыла

Къураучу тамыр деб сёзню джангы сёз (неда сёзле) къураучу кесегине айтадыла. Къуралмагъан тамыр да, къуралгъан тамыр да къуруда сёз къураучула (неда къураучу тамырла) боладыла. Сёзлени бирлеринде къуралмагъан тамыр къураучу тамыр да болады. Сёз ючюн, малчы, суулукъ деген сёздеде мал, суу, биринчиден, къуралмагъан тамырладыла, экинчиден а, къураучу тамырладыла: малчы, суулукъ деген сёзлени ала къурагъандыла. Сёзлени башхаларында да къуралмагъан тамыр къуралгъан тамырланы тамырыды, эсе да къураучу тамырды. Сёз ючюн, сабанчылыкъ деген сёзде сабанчы къураучу тамырды (бу сёзню сабан деген угъай / огъай сабанчы деген сёз къурагъанды), сабан къуралмагъан тамырды. Бу шартлагъа кёре, къураучу неда къуралмагъан тамыры болгъан сёзню сёз къурау джаны бла тинтиуню аны къуралмагъан тамырын айырыудан угъай / огъай, къураучу тамырын айырыудан башларгъа керекди.

39-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къураучу тамыр деб къаллай тамыргъа айтадыла? Аны бла къуралгъан тамырны бир бирден не башхалыкълары барды? 2) къуралмагъан тамыр къураучу тамырны къуллугъун къаллай сёздеде толтуралады? 3) къураучу неда къуралмагъан тамыры болгъан сёзню сёз къурау джаны бла тинтиуню неден башларгъа керекди?

40-чы иш. Сёзлени биринчи кѳауумунда кѳураучу тамырланы, экинчи кѳауумларында уа кѳураучу тамыры да болгъан кѳуралмагъан тамырланы табыгъыз.

1. Кечегиде, кѳышхыда, джерчилик, кюндюзлюк, адамлыкъсыз, насыплылыкъ, эрттегили, буруннгулу, саулукъсуз.

2. Джайгъы, кюндюз, кюзгю, насыблы, буруннгу, кѳышхы, эрттеден, саулукъ, эсенлик, джууабчы, сууаблыкъ.

АФФИКС / СУФФИКС МОРФЕМАЛА

11-чи §. Къатланыучу эм къатланмаучу (неда аз къатланыучу) аффиксле / суффиксле

Сёз кзураучу аффикслени / суффикслени бирлери дайым къатланганлай, сёзлени уллу къауумларында тубегенлей турадыла, башхалары уа къатланмайдыла неда джаланда / сынгар бир-бир сёздеде къатланадыла.

Къарачай-малкъар тилде къатланыучу аффиксле / суффиксле атлада, сыфатлада эм этимледе эркин тубейдиле. Сёз ючюн, атлада аллай аффикследен / суффикследен бек белгилелери быладыла: -чы/-чи, -чу / -чю, -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк; **сыфатлада** - -гъы / -ги, -нгы / -нги, -нгу / -нгу; этимледе - -да / -де, -ла / -ле.

Къатланмаучу аффиксле / суффиксле къатланыучу аффикследен / суффикследен эсе кёбдюле, бегирекда атлада бер-не (бер-дир, бер-ил, бер-иу), кеч-е (кеч-ик, кеч-е-ги-де, кеч-е-ден), сагъ-ыш (сагъ-ын, сагъ-ай, сакъ-лыкъ, сагъ-ай-т, сакъ-ла, сакъ-ла-у-чу, сакъ-ман-чы, сакъ-ла-у-ул), къыр-гъый (къыр-дыр, къыр-ыл, къыр-къ), без-гек (без-ит, без-и, без-иу-сюз, без-иу-лю), къол-тукъ (къол-лу, къол-суз, къол-чукъ, къол-ай, къол-ай-лы, къол-ай-сыз, къол-ай-ла), ёре-че (ёре-тин, ёре-тин-лей, ёре-ка, ёре-си-не, ёре-леш, ёре-лен, ёре-ле), аркъа-у (аркъа-ла, аркъа-н, аркъа-лы, аркъа-чыкъ), ёл-ет (ёл-юк, ёл-тюр, ёлю-м, ёлю-ю, ёл-юм-сюз) д.б.

Сыфатлада сёз кзураучу эм къатланыучу аффикслеге / суффикслеге -лы / -ли, -лу / -лю; -сыз / -сиз, -суз / -сюз; -нгы / -нги, -гъы / -ги, этимледе уа -да / -де; -ла / -ле саналадыла. Тилни бу кесеклеринде да быладан эсе къатланмаучула неда аз тубеучюле кёбдюле: къыз-ыл (къыз-ар, къыз-ар-т, къыз-дыр, къыз-ын, къыз-ыу, къыз-гъан), джай-дакъ (джай-ыл, джай-рал, джай-ыкъ, джай-ыу, джай-ыл-ма), бур-шу (бур-ма, бур-ул, бур-уу, бур-уш, бур-ху, бур-чакъ), джан-пик (джан-такъ, джан-тагъай, джан-тай), тил-къау (тил-чи, тил-чик, тил-сиз, тил-лен, тил-имди, тил-кем (къар), тил-кем-ле, тил-леш, тил-манч), агъ-ар (акъ-ла, акъ-чы, акъ-лыкъ, акъ-сыл, акъ-чыкъ), сюр-т (сюр-гю, сюр-юу, сюр-юу-чю, сюр-юш, сюр-ке, сюр-кел, сюр-юн, сюр-ме), суу-са (суу-сун, суу-лу, суу-суз, суу-лукъ, суу-у, суу-укъ), къакъ-сы (къакъ-ла, къакъ-лыкъ, къакъ-

сыз), аз-сын (аз-лыкъ, аз-чыкъ, аз-ла, аз-дан), къарт-ай (къарт-лыкъ, къарт-чыкъ), сан-а (сан-лы, сан-сыз, сан-ау, сан-ау-суз, сан-ау-чу), тар-къай (тар-лыкъ, тар-лау, тар-чыкъ, тар-лан), жия-м-сыра / джыла-м-сыра (джия-т / джыла-т, джия-мукъ / джыла-мукъ, джия-у / джыла-у, джия-у-лукъ / джыла-у-лукъ, джия-у-укъ / джыла-у-укъ).

Къатланмаучу неда аз къатланыучу аффикслени / суффикслени къатланыучу аффиксленича / суффиксленича сёз къураучу юлгюлери болмайдыла. Алай болгъанлыкъга аллай аффикслери / суффикслери болгъан сёзле да къуралгъан сёзледиле, не ючюн дегенде аланы тамырлары бирси сёзде къатланадыла, быллай аффикслени / суффикслени магъаналарын ала ачыкълайдыла.

41-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёз къураучу аффиксле / суффиксле къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 2) къарачай-малкъар тилде аладан къайсылары кёбдоле? 3) аладан къайсыларыны сёз къураучу юлгюлери болмайдыла? 4) сёз къураучу юлгюлери болмагъан аффиксли / суффиксли сёзле къуралгъан сёзлеге нек саналадыла?

42-чи иш. Сёзлени эки къауумга юлешиб джазыгъыз: 1) къатланыучу аффикслери / суффикслери болгъан сёзле; 2) къатланмаучу аффикслери / суффикслери болгъан сёзле.

Тартма, тьюме, джигит, ёлет, битим, тутум, билим, къабукъ, джибек, сагъыш, болуш, торгъай, джипкил, тёртгюл, ючгюл, берне, джырна, чырмауукъ, батыуукъ, чочууукъ, къолтукъ, джантакъ, ашлыкъ, джайлыкъ, сомлукъ, ариулукъ, басдырыкъ, табандырыкъ, учхун, къузгъун, топгюч, къыргъыч, кергич, джыргъыч.

43-чю иш. Сёзлени эркин къатланыучу эм аз къатланыучу сёз къураучу аффикслерин / суффикслерин джазыб кёргюзтюгюз.

Ю л г ю л е: 1) эркин къатланыучу сёз къураучу аффикслери / суффикслери: джол+чу, джол+суз, джол+чукъ;

2) аз кьатланыучу сёз кьураучу аффикслери / суффикслери:
джол+укъ, джол+даш.

Джол, кьакъ, джай, джаш, кьуру, тай, джан, бур, кьыл,
кьол, бер, тын, бел, аз, оз, ёт.

44-чю иш. Сёзлени биринчи кьауумуна аз кьатланыучу
аффикслени / суффикслени кьошуб джазыгъыз. Бу аффиксле /
суффиксле бла хайырланыгъыз: -на / -не, -мач, -кьа, -дурукъ, -
чыкъ, -ха, -мукъ.

1. Бер, джыр, уч, джал, джум, кьыс, кьыл, джиля / джыла.
2. Ариу, аман, бар, чурукъ, мал, кюч, чал, бай, суу.

45-чи иш. Сёзлени, кьошаргъа джарагъан сёз кьураучу
аффикслени / суффикслени кьошуб, джазыгъыз.

Ю л г ю л е: джаз – джаз+гъы, джаз+да, джаз+лыкъ,
джаз+чы (уучу); ингир – ингир+лик, ингир+де, ингир+ли,
ингир+ден, ингир-ги.

Сан, кьол, бут, аша, тьой (этим), баш, кьулакъ, таш, эриши,
аман, бир, джан, тынч, эртте, кече, арт, ал.

12-чи §. Бусагъатда сёз кьурауда джюрютюлюучю эм джюрютюлмеучю аффиксле / суффиксле

Бусагъатдагъы тилде сёз кьурауда джюрютюлюулерине
кёре, аффиксле / суффиксле эки кьауумгъа юлешинедиле: 1)
бусагъатда джюрютюлюучюлеге бла 2) бусагъатда
джюрютюлмеучюлеге.

Кьарачай-малкьар тилде атладан, сыфатладан, этимледен,
санауладан джангы атла быллай суффиксле / аффиксле бла аслам
кьураладыла:

-лыкъ / -лик, -лукъ / -люк: адамлыкъ, ариулукъ, бийиклик,
бирлик, болушлукъ, тюшлюк, кёрмючлюк, сёзлюк, ёчлюк;

-лы / -ли, -лу / -лю: таулу. кьарачайлы, малкьарлы,
ингушлу, ингилезли, чегемли, элли, оруслу;

-чы / -чи, -чу / -чю: хуначы, элчи, ишчи, кьюрулушчу, кьойчу, малчы, бёркчю, нартюхчю;

-ым / -им, -ум / -юм: атым, тутум, кьысым, битим, келишим, джугум, ёлюм, ёсюм;

-гъыч / -гич, -гъуч / -гюч: кьыргъыч, кергич, джыргъыч, ургъуч, кётюркюч;

-ма / -ме: айланма, басма, бёлме, джазма, сайлама, чыгъарма, эсгертме.

Атланы эркин кьюрагъан аффикслени / суффикслени ичлеринде сыфатланы кьюраучулары да бардыла:

-лы / -ли, -лу / -лю: акьыллы, белгили, кьарыулу, билимли, кючлю, тёшлю, тузлу;

-чы / -чи, -чу / -чю: сёзчю, ётюрюкчю, кёзчю, тырманчы, хыличи, кертичи.

Бир-бир сёз кьюраучу аффиксле / суффиксле, магъаналары тюрлениб, атла бла бирча сыфатланы да кьюрайдыла:

-ма: айланма (айланма тиширыу) – айланма (тегизни айланмасы), айырма (айырма продуктала) – айырма (кьайытыучу айырма), бурма (бурма чач) – бурма (чачны бурмасы);

-нгы / -нги: кьарангы (кьарангы кече) - кьарангы (кьарангы кирди), тёбениги (тёбениги гебенле) – тёбениги (тёбениги тохтады);

-укъ: тынгылауукъ (тынгылауукъ сабий) – тынгылауукъ (тынгылауукъну аллы), чартлауукъ (чартлауукъ нартюх) – чартлауукъ (чартлауукъ (чачырауукъ) бузулду).

Сёзлеулени кёб кьюраучу аффиксле / суффиксле быладыла:

-гъа / -ге, -на / -не, нга / -нге: узакъгъа, кеннге, энишге, ёрге, энине, узунуна, чюйресине, кёнделенине, кенгине, кьыйырына, ингирге;

-да / -де: узакъда, кенгде, ингирде, кьоншуда, тийреде, ашхамда, тюшде, кечегиде, ингиргиде, кьарангыда, джарыкъда, кьышхыда, джайда, кьышда, эрттенде, кюзде, кюзюде, джазгъыда;

-дан / -ден: узакъдан, кенгден, алайдан, былайдан, эрттеден, бурундан, джууукъдан, джангыдан, амалсыздан, кьаршыдан.

Былайда кёргозтюлгөн аффиксле / суффиксле, болуш магъаналарын тас этиб, сёз кьюраучулагъа ёгендиле. Бу болум кеси

да ал-гъа, арт-ха, эрт-те, эрт-тен дегенча болуш джалгъаулу формаланы сёзлюк формагъа ётюулерини (сёзлениу) юлгюсю бла къуралгъанды.

Этимден сёз къураучу аффиксле / суффиксле тилни бирси кесеклеринден эсе кёбдюле:

-а / -е: бош-а, аш-а, къан-а, сан-а, джён-е, эн-е, кюр-е, кир-е, сир-е, тиш-е, тёл-е, эл-е;

-ла / -ле: баш-ла, бош-ла, тыш-ла, къыш-ла, ой-ла, джыр-ла, иш-ле, сый-ла, кюч-ле, юлюш-ле, эрик-ле, джюк-ле, джик-ле, «чибин-ле», бек-ле, чюй-ле, бий-ле;

-сын / -син, -сун / -сюн: аз-сын, аман-сын, тап-сын, жазыкъ-сын, артыкъ-сын, сейир-син, ауур-сун, аурукъ-сун, кёп-сюн, джюрек-син, джер-син, кёз-сюн, таш-сын, юйюр-сюн;

-р, -ар / -ер, -ыр / -ир: кыз-ар, кёг-ер, джангы-р, эски-р, эсир, кек-ир, ёк-юр, теб-ер, кенг-ер, бёксе-р, ёч-юр;

-да / -де: (анда-санда биринден квалгъанлары эриклеу сёзледен къураладыла): къымыл (< къыймыл)-да, зынгыр-да, чыкъыр-да, тыхыр-да, зуу-ул-да, дуу-ул-да, тарх-ыл-да, хыбыр-да, топул-да, сенгкил-де, джюнгюр-де, тыпыр-да, кирпил-де, сибир-де;

-лан / -лен: ачыу-лан, сагъыш-лан, къабырчакъ-лан, кукалан, тюр-лен, сер-лен, кер-лен (ц д.), юй-лен, юйдеги-лен, кир-лен, ёре-лен, ёч-лен;

-ш, -ыш / -иш, -уш / -юш: къары-ш, юйю-ш, ил-еш, дем-ле-ш, джаб-ыш, джара-ш, кир-иш, сюр-юш, сё(< сёз)-ле-ш, ал-ыш, тил-ле-ш, кел-иш, къый-ыш;

-к, -ыкъ / -ик, -укъ / -юк: юйю-к, бир-ик, кеч-ик, тын-ыкъ, къан-ыкъ, тар-ыкъ, сор-укъ, эр-ик, ёч-юк, кюй-юк (ц.д.; зарлан), сер-ик, чын-ыкъ;

-ай / -ей: тынч-ай, бош-ай, аз-ай, шош-ай, къарт-ай, думп-ай, улл-ай (< уллу-ай), чонч-ай (< чанч-ай), къынгыр-ай (сёл. тил.), гам-ай, сел-ей, терс-ей, кем-ей (сёл. тил.), кёб-ей, бег-ей (сёл. тил.), кеп-ей (къар.; шошай, тынч-ай), кюч-ей (сёл. тил.);

-н, -ын / -ин, -ун / -юн: баз-ың, сагъ-ын, джылы-н, кёр-юн, бас-ын, кий-ин, бугъ-ун, бег-ин, джуу-ун, ил-ин, сыгъ-ын;

-Лан /-лен; -ш, -ыш / -иш, -уш / -юш, -н, -ын / -ин, -ун / -юн
аффикслени / суффикслени юслеринден энчи айтыргъа керекди¹.

Бир-бир сёзледе –лан / -лен аффиксни / суффиксни –н
аффиксден / суффиксден айырыргъа кыйын болады, сёз ючюн, -
н суффиксни аллында –ла аффикс / суффикс келсе. Тенгleshдириб
къарайыкъ: сагъыш-лан эм баш-ла-н, ачыу-лан эм ариу-ла-н, сер-
лен эм джюк-ле-н, кир-лен эм белги-ле-н. Бу формаланы
биринчилери (сагъышлан, ачыулан, серлен, кирлен) атладан
(сагъыш, ачыу) бла сыфатладан (сер, кир) къуралгъандыла,
экинчилери уа – этимледен (башла, ариула, джюкле, белгиле). –
Лан / -лен сёз къураучу аффиксди / суффиксди, -н аффикс /
суффикс а сёз къураучу да, сёз тюрлендириучю да болады, не
ючюн дегенде тюз / баш эм зорлаучу айрмаланы экисини
къуллугъунда да джорюйдю. Тенгleshдирейик: окъуу башланды
(баш / тюз айырма) – иш башланды (зорлаучу айырма), суу
кирленди (баш / тюз айырма) – Айтымны хапарчысы белгиленди
(зорлаучу айырма).

Къайытыучу айырманы –ыл / -ил, -ул / -юл формасы да
бирде кеси магъанасында (сёз тюрлендириучю), бирде уа баш /
тюз айырманы магъанасында (сёз къураучу) джорюютюледи;
тенгleshдирейик: кюн ачылды, сабий керилди, джыйыннга
къошулдум (тюз / баш айырма) – жангы театр ачылды, джаулукъ
керилди, айраннга суу къошулду (зорланган айырма).

-Ш, -ыш / -иш, -уш / -юш аффиксли / суффиксли этимлени
да сёз тюрлендириучю эм сёз къураучу магъаналары болгъанлары
бардыла: джашчыкъла сермешедиле, тутушадыла, тюйюшедиле
(тюз / баш айырманы формасында, сёз къураучу магъанада) – Къол
тутушдукъ; Четенден бирер алма сермешдик; Ала эшикни
аякълары бла тюйюшедиле (араш айырманы формасында, сёз
тюрлендириучю магъанада).

Бусагъатда къарачай-малкъар тилни аффикслерини /
суффикслерини асламысы сёз къурауда джорюютюлмейдиле, сёз
ючюн: атлада –а (къая – къай – «ал-гъа чыкъ» деген этимден), -е
(кече – кеч деген атдан), -ай (тогъай – токъ-«бирге къош» деген
этимден), -ын (джалын – джал «джаннган от» деген атдан), -ач

---

¹ «Къарачай-малкъар тилни грамматикасында» (1976) –лан / -лен; -ш, -ыш / -иш,
-уш / -юш аффиксле / суффиксле сёз къураучулагъа саналмайдыла, -а, -е; -р, -ар / -ер, -ыр / -
ир; -ыкъ / -ик, -укъ / -юк; -ай суффиксле уа санда бирде тубеучюлеге саналдыла (197-198-
чи бетлеге къара). Ол оюм къарачай-малкъар тилни шартларына чойре келеди.

(къяулач – къяул < къял деген атдан), -из (эгиз – эки деген санаудан), -гъай (торгъай – тор «къяонгур» деген атдан), -хар (къяочхар – коч «къяочхар» деген атдан), -нгиз (тенгиз – тен «уллу суу» деген атдан), -са (мурса – бур / пур «чапыракъ» деген атдан), -та (салта – сал «ур» деген этимден) д.б.; сыфатлада: -гюл (ючгюл, тёртгюл), -пы (салпы – сал «ур» деген этимден), -ты (джарты – джар деген этимден), -ил (джашил – джаш деген сыфатдан), -ча (санча – сан деген атдан) д.б.; этимледе: -а (ата – ат деген атдан), -ел (тюзел – тюз деген сыфатдан), -ар (агъар – акъ деген сыфатдан), -къяй (таркъяй – тар деген сыфатдан), -к (силк – сил «чанч» деген этимден), -къ (къяыркъ – къяыр «жокъ эт» деген этимден) д.б.

46-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) бусагъатдагъы къярачай-малкъар тилде сёз къяурауда джорютюлжулерине кёре аффиксле / суффиксле къяллай къяуумлагъа юлешинедиле? 2) атланы, сыфатланы, сёзлеулени кёб къяураучу аффиксле / суффиксле къяйсыладыла? 3) алгъын сёз къяураучула болуб, бусагъатда уа сёз къяурауда джорютюлмеген къяллай аффиксле / суффиксле билесиз?

47-чи иш. -Чы / -чи, -чу / -чю, -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк аффикслени / суффикслени хар бири бла бешишер ат къяураб джазыгъыз.

48-чи иш. -Гъы / -ги, -гъу / -гю аффиксле / суффиксле бла онушар сёз къяураб джазыгъыз. Ала тилни къяйсы кесеклеринден къяураладыла? Тилни ол кесеги не бла байламлыды (заман, орун, хал, сылтау)?

49-чу иш. Сёзледен сыфатла бла сёзлеуле къяураб, хар бирин башха джазыгъыз.

Ю л г ю л е:

1. Сыфатла: кече+ги, джаз+гъы.
2. Сёзлеуле: кече+ден, джаз+да.

Ингир, эрттен, къяш, къяч / кюз, джай, тюш, ахыр, кюндюз, ашхам, эртте, кеч, бурун, къяйыр, тёбен.

50-чи иш. -Лы / -ли, -лу / -лю, -чы / -чи, -чу / -чю, -ма / -ме
аффиксле / суффиксле бла атла да, сыфатла да къурагъыз да (хар
бири бла бешишер) сёз тутушлада кёргюзтюгюз.

Ю л г ю л е: чурукъ+чу къумукълу эм тырман+чы адам,
къарачай+лы алим эм акъыл+лы адам.

51-чи иш. -Чы / -чи, -чу / -чю аффикс / суффикс бла
адамны джашагъан джерин эм усталыгъын неда къылыгъын
кёргюзтген атла къурагъыз.

Ю л г ю л е:

1. Адамны джашагъан джерин кёргюзтген атла: хабазчы,
тебердичи.

2. Адамны усталыгъын неда къылыгъын кёргюзтген атла:
чурукъчу, ётюрюкчю.

52-чи иш. -Лы / -ли аффикс / суффикс бла адамны
миллетин билдирген онушар ат бла кюч сыфат къураб джазыгъыз.

Ю л г ю л е:

1. Адамны миллетин билдирген атла: къарачайлы, тегейли,
оруслу.

2. Кюч сыфатла. огъурлу, эсли, билимли.

53-чю иш. Бу сёзлени аффикслери / суффикслери
бусагъатда сёз къурауда джорюютюлмейдиле. Ала къайсыладыла?

Топал, тонгкъай, къолтукъ, тогъай, къаймакъ, къуймакъ,
оймакъ, балта, салта, къочхар, сыпхар, къутхар, тёртгюл, сепгил,
джашил, кызыл, джаркъа, джарты, джарым, талпы, салпы, чолпу,
джелкен (къайыкъ), къалкъан, къалын, джалын, уумач, къурмач,
джырмач.

54-чю иш. Этимлени –лан / -лен эм –н аффикслерин /
суффикслерин айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: сер+лен, башла+н, джерле+н, зар+лан.

Джюклен, сагышлан, ачыулан, башлан, тазалан, кьоруулан, атлан, ауурлан, дженгиллен, бошлан, кёмюклен, белгилен, тузлан, алгышлан, беклен, сакълан, керелен, терклен, бюклен, ачыкълан, зорлан, даулан, тышлан, борчлан.

13-чю §. Аффикслени / суффикслени экспрессив-стиль кьуллукълары

Къайсы тилде да суффикслени баш кьуллукълары сёзлени кьурауду. Къарачай-малкъар тилни аффикслерини / суффикслерини асламысыны халы да алайды. Алада сёзлени кьуралыулары болмаса, башха зат эсленмейди. Сёз ючюн: тойчу, огъурлу, бучхакъ, жюкле, алгъын, кюндюз, узакъгъа, кенгден, ариулукъ, тапсыз д.а.к.

Болсада сёзлени бир - бирлеринде ала бла хайырланган адам ала билдирген затлагъа, аланы шартларына, халларына кесини къарамын билдиргени, алагъа багъа бичгени кёрюнеди. Сёз ючюн, кьызчыкъ, джашчыкъ, кьызай, джашыка деген кьуралгъан атла экспрессив-стиль энчиликле джаны бла башда кёргюзтполген атлагъа ушамайдыла. Тойчу, ариулукъ, бучхакъ деген атланы стиль джаны бла энчиликлери джюкьду. Кьызчыкъ, джашчыкъ, кьызай, джашыка деген атлада уа аллай энчиликле бардыла: биринчи эки атда адамланы гитчеликлери, бирси экисинде уа аланы гитчеликлери эм эркетелиулеру кёрюнедиле. Ол магъанала атланы (къыз, джаш) лексика магъаналарына къошакъ боладыла. Аланы аффиксле / суффиксле билдиредиле. Аллай экспрессив-стиль, эсе да къошакъ, магъананы билдирген аффиксле / суффиксле атлада бла сыфатлада аслам тубейдиле.

Къарачай-малкъар тилде аффикслени / суффикслени къошакъ магъаналары быллай шартланы билдиредиле:

1) эркетелиуню: ариука, анака, гитчемай, кызыу, кызыка, джаныка, джашыу;

2) гитчелетиу бла эркетелиуню биргелей. кьызчыкъ, джашчыкъ, эгешчик, кёзчюк, столчукъ;

3) сыйсызлауну: ишчик, джумушчукъ, сомчукъ, сёзчюк;

4) джийиргениуню: эришика, кирлика, киррай (ц. диал), кызуку, кызбай;

5) суйсюнмеуню: уллука, узунка, серуку, сергуна, ёрека, аштапар;

6) суйсюноуню: айтхылы, деменгили, джарагъан;

7) кемсиндириуню: гытычыкъ, таматачыкъ, директорчукъ;

8) хурмет этиуню: атабыз, анабыз, кызы, джашы.

Этимлени аффикслери / суффикслери уа затха багъа бичиуню угъай, сёзлени тилни къайсы тюрлюсюнде джорютюлгенлерин кёрюзтедиле. Сёз ючюн, тургъуз – турдур, агъыз – акъдыр, юркют – юркдюр деген синоним этимлени литература (джазыу) тилге келишгенлери биринчилеридиле, экинчилери уа сёлешу тилде джорютюледиле.

Суффикслени / аффикслени экспрессив-стиль шартлары суратлау литературада эркин джрютюледиле. Аланы суратлау кючлери, айтымда бир бири ызларындан келселе, бютюнда шарт эсленеди.

Ю л г ю л е: Мариямчыгъ? а – къаракёзчюк, гитчаеуузчукъ, баллиеринчик... (Гурттуланы Э. Мёлекледе къонакъда); Ол былдыркъай, уллука кызбайны уа несин махтайдыла! (Токъумаланы Дж. Ауанала); Джаныкачыгъым, джашыуунг да тюз кесчигинге ушайды! (Чыпчыкъланы Б. Чамла)

55-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1)сёзню лексика магъанасына къошакъ болгъан магъананы къаллай аффиксле / суффиксле билдиредиле? 2)аффиксле / суффиксле билдирген къошакъ магъаналаны бек белгилелери къайсыладыла?

56-чы иш. Сёзлени аффикслери / суффикслери къаллай магъаналаны билдиредиле?

1. Анака, атака, гелляка, ариука, джашыка
2. Айыука, бёрюка, урлака, гудука, тырнака.
3. Къуллукъчучукъ, оноучучукъ, бачамачыкъ.
4. Харипчик, джарлычыкъ, джазыкъчыкъ, мугурчукъ.
5. Кызчыкъ, келинчик, омакъчыкъ, табчыкъ.

МОРФОНОЛОГИЯ

1-чи §. Морфонологияны ангылатыу

Морфонология тил билимни бѐлкомюдо, анда морфемаланы фонема кѳурамлары эм алада фонема башхалыкъланы морфологияда джюрютюлюулерин тинтиледиле.

Морфонология деген термин эки магъанада джюрютюледиле: 1) морфемаланы фонетика тюрлениулерин эм 2) тил билимни аллай тюрлениулени тинтиучю бѐлкомю.

Джангы сѐзле эм аланы грамматика формалары кѳуралгъанда, аланы тамырларында эм аффикслеринде / суффикслеринде тюрлениуле боладыла, аланы асламысы тамыр бла джалгъауну бирге кѳошулгъан джеринде тѳубейдиле. Сѐзлени тауушларыны тюрлениулерин аланы морфемаларын тюрлендиргенлерин себепли, морфонология фонетика бла да, морфология бла да байламлыды, морфонология (морфология эм фонология) деб тил билимни энчи бѐлкомлеринден бирине аны ючюн аталгъанды.

Морфонология тюрлениуле сѐзлени кѳураучу (таза) тамырларында, аффикслеринде / суффикслеринде, сѐзлени бирге кѳошуб эм кѳатлаб, джангы сѐз кѳуралгъанда да, кѳуралгъан тамырларында да боладыла. Сѐз ючюн: акъ-агъар, китап - китабым; таугъа эм ташха, суугъа эм элге; кѳаты-кѳаты = кѳаты-кѳуту, тюрт-тюрт = тюрт-мюрт, эски-эски = эски-мески, алты+мыш = алтмыш, бара+ал = барал д.б.

2-чи §. Морфонеманы ангылатыу

Тюрлю-тюрлю фонетика болумлада алышыннган / алмашыннган, тюрленнген фонемалагъа эм фонема бирлешлеге морфонема дейдиле: (ч - ш) морфонема: агъач - агъашчы, (х - гъ) морфонема: башха эм кѳолгъа, (Ø - къ) морфонема: кѳар+ылда = кѳаркѳылда, (шил - п) морфонема: джашил - джашил = джап-джашил, (е - Ø) морфонема: мине+ал = минал, бере+ал = берал, (ы - Ø) морфонема: алты+ау = алтау, (и - Ø) морфонема: эки+еу = экеу, джети+еу = джетеу, (у - Ø) морфонема: оюн (ойун) = ойна, (ыл - Ø) морфонема: кѳызыл+гъыл = кѳызгъыл д.б.

Морфонемала сёзлени тамырларында, аффикслеринде / суффикслеринде, префикслеринде, кьош сёзлени кесеклеринде да тюбейдиле:

- 1) сёзлени тамырларында: (у - Ø): орун эм орнал, (ы - Ø): сарын эм сарна, (х - Ø): ачхыл эм ачы, (ч - ш): юч эм юшчюк, (к - г): кёк эм кёгер д.б.;
- 2) сёзлени аффикслеринде / суффикслеринде: (х - гь): артха эм алгъа, (гь - г): кьонакьгъа - какга, (г - нг): ётген эм сингинген, (гь - г - нг): чыкьгъа - какга - дырыннга) д.б.;
- 3) сёзлени префикслеринде (аланы орунларына джорютюлген кесекчикледе): (зыл - п): кьызыл - кьызыл = кьып-кьызыл, (шил - п): джашил - джашил - джап-джашил, (к - м): кёк - кёк = кём-кёк д.б.;
- 4) кьош сёзлени кесеклеринде: (дж - кь): джаш - джаш = джаш-кьуш, (т - м): тели - тели = тели-мели, (кь - б): кьалгъан - кьалгъан = кьалгъан-булгъан, (а - у): кьаты - кьаты = кьаты-кьуту, кьалгъан - кьалгъан = кьалгъан-кьулгъан, (с - Ø): соруу - соруу = соруу-оруу), (Ø - кь): айтхан - айтхан = айтхан-кьайтхан, (о - у): боркь - боркь = боркь-буркь, доб - доб = доб-дуб д.б.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) морфонология деб не затха айтадыла? Ол термин кьаллай магъаналада джорютюледиде? 2) морфонология тил билимни кьайсы бёлюмлери бла байламлыды? 3) тюрлениуле сёзлени тамырларындан аффикслеринден / суффикслеринден кьайсыларында бегирек тюбейдиле? 4) морфонология тюрлениуле не затла бла байламлы боладыла? 5) морфонема деб не затха айтадыла? 6) морфонемала сёзлени кьалайларында тюбейдиле?

2-чи иш. Сёзлени эм сёз формаланы биринчи кьауумуну тамырларында, экинчи кьауумуну аффикслеринде / суффикслеринде, ючюнчю кьауумуну префикслеринде, тёртюнчю кьауумуну уа кесеклеринде морфонемаланы табыгъыз.

1. Къызгъыл – кызыл, саргъыл – сары, къыргъыч – къыргъышчыкъ, ёнкюч – ёнкюшчюк, кёп – кёбюрек, агъыз – акъгъан, чакъгъыч – чагъыу, джюк – джюгюн, беклик – бегим, боюнчакъ – Бойнакъ, алтаулан – алтышар.

2. Ташха – таугъа, къонакъгъа – мыркыкга / мырхыкга, джаннга – дзурнукга – арыкъгъа, кеннге – элге – нёххе, оннган – къачхан – ашыкъгъан, барыу – туруу, кёрюу – кириу, оноу / онау – ючеу.

3. Къара + къара = къап-къара, дженгил + дженгил = джеп-дженгил, тюз + тюз = тюппе-тюз, къарангы + къарангы = къаппа-къарангы, мор + мор + моп-мор, сары + сары = сап-сары, тамам + тамам = таппа-тамам, джарыкъ + джарыкъ = джаппа-джарыкъ, ётюрюк + ётюрюк = ёппе-ётюрюк.

4. Къара+ къара = къара-къура, аман + аман = аман-джуман, тарх + тарх = тарх-турх, джыгъал + джыгъал = джыгъал-мугъул, эчки + эчки = эчки-мечки, соргъан + соргъан = соргъан-оргъан, данг + данг = данг-дунг, занг + занг = занг-зунг, тарх + тарх = тарх-турх, джарты + джарты = джарты-къурту.

3-чю иш. (Ы - Ø), (нг - х), (а - Ø), (у - Ø), (к - г)
морфонемаланы хар бирине экишер-ючюшер юлгю джазыгъыз.

3-чю §. Къарачай-малкъар (эм тюрк) морфонологияны энчилиги

Орус морфонологияда фонемаланы джаланда тарих тюрлениулери тинтиледиле, аланы бусагъатдагъы фонетика болумла бла байламлы тюрлениулери уа анда тинтилмейдиле. Тюрк тилледе фонемаланы тарих тюрлениулери тынгылы ачыкъланмагъандыла, къарачай-малкъар тилде уа ала ахырда тинтилмегендиле. Орус тилде кёб сёзлени ахырларыны фонема къурамлары тюрленибдиле, аны себебли ол тюрлениулени сылтауларын тохташдырыу орус морфонологиягъа уллу проблемады. Тюрк тилледе уа сёзлени таууш къурамларыны тюрлениулерини бир кесегинден къалгъанлары бусагъатдагъы фонетика болумла бла байламлыдыла. Ол тилледе анда-санда тюбеген тарих тюрлениулени тарих фонетикада тинтирге да болады. Ол затланы эсге алыб, татар, башкир тилледеча, къарачай-

малкъар тилде да морфонологияда фонетика тюрлениулени эки тюрлюсюне да – тарих тюрлериулеге да, бусагъатдагы фонетика болумла бла байламлы тюрлениулеге да къаралады.

4-чю §. Къуралгъан тамырны къысхартылыуу

Къуралгъан тамыр, асламысында ачыгы, бир-бирде уа ачыгы, къысыгы да бирге тюшюб къысхартылады. Тюшген ачыкъланы базыкълары да, назиклери да этедиле, алай этимледен жаланда / сынгар у ачыкъ тюшеди.

Тамырны къысхартылыуу юч тюрлю чурум бла байламлыды:

1) бирге ушаш ачыкъланы бир-бири ызындан келиулери: бара ал = барал, айта ал = айтал, алты+ы+шар = алтышар д.б.;

2) сингармонизмни жоругъуна кёре бир бирге бойсунган ачыкъланы (базыкъланы неда назиклени) бир джерге джыйылыулары: алты+ау+лан = алтаулан, эки+еу+лен = экеулен, тогъуз он = тохсан д.б.;

3) басымсыз ачыкъланы редукциялары (иги эшитилмеулери). Бу болум малкъарлылада сёлешиу тилде тюбейди: ауузу = аузу, бурунунг = бурнунг д.б.

Къуралгъан тамырны къысхартылыуу бла байламлы быллай морфонемала къураладыла:

1) сыфтлада, аланы кемлик даражалары къуралгъанда: (ы - Ø): ачы+хыл = ачхыл, сары+гъыл = саргъыл; (ыл - Ø): къызыл+гъыл = къызгъыл;

2) этимледе, ала ахырлары н къысыкъгъа бошалгъан атлагъа –а суффикс къошулуб къуралгъанда: (у - Ø) : оюн (ойун) – ойна; (ы - Ø): къыйын – къыйна, сарын – сарна; алагъа къарыулачу аффикс / суффикс къошулгъанда: (а - Ø): бара+ал = барал, айта+ал = айтал; (е - Ø): бере+ал = берал, элте+ал = элтал;

3) атлада, ала иеликчи эм тамамлаучу болушладан биринде болсала (бу джорукъ малкъар орфографияда сакъланмайды): (у - Ø) : боюн (бойун) – бойну, къююн (къойун) – къойну, бурун – бурну, аууз – аузу; (ы - Ø): къарын – къарны; (и - Ø): эрин – эрни;

Орус тилден келген, ахырларында экиленнген /с/ эм /л/ къысыкълары болгъан сёзлеге ол къысыкъла бла башланган къарачай-малкъар суффиксле къошулгъанда, экиленнген

кысыкыладан бири кысхартылган этеди (кристалл+ла = кристалла, металл+ла = металл, класс+сыз = классыз, кросс+суз = кроссуз), аны бла байламлы (л - Ø) эм (с - Ø) морфонемага кьураладыла;

4) алмашлада (кысыкы таууш кысхарады): (л - Ø): ол+ну = аны, ол+ла = ала. Былайда дагыда башха морфонология болум барды: /о/ ачыкь /а/ ачыкь бла алышынган / алмашынган этеди, алай бла (о - а) морфонема кьуралады. Бу болум тилде тарих тюрлениуле бла байламлыды;

Мен, сен деген алмашла, велички, тамамлаучу болушлагы салынсала, ахырларындагы /н/ фонема да, кысхарады, (н - Ø) морфонема кьурайды: мен+ни = мени, сен+ни = сени.

Бу алмашлагы великни -ники суффикси кьошулганда да, аланы ахыр фонемалары /н/ кысхарады да, (н - Ø) морфонема кьуралады: мен+ники = меники, сен+ники = сеники. Бу морфонема - (н - Ø) - кьуралуу алмашлада тарих тюрлениуле бла байламлыды;

5) санаулада, ахырлары ачыкылагы бошалган санчы санауладан кьауумчу санаула кьуралганда: джети+еу = джетеу, джети+еулен = джетеулен, эки+еу = экеу, эки+еулен = экеулен, алты+ау = алтау, алты+аулан = алтаулан.

Бир-бир кьош санаула эки санчы санау бирге кьошулуб кьуралганда да: (е - Ø): сегиз+он = сексан, (у - Ø): тогуз+он = тохсан. Бу сёздеде башха морфонология болум барды: з кысыкы с кысыкы бла алышынады / алмашынады, ол а (з - с) морфонема кьурайды. Бу морфемаланы кьуралуулары да тилде тарих тюрлениуле бла байламлыдыла.

4-чю иш. Соруулагы джууаб беригиз: 1) кьарачай-малкьар морфонологияны орус морфонологиядан не башхалыгы барды? 2) сёзню тамырыны кысхартылуу не бла байламлыды? 4) алмашланы кысхартылууларыны тилни бирси кесеклерини кысхартылууларындан не башхалыгы барды? 4) тарих тюрлениуле бла кьайсы морфонемакы кьуралуулары байламлыдыла?

5-чи иш. Ачыкъларыны кысхартылыулары орфографияда сакъланмагъан сёзлеге юлгюле келтиригиз. Аланы хар бири бла ючюшер сёз тутуш къурагъыз.

6-чы иш. Ачыкъларындан бири кысхартылыб джорюютюлген санаулагъа юлгюле джазыгъыз. Къысхартылгъан ачыкъланы санаулары къатларында скобкалада джазыб кёргюзтогюз эм ала къайсы бёлюмде болгъанларын айтыгъыз.

Ю л г ю: экеулен (и).

7-чи иш. Тамырны кысхартылыуу бла байламлы къуралгъан морфонемалагъа юлгюле келтиригиз. Къуралгъан тамырда ачыкъладан, кысыкъладан къайсылары кёб кысхартыладыла?

8-чи иш. (У - Ø), (и - Ø), (ы - Ø) морфонемалагъа юлгюле келтиригиз. Иги эшитилмеген ачыкъла сиз айтхан юлгюлени къайсыларында жазылмайдыла?

5-чи §. Тамыргъа неда аффиксге / суффиксге фонемаланы кёшулуулары

Орус тилни юсю бла алыннган сёзледен кългъанларында, сёзлени тамырларына неда суффикслерине кёшулгъан фонемала кысыкъла боладыла. Ала тюрлю-тюрлю болумла бла байламлыдыла эм талай морфонема къурайдыла:

1) эриклеу сёзледен этимле къуралгъанда: къар+къ+ылда = къаркъылда, (къар-къар деген тауушдан) – (Ø - къ) морфонема; къа+нг+къылда – къангкъылда (къа-къа деген тауушдан) – (Ø - нг) морфонема; ха+ха+й+ла (ха-ха деген тауушдан) – (Ø - й) морфонема;

2) санчы санауладан юлюшчю санаула къуралгъанда: эки+ш+ер = экишер, алты+ш+ар = алтышар, джети+ш+ер = джетишер – (Ø - ш) морфонема; юч+юш+ер = ючюшер, тёрт+юш+ер = тёртюшер – (Ø - юш) морфонема; он+уш+ар = онушар, тогъуз+уш+ар = тогъузушар – (Ø - уш) морфонема; сегиз+иш+ер = сегизишер, бир+иш+ер – биришер (Ø - иш) морфонема;

3) сыфатладан этимле кьуралгъанда, аффиксни / суффиксни аллына /гь/ фонеманы кьошулууу: сары+гь+ай = саргъай – (Ø - гь) морфонема. Бу сёзю тарихине кёре, /гь/ аны кесинде болгъанды: бурунигу тюрк тилде сары угъай, сарыгъ форма джюрютюлгенди. Алай тилни бусагъатдагъы болумуна кёре уа, сарыгъ угъай, сары джюрютюледди. Аны себебли /гь/ фонеманы бу сёзге кьошулууу тилни бусагъатдагъы халына келишеди;

4) бу, ол деген кёргозтюучю алмашладан сёзлеуле эм кесекчикле кьуралгъанда, алагъа /л/ фонема кьошулады: бу+лай = быллай, ол а (Ø - л) морфонеманы кьурайды. Бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлада уа бу сёзде башха морфонология тюрлениуле да боладыла - /б/ фонема /м/ фонема бла, /у/ фонема /ы/ фонема бла алышынадыла (мынга, мында, мындан) эм джангы морфонемала кьураладыла: (б -м), (у - ы);

5) бир-бир джангызыкъ сандагъы атлагъа иеликчи суффиксни аллында /с/ фонема кьошулады да, (Ø - с) морфонеманы кьурайды: бала+с+ы = баласы, ана+с+ы = анасы д.б. (башха сёздеде уа кьошулмайды: тон+у = тону, джан+ты = джаны, халкь+ты = халкьы д.б.);

6) ачыкъ фонемала джаланда /сынгар орус тилни юсю бла алынган сёзлеге кьошуладыла, кеслери да кьарачай-малкьар аффикслени / суффикслени алларына киредиле. Бу болум орфографияда сакъланмайды, кеси да кьарачай-малкьар тилни фонетика энчилиги бла байламлыды: сёзлени ахырларында кьарачай-малкьар тилде джюрютюлмеген кьысыкъла бирлешиб келселе, аланы ахырларына неда араларына ачыкъ кьошулады: отпуск+а+да = отпускада, Липецк+е+де = Липецкеде, продукт+а+ла = продуктала. (Ø - а), (Ø - е), (Ø - и) морфонемала алай бла кьураладыла.

Башда кёргозтюлген юлгюлеге кёре, тамыр бла аффикс / суффикс бирге кьошулгъан джерде ноль фонема джангыдан кьошулгъан фонема бла (асламысында ачыкъ) алышынады / алмашынады.

9-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) тамыргъа неда суффиксге кьошулгъан фонемала—ачыкъла къаллай сёздеде боладыла? 2) ачыкъ бла кьысыкъ биргелей тилни къайсы кесеги

къралгъанда эм сѣзню къалайна кършуладыла? 3) кърлай орус сѣзлеге неда орус тилни юсю бла келген сѣзлеге кърарай-малкър аффиксле / суффиксле кършулгъанда, аланы алларына дагъыда ачыкь кършулады?

10-чу иш. Сѣзлени биринчи къруумларын ючюнчю бетде, экинчи къруумларын а бернучю болушну формасында джазыгъыз. Артыкь кърсыкьла эм ачыкьла аланы кърлайларына кършуладыла? Кършулгъан ачыкьла аланы кърайсы къруумунда джазылмайдыла?

1) Кърара, чана, бугъа, марда, тегене, кире, сыра, джырна, турна, тебе, кубе, ийне, кютю, джютю.

2) Гимн, литр, социализм, негр, туризм, эвфемизм, отпуск, диск, продукт, филтер.

11-чи иш. Сѣзлени башлаучу болушну формасына салыб окъугъуз. Артыкь ачыкьла аланы кърлайларына кършулады?

Черкесск, Эйск, Бийск, Курск, дубль, фетр, Верхоянск, Кипр.

6-чы §. Фонемаланы алышыныулары / алмашыныулары

Кърарай-малкър тилде фонемаланы алышыныулары / алмашыныулары аланы сѣзлени тамырларындан неда аффикслеринден / суффикслеринден тюршуулеринден (кърсхартылыуларындан) бла алагъа кършулууларындан эсе эркин джорютюледи. Алышынган / алмашынган ачыкьла, кърсыкьла да, сѣзлени тамырларында, суффикслеринде да этедиле. Ачыкьланы алышыныулары / алмашыныулары кѣбюсюнде сингармонизмни джоругъу бла байламлыдыла, кърсыкьланы алышыныулары / алмашыныулары уа ассимиляция, диссимиляция эм тилде тарих тюрлениуле бла. Ачыкьланы алышыныулары / алмашыныулары ачыкь морфонемаланы, кърсыкьланы алышыныулары / алмашыныулары уа кърсыкь морфонемаланы къррайдыла. Кърсыкь морфонемаланы тюрлюлери ачыкь морфонемаланы

тюрлюлеринден эсе кёбдюле. Болсада фонемаланы саны уа кысыкъ морфонемаладан эсе ачыкъ морфонемалада кёбдю: биринчилеринде тёртге, экинчилеринде уа алтыгъа дери джетеди.

7-чи §. Ачыкъ морфонемала

Сингармонизмни джоругъу бла байламлы морфонемала терт тюрлю юлгю бла къураладыла:

1) сёзню биринчи бёлюмюнде эринсиз /a/, /ы/, эринли /y/ базыкъ ачыкъладан бири болса, аны бирси бёлюмлеринде да ол ачыкъла боладыла: а-дам-лыкъ, джа-шыр-тын, та-быш-лы, джа-лын-чакъ, сы-мар-ла, ы-ра-зы-лыкъ, ыс-та-уат, а-сыу-лу, къа-рыу-суз, ау-руу-чу д.б.;

2) сёзню биринчи бёлюмюнде эринли /o/, /y/ базыкъ ачыкъладан бири болса, аны бирси бёлюмлеринде /a/, /y/ ачыкъла боладыла: о-ра-за, ту-ракъ-ла, джу-мурт-ха, буз-ла-уукъ, къу-рау-чу, туз-ла-ма, къо-нгу-рау (къарач.), то-му-рау (къарач.) д.б.;

3) сёзню биринчи бёлюмюнде эринсиз назик /и/, /е/, /ю/ ачыкъладан бири болса, аны бирси бёлюмлеринде да ол ачыкъла боладыла: би-лек-лик, ти-лек-чи, дже-ти-шер, кер-ти-чи, би-тим-сиз-лик, ке-ле-чи-лик, ти-леу-чю, би-леу-чюк, бе-ле-уют-люк (къарач.), кер-де-уюк (къарач.) д.б.;

4) сёзню биринчи бёлюмюнде эринли назик /ë/, /ю/ ачыкъладан бири болса, аны бирси бёлюмлеринде да /ë/, /ю/ ачыкъла боладыла: кё-лек, бё-рек, джёр-ме-ле, джю-рек, сю-ек, джю-рюш-лю, ю-люш-ле д.б.

Бу юлгюлени хар биринде быллай бирча ачыкъла бардыла: 1) кенгле, эринсизле: а-е; 2) тарла, эринлиле: у-ю. Анга кёре къарачай-малкъар тилде сингармонизм бла байламлы эки ачыкъ морфонема барды: (а - е), (у - ю).

Бу фонемала бек эркин джорютюледиле эм тамыргъа суффиксле / аффиксле къошулгъанда къураладыла: -ла / -ле, -а / -е, -да / -де, -гъа / -ге, -дан / -ден, -ар / -ер, -лу / -лю, -лукъ / -люк, -суз / -сюз, -ум / -юм, -уу / -ую, -уш / -юш, -му / -мю д.б.:

(а - е) морфонема тилни энчи / баш кесеклерини барысында да тубейди: адам+ла - элек+ле, агъ+ар - кёг+ер, аш+а - теш+е, узакъ+да - кенг+де, алт+ау - эк+еу, аман+ла - иги+ле, къай+да - ким+де д.б.;

(у - ю) морфонема сыфатлада, атлада, этимледе эм санаулада джюрютюледиле: кьол+у - кёз+ю, кьол+чукь - кёз+чюк, туз+суз, сёз+сюз, бур+ду - кёр+дю, он+ум - джюз+юм д.б.

Ачыкъ морфонемала дагыда бардыла, фонемалары бютюнда кёб болганла. Алай ала, башда кёргозтюлген морфонемалача, кёб джюрютюлмейдиле: (ы - и - у - ю - Ø) морфонема атланы, санауланы, сыфатланы иели формаларындан, этимлени грамматика формаларындан бек эркин кьуралады:

1) Атладан, ол санда затланган этим атладан, этимсыфатладан, этимни айырма формаларындан да: джыр+ым = джырым, эл+им = элим, туз+ум = тузум, кёз+юм = кёзюм, ата+м = атам; джаз+ыу = джазыу, бер+иу = бериу, бур+уу = буруу, кют+юу = кютюу, кьашы+у; джыгь+ыш = джыгьыш, кир+иш = кириш, ур+уш = уруш, тюй+юш = тюйюш, тала+ш = талаш; джаз+ыучу = джазыучу, сюрюу+чю = сюрюучю, мара+учу = мараучу, сор+уучу = соруучу, окьу+учу = окьуучу.

2) Этимни грамматика формаларындан: бар+ыу = барыу, кир+иу = кириу, тур+уу = туруу, кёр+юу = кёрюу, кьара+у = кьарау, ишле+у = ишлеу; чаб+ыш = чабыш, себ+иш = себиш, бёл+юш = бёлюш, джорт+уш = джортүш, мара+ш = мараш, тиле+ш = тилеш; айт+ыл = айтыл, эт+ил = этил, тут+ул = тутул, кёч+юл = кёчюл, ал+дыр = алдыр, бер+дир = бердир, бол+дур = болдур, бёл+дюр = бёлдюр; айт+ыб = айтыб, эт+иб = этиб, бур+уб = буруб, кёр+юб = кёрюб; ал+ыргьа = алыргьа, бер+ирге = берирге, тур+ургьа = турургьа, кёр+юрге = кёрюрге, кьура+ргьа = кьуаргьа.

3) Санауланы иели формаларындан: бир+им = бирим, кьыркь+ым = кьыркьым, жюз+юм = жюзюм, он+ум = онум, алты+м = алтым.

4) Сыфатланы иели формаларындан: агь+ым = агьым, джашил+им = джашилим, кёг+юм = кёгюм, сары+м = сарым.

(А - е - ы - и - у - ю) морфонема этимледен, этимсыфатланы боллукь заман формаларындан кьуралады: кьайыт+ар = кьайытар, кет+ер = кетер, биш+ир = бишир, кьач+ыр = кьачыр, уч+ур = учур, кёч+юр = кёчюр; джат+ар = джатар, кет+ер = кетер, бар+ыр = барыр, бер+ир = берир, сор+ур = сорур, бёл+юр = бёлюр, кьара+р, джара+р;

(ы - и - у - ю) морфонема сонгура атлада болады: арт+ы = арты, ич+и = ичи, уч+у = учу, тюб+ю = туюбу;

(ю - и - у) морфонема этимледе тубейди, кеси да толу туююлду, бир фонемасы - /ы/ джетишмейди: тур+ггуз = турггуз, кёр+ггуз = кёрггуз, кир+ггиз = кирггиз. Тюрк тилледе бу морфонема толуду, эсе да төрт фонемалыды, сёз ючюн, төртюнчю фонемасы: кырггыз, кызакъ тилде: джат+ккыз = джатккыз, айт+ккыз = айтккыз;

(ы - у - ю - Ø) морфонема да этимде тубейди, төртюнчю фонемасы - /и/ джюрютюлмейди: сарк+ыт = сарккыт, кюрк+ут = кюрккют, юрк+ют = юрккют, джиби+т, аша+т.

Сингармонизмни джоруггу бла байламлы болмагъан ачык морфонема да бардыла. Ала алмашлада бла сёзлеуледе джюрютюледиле:

1) алмашлада: (о - а): ол - аны, ол+ла = ала; (у - ы): бу+гга = мынга, бу+лай = быллай, ол+лай = аллай; (е - а): мен+ге = манга;

2) сёзлеуледе: (о - а): ол+лай = алай, (у - ы): бу+лай = быллай.

8-чи §. Кысык морфонема

Кысык морфонема тамырланы ахырларында бла аффикслени / суффикслени алларында кюраладыла.

Тамырны ахырында кюралгъан кысык морфонема кёб тубеучюлери быладыла. (к - г), (к - г): морфонема зынгырадуук алломорфонлары сыфатладан эм атладан кюралгъан этимледе, атланы, сыфатланы иели формаларында, сыфатланы тенглешдириу дараджаларында, этимчалада / этимсёзлеуледе тубейдиле: акъ - агъар, такъ - таггыл, кёк - кёгер, джек - джегил, акъ - аггы, кёк - кёгю, акъ - аггыракъ, иги - игирек, акъ - аггып, агга, тёк - тёгюб, тёге д.б.;

(н - нг) морфонемада /н/ фонема /нг/ фонема бла, ахырында /н/ фонемалары болгъан этимлеге бла атлагга /к/, /к/, /нг/ кысыккладан бири бла башлангъан аффикс / суффикс неда сёз кёшулса, алмашынады / алышынады (орфографияда уа сакъланмайды). Алай бла, бу морфонема регрессив ассимиляцияны кючю бла кюралады: кюн+нге = кюннге,

тын+нган = тынгнган, башлан+нган = башлангнган, тин+кирди = тингкирди;

(н - м) морфонемены /н/ фонемасы /м/ фонема бла ахырларында /н/ фонемалары болгъан /м/ неда /б/ фонема бла башланган аффикс / суффикс неда сёз къошулса: мен+ми? = мемми?, джан+мы? = джаммы?, къан+май = къаммай, Джан+мырза = Джаммырза, Джан+бот = Джамбот, он+бир = омбир, ин+баш = имбаш. Бу морфонемены къуралуу да орфографияда сакъланмагъан регрессив ассимиляция бла байламлыды;

Аффиксни / суффиксни аллында быллай морфонемила къураладыла: (гъ - г - х - нг) морфонемены бериучю аффиксни / суффиксни тюрлюлери бла сёзлеуледен къуралгъан сыфатла къурайдыла: мал+гъа = малгъа, эл+ге = элге, таш+ха = ташха, танг+нга = тангнга; эрттен+нги = эрттеннги, къыш+хы = къышхы, джаз+гъы = джазгъы, къюз+гю = къюзгю;

(н - нд) морфонемены орунлаучу, башлаучу болушланы аффикслери / суффикслери къурайдыла: къуран+да = къуранда, атасы+нда = атасында, сен+ден = сенден, кеси+нден = кесинден.

Юлгюледе кёргюзтюлгенине кёре, тамырны ахырында къысыкъла кёб алышынадыла / алмашынадыла, аны себебли къысыкъ морфонедаланы асламысы сёзлени тамырларыны ахырларында къураладыла. Аффикслени / суффикслени алларында уа къысыкъла кёб алмашынмайдыла / алышынмайдыла да, морфонемила да аз къураладыла.

12-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзле тюрленгенде, алада ачыкъ фонемаладан, къысыкъ фонемаладан къайсылары кёб алышынадыла / алмашынадыла? 2) ол алышыныула / алмашыныула не бла байламлыдыла? 3) морфонедаланы не зат къурайды? 4) къарачай-малкъар тилде къысыкъ морфонедаладан, ачыкъ морфонедаладан къайсылары кёбдюле? 5) бу тилде сингармонизм бла байламлы ненча ачыкъ морфонема барды? 6) орфографияда хайырланылыучу / хайырландырылыучу къысыкъ морфонемила къайсылададыла?

13-чю иш. Сёздеде ачыкъ морфонедаланы табыгъыз да джазып кёргюзтюгюз.

1. Агъачла – эгечле, алгъа – элге, арлакъдан – эшикден, башдан – бешден, ташда – тюшде.

2. Болдур – бёлдюр, тонум – джюнюм, соруу – сюрюу, тонсуз – кёлсюз, уллу – кючлю, толду – бёлдю.

14-чю иш. (Ы – и – у – ю) морфонемагъа этимни несиз формаларындан юлгюле джазыгъыз (хар формасына ючюшер-бешишер).

15-чи иш. Сонгура атланы морфонедалары къайсы ачыкъладан къуралгъанды?

Аллы, башы, этеги, юсю, кыйыры, къаты, джаны, тышы, тюбю, ичи, узуну, учу.

16-чы иш. Бу сёздеде малкъар орфографияда сакъланмагъан кысыкъ морфонема къайсыды?

Джинк, жанк, къанкылда, танкы (тауукъну танкысы), санкылчакъ, ёнкюч, джанкылыч, джанкъоз.

17-чи иш. Сёлешгенде къуралыучу (н – м) морфонемагъа 10-15-шер юлгю джазыгъыз.

18-чи иш. Сёлени биринчи къаууму къурагъан кысыкъ морфонедалары эм экинчи къаууму къурагъан ачык морфонедалары джазыб кёргюзтюгюз.

1. Таугъа, агъачха, зурнукга, джаннга, башына.

2. Барыу, ташыу, бериу, келиу, айтыу, эниу, кёрюу, тёзюу, кёчюу, буруу, туруу, оруу.

9-чу §. Къатланган кёш сёздеде морфонедалары къуралыулары

Сёзде къатланганда, аланы асламысыны фонема къурамлары тюрленген этедиле. Ол тюрлениуле да морфонология алышыныулагъа / алмашыныулагъа саналадыла.

Къатланган сёзлени тюрлениулеру бла байламлы ачыкъ морфонемала, кысыкъ морфонемала, ачыкълары, кысыкълары да болган, эсе да къатыш морфонемала къураладыла.

Сёзле къатланганда къуралган ачыкъ морфонемаланы эркин джюрютюлгенлери быладыла:

(а - у), (ы - у) морфонемала эриклеу сёздеде, сыфатлада, сёзлеуледе, атлада къураладыла: тарх+тарх = тарх-турх, занг+занг = занг-зунг, къакъ+къакъ = къакъ-къукъ, штаб+штаб = штаб-штуб, джарты+джарты = джарты-къурту, къаты+къаты = къаты-къуту, артыкъ+артыкъ = артыкъ-буртукъ, къарт+къарт = къарт-къурт, къан+къан = къан-къун д.б.;

(о - у) морфонема эриклеу сёздеде къуралады: доб+доб = доб-дуб, горф+горф = горф-гурф, зоб+зоб = зоб-зуб, донг+донг = донг-дунг д.б.

Юлголеде кёрюнгенича, бир сёз къатланганда, эки морфонема къуралган кезиуле / кёзюуле да тубейдиле: (а - у) эм (ы - у): джарты+джарты = джарты-къурту, ашыкъ+ашыкъ = ашыкъ-бушукъ д.б.

Къатланган сёздеде ачыкъ морфонемаладан эсе кысыкъ морфонемала кёбдюле:

(к - м) морфонема атлада, сыфатлада тубейди: кирли+кирли = кирли-мирли, кёлек+кёлек = кёлек-мёлек, тёшек+тёшек = тёшек-мёшек д.б.;

(с - м): сары+сары = сары-мары, сабий+сабий = сабий-мабий д.б.;

(т - м): тели+тели = тели-мели, таш+таш = таш-маш д.б.;

(ш - м): шыты+шыты = шыты-мыты, шай+шай = шай-май, шакъы+шакъы = шакъы-макъы д.б.;

(б - м): баш+баш = баш-маш, бау+бау = бау-мау д.б.

Ачыкъ фонемала бла башланган сёз аллына кысыкъ къошулуб да къатланады. Морфонемала алай бла да къураладыла. Аллай кезиуде / кёзюуде ноль фонема кысыкъ фонема бла алышынады / алмашынады:

(Ø - т): акъсакъ+акъсакъ = акъсакъ-тукъсакъ, акъса+акъса = акъса-тукъса;

(Ø - б): артыкъ+артыкъ = артыкъ-буртукъ, ашыкъ+ашыкъ = ашыкъ-бушукъ, эски+эски = эски-бюскю, алас+алас = алас-булас д.б.;

(Ø - м): эчки+эчки = эчки-мечки, эски+эски = эски-мески, ышыкъ+ышыкъ = ышыкъ-мышыкъ д.б.;

(Ø - кь): айтхан+айтхан = айтхан-къайтхан, алгъан+алгъан = алгъан-къалгъан д.б.;

(Ø - с): алгъан+алгъан = алгъан-салгъан д.б.

Сыфатланы бла сёзлеулени айырма дараджаларыны къатланыб къуралгъан тюрлюлери да морфонемала къурайдыла:

(ры - п): сары+сары = сап-сары;

(ра - п): къара+къара = къап-къара;

(шил - п): джашил+джашил = джап-джашил;

(к - м): кёк+кёк = кём-кёк;

(зыл - п): къызыл+къызыл = къып-къызыл;

(р - п): мор+мор = моп-мор;

(з - п): тюз+тюз = тюп-тюз;

(рти - ппе): керти+керти = кеппе-керти;

(з - ппе): тюз+тюз = тюппе-тюз;

(р - ппе): кир+кир = киппе-кир;

(рангы - ппа): къарангы+къарангы = къаппа-къарангы;

(са - ппа): сау+сау = саппа-сау;

(нгы - ппа): джангы+джангы = джаппа-джангы.

Алай бла, сёзлени къатланыб къуралыулары кёб тюрлю морфонология болумла бла байламлыдыла:

1) сёзлени биринчи бёлюмлеринде ачыкъ фонемаланы алышыныулары / алмашыныулары: доб-дуб, къарт-къурт, тарх-турх;

2) сёзлени эки бёлюмлеринде да ачыкъ фонемаланы алышыныулары / алмашыныулары: къаты-къуту, дынгар-дунгур, джарты-къурту;

3) сёзлени алларында къысыкъланы алышыныулары / алмашыныулары: тели-мели, джарты-къурту, кирли-мирли;

4) къатланган сёзню аллына артыкъ къысыкъны къошулуу: артыкъ-буртукъ, акъсакъ-тукъсакъ;

5) сёзлени биринчи къысыкъларыны эм ачыкъларыны да алышыныулары / алмашыныулары: джарты-къурту;

б) бир фонеманы эки неда талай фонема бирлеш бла неда фонемаланы бирлешлерини бир бири бла алышыныулары / алмашыныулары: кьап-къара, кьып-кьызыл, саппа-сау;

19-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлени асламысыны фонема кьурамлары не заманда тюрленедиле? 2) кьатланнган сёзлени тюрлениулери бла байламлы кьаллай морфонемала кьураладыла? 3) кьатланнган сёздеде ачыкъ морфонемаладан, кьысыкъ морфонемаладан кьайсылары кёбдюле? 4) ноль фонема кьысыкъ фонема бла не заманда алышынады / алмашынады? 5) сёзлени кьатланыб кьуралыулары кьаллай морфонология болумла бла байламлыдыла?

20-чы иш. Бу сёзлени морфонемаларын джазыгъыз.

Терс+терс = теппе-терс, ётюрюк ётюрюк = ёппе-ётюрюк, джарыкъ+джарыкъ = джап-джарыкъ, таза+таза = тап-таза, сейир+сейир = сеппе-сейир, кюндюз+кюндюз = кюппе-кюндюз, джаланлай+джаланлай = джаппа-джаланлай, терен+терен = теппе-терен, джютю+джютю= джюппе-джютю.

21-чи иш. Былай морфонология болумланы хар бирине ючюшер-бешишер юлгю джазыгъыз.

1) сёзлени алларында т-м эм к-м кьысыкъланы алышыныулары / алмашыныулары.

2) кьатланнган сёзню аллына артыкъ /м/, /с/, /б/ кьысыкъ фонемаланы кьошулуулары.

Ю л г ю л е: 1. Той-мой, келин-мелин.

2. Эчки-мечки, ашыкъ-бушукъ.

10-чу §. Морфонемаланы схемалары

Къарачай-малкъар тилде морфонемаланы схема бла былай кёргюзтюрге боллукъду (ф - фонема):

1) (ф - ф): (у - ю), (о - а), (къ - гъ), (з - с);

2) (ф - Ø): (и - Ø), (у - Ø), (л - Ø), (с - Ø);

3) (Ø - ф): (Ø - с), (Ø - а), (Ø - къ);

- 4) (Ø - фф): (Ø - уш), (Ø - юш);
- 5) (ф - ффф): (з - ппе), (р - ппе);
- 6) (фф - ф): (ры - п), (ра - п);
- 7) (фф - Ø): (ыл - Ø);
- 8) (фф - ффф): (са - ппа), (нгы - ппа);
- 9) (ффф - ф): (шил - п);
- 10) (фффф): (гь - г - х - нг);
- 11) (фффф - Ø): (ы - и - у - ю - Ø).

22-чи иш. Сёзлени морфонемаларын, джазыгъыз, къатларында скобкалада уа аланы схемаларын кёргюзтюгюз.

Ю л г ю л е: а - у (ф - ф), т - м (ф - ф), р - ппе (ф - ффф).

Кау+кау = кау-куу, сер+сер = сеппе-сер, тели+тели = тели-мели, дауур+дауур = дауур-дууур, занг+занг = занг-зунг, тыхар+тыхар = тыхар - тухур, зынгар+зынгар = зынгар-зунгур, данг+данг = данг-дунг, тарс+тарс = тарс-турс, зоб+зоб = зоб-зуб, доб+доб = доб-дуб, горф+горф = горф-гурф, чий+чий = чиппе-чий, къымыжа+къымыжа = къыппа-къымыжа, къаты+къаты - къаты-къугу, къатхан+къатхан = къатхан-къутхан, толу+толу = топпа-толу, къарангы+къарангы = къаппа-къарангы.

С Ё З К Ъ У Р А У

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ СЁЗЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫНА КЁРЕ ТЮРЛЮЛЕРИ ЭМ АЛАНЫ БИР БИРДЕН АЙЫРЫУ

1-чи §. Сёзлени къуралыуларына кёре тюрлюлери

Сёзню къурагъан морфемала бир бирлери бла эм сёзню кеси бла байламлы боладыла. Сёзде морфемаланы санлары эм аланы бир бирлери бла байланыулары сёзню къурамын билдиредиле.

Сёзню къурамын тохташдырыуда аны тамыргъа (неда тамырлагъа) эм сёзлени араларында синтаксис байламлыкъны кёргюзтген джалгъаулагъа юлешингенин бла юлешинмегенин ачыкълауну магъанасы уллуду. Сёз ючюн, **чалкъы** / **чалгъы** деген сёз **чал** деген тамыргъа бла **-гъы** деген аффиксге / суффиксге юлешинеди, **челек**, **джастыкъ** деген сёзле уа юлешинмейдиле, джаланда / сынгар тамырладан къуралгъандыла. Сёзню къуралыуу не бла байламлы болгъанын билиу да бек кереклиди. Аны къуралыуу бир неда талай сёз бла байламлы болады, аны себебли аны къуралгъан тамырыны морфемаларында ол зат эм морфемаланы бир бирге бойсунуулары / бойсунмаулары да кёрюнуб турадыла. Сёз ючюн, **келтир** деген этимни **-тир** деген морфемасы кел деген морфемасындан артда къуралгъаны себебли, аны бойсунган кесегиди.

Сёзню къурамын джаланда / сынгар аны морфемалары угъай / огъай, морфемаланы сёз къурауда энчиликлери, магъаналары эм бир бирлери бла байланыу халлары да кёргюзтедиле.

Къурам джаны бла хар сёзню кесини энчилиги болады. Ол аны бирси сёзле бла байлайды эм ала бла бир сёз къауумну къурайды.

Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде къурамлары морфема бла бирге келишген сёзле бардыла: болушлукъчу сёзле (эм, охо, шо, хы, ха; бла, сора, дагъыда, алай; сайын, сора, кёре), междометияла (ах!, ох!, оу!, ай!, пу! д.б.) эм къарамчы / модаль сёзле (баям, тейри, ушайды, болур, сёзсюз, кёреме д.б.). Аллай

сёзлени сёз тюрлендириучю (грамматика) формалары болмайдыла, аны себебли ала таза тамырлы (кьуралмагъан) сёзледиле.

Тилни энчи / баш кесеклеринде сёзлеулени асламысыны (бирден, аямай, телиликден, энине, экеу-экеу д.б.), предикативлени (керекди, джокьду, барды, боллукьду, айыбды д.б.) эм этимчаланы / этимсёзлеулени да (суйюб, билмей, келгенли, айтхынчы, кёргенлей, кете д.б.) сёз тюрлендириучю формалары джокьдула. Алайды да, аланы тамырлары таза тамырлагъа саналадыла.

Къарачай-малкъар тилде таза тамырлы (кьуралмагъан) сёзлеге дагъыда быланы санаргъа керекди:

1) бурунгу тюрк тилде морфемалагъа юлешингенликте, бусагъатда кьурамлары ангылашынмагъан, аны себебли уа морфемалагъа юлешинмеген сёзле: ары, бери, огъары, ичгери д.б.;

2) сёз тутушладан кьуралыб, кесеклерини фонетика кьурамлары тюрленген сёзле: бюгюн, бюгече, быйыл д.б.;

3) къарачай-малкъар тилни джорукъларына кёре кьуралмагъанлары себебли, башха тилледен алынган кьуралгъан эм кьуралмагъан сёзле: агитатор, футурист, революционер, чамхана, пессимизм д.б.

Къарачай-малкъар тилни сёзлерини быладан кьалгъан тюрлюлерини сёз тюрлендириучю формалары бардыла эм аланы хар бири бек аздан экишер морфемагъа юлешиндиле. Аны себебли кьурам джаны бла ол сёзле кьуралгъан (тамырдан бла суффиксден) сёзледиле.

Таза (кьуралмагъан) тамыр да, суффикс бла бирге сёз кьураучу тамыр да эки тюрлю боладыла: сёзлени бирлеринде морфемалагъа юлешинмегенле (бла, джол, ханым), башхаларында уа морфемалагъа юлешингенле (кёлчюк, джауунлу /джауумлу, чыммакъ, къаракъаш).

Морфемалагъа юлешиниучю тамырлагъа кьуралгъан тамырла дейдиле. Кьуралгъан тамырланы кьуралмагъан тамырлары бла болушлукъчу морфемалары (сёз кьураучула неда сёз тюрлендириучюле, не экилери да) боладыла. Кьуралгъан тамырда бирден сора кьуралмагъан тамыр джокъ эсе, ол **бош сёздю** (узунлукъ, джарасузлукъ, энишгеде); эки кьуралмагъан тамыр неда бири кьуралгъан, бирси уа кьуралмагъан, экиси да кьуралгъан тамырла бар эселе уа, **къош сёздю** (уллукъол, акъмыйыкъ, ата-ана, бир-бирде, анда-мында).

Къош сёзле эки толу магъаналы сёзден неда толу магъаналы бла аллай магъанасы болмагъан сёзледен къураладыла.

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде къош сёзлени бир кесегинден къалгъанларыны эки суффиксиз морфемалары бардыла: къалынкъаш, бел бау, чыгъыб кет д.б. Юч неда тёрт сёзден къуралгъан къош сёзле аз тюбейдиле, кеслерини да асламысы география атладыла: айры-чёб-башы, иг-тил-чапыракъ, Огъары-Арба-Джол-Башы, Тёбен-Арба-Джол-Башы, Огъары-Акъ-Къая-Башы, Тёбен-Акъ-Къая-Башы.

Къош сёзле эки тюрлюдюле: 1) сёз тутушча къуралгъан (керти) къош сёзле: къаштшой, ючаякъ, уллукёз, къара наныкъ д.б.; 2) сёз тутушлача къуралмагъан (экиленген) къош сёзле: ата-ана, бир-бирде, аякъ-къашыкъ, ары-бери, келген-кетген д.б.

Сёзле къатланыб да (бара-бара, терк-терк, джер-джерден), сёз тутушла къысхартылыб да (КъМКЪУ, профком, вуз) къураладыла. Аллай сёзле къош сёзледен башхадьла: биринчилери – **къатланган сёзле**, экинчилери уа – **къысхартылгъан къош сёзле**. Бир-бир алимле къысхартылыулары харфла / харифле неда тауушла бла белгиленген сёзлеге (АБШ, вуз) **къысхартылгъан сёзле** (аббревиатурала), къысхартылыулары сёз бёлюмле бла, сёз бёлюм эм тауушла бла, сёз бёлюм эм сёз бла белгиленген сёзлеге уа **къысхартылгъан къош сёзле** дейдиле (Тихонов, 1981: 175-176). Болсада алимлени асламысы сёзлени бу эки тюрлюсюн бир бирден айырмайдыла. Аны себебли бу китабда ол оюм тюзге саналады.

Алай бла, къарачай-малкъар тилде джюрютюлген сёзле, къуралыуларына кёре, быллай къауумлагъа юлешиндиле:

1. Къуралыулары бир морфема (тамыр) бла бирге келишген сёзле:

а) аффикслери / суффикслери болмагъан бош сёзле: къол, мен, окъу, терк д.б.;

б) аффикслери / суффикслери сёз тюрлендирмеучю сёзле: кёреме, ушайды, джокъду, бара, билгенлей д.б.;

в) къуралыулары ангылашынмагъаны себебли, бусагъатда морфемалагъа юлешинмеген сёзле: ары, анда, огъары д.б.;

г) кесеклерини фонетика къурамлары тюрленнгени себебли, бусагъатда морфемалагъа юлешинмеген сёзле: бюгюн, огъесе д.б.;

д) башха тилледен алынган сөзле: агитация, библиотека д.б.

2. Къуралыулары бир морфема (тамыр) бла бирге келишмеген сөзле:

а) сөз тутушча къуралган къош сөзле: экикъыркъгъан, экиден бири, къой чыпчыкъ д.б.;

б) сөз тутушча къуралмагъан (экиленнген) къош сөзле: тийре-къоншу, къурт-къумурсха, алгъан-берген д.б.;

в) къатланнган къош сөзле: уллу-уллу, ойнай-ойнай, терк-терк, тынч-тынч д.б.;

г) къысхартылган къош сөзле: КъМР, гороно, профтехучилище д.б.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сөзню къурамын не зат билдиреди? 2) сөз тюрлендириучю формалары тилни къайсы кесеклерини джокъдула? 3) къуралган тамырла деб къаллай тамырлагъа айтадыла? 4) къош сөзлени къаллай тюрлюлери боладыла? 5) бош сөзлени къаллай тюрлюлерин билесиз? 6) къаралыуларына кёре, къарачай-малкъар сөзле къаллай къауумлагъа юлешинедиле?

2-чи иш. Быллай сөзлени хар тюрлюсюне бешишер-сегизишер юлгю джазыгъыз: 1) къуралыулары морфема бла бирге келишген сөзле; 2) бурун морфемалагъа юлешиннген, бусагъатда уа юлешинмеген сөзле; 3) фонетика къурамлары тюрленнген къош сөзле; 4) сөзню тамыры къатланыб къуралган сөзле; 5) юч-тёрт сөзден къуралган къош сөзле; 6) суффикслери сөз тюрлендириучю бош сөзле; 7) кесеклеринден бири тилде джюрюполмеген къатланнган сөзле; 8) харфладан / харифледен къуралган аббревиатурала; 9) сөз бёлюмледен къуралган аббревиатурала.

3-чю иш. Аффикслери / суффикслери болмагъан сөзлени бла аффикслери / суффикслери болган сөзлени айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю л е:

1) Аффикслери / суффикслери болмагъан сөзле: бек, арт, элт.

2) Аффикслери / суффикслери болган сөзлө: эсгер, кючлю, артха.

Эртте, эски, юсгюр, джалчы, тынгыла, ангыла, ахшы / ашхы, джюлгюч, эсли, джанлы, джолдаш, кьярындаш, аскер, артда, себебли, тенгли, чакълы, битеу / бютеу, орам, оймакъ, къыхса, чолпу, тамыз, кьярангы, джарыкъ, окъуу, ашлыкъ, ахча, кёгет, джалангач, алтау, экеу, башха, тынгылы, къуймакъ, джемиш.

4-чю иш. Толу кьатланган сөзлени бла толу кьатланмаган сөзлени айырыб окъугъуз.

Бир-бирде, кьалган-къулган, терк-терк, уллу-уллу, соруу-оруу, соруу-сурау, кьалган-къулган, акъырын-акъырын, бара-бара, эски-мески, кьяра-къяра, джер-джерге, бир-бир, бир-бирле, экеу-экеу, аздан-аз, бекден-бек, аз-аздан, джарты-къярту.

5-чи иш. Сөз гутушча къяралган кюш сөзлени бла сөз тутушча къяралмаган кюш сөзлени айырыб джазыгъыз.

Къой джилян / джылан, тюз киштик, ата-ана, барчы-келчи, ёрге-энишге, джан-джаныуар, кьяракъаш, джанджат, артха-алгъа, оюн-кюлкю, бёрюагъач, ийриагъач, кёгала, кёгагъач, мингчапыракъ, джюзаякъ, джан джаулукъ, сызыб ий, айтыб къой, къярыб чыкъ, ыразы эт, сатыб ал.

2-чи §. Кюш сөзлени сөз тутушладан бла фразеологизмледен айырыу

Кюш сөзлени, сөз тутушланы эм фразеологизмлени бир талайыны къяралыулары бирге ушагъаны себебли, аланы бир бирден айырыргъа кыйын болады. Ол ишни баджарыр / джалчыгтыр ючюн, аланы тенгleshдириб, хар бирини энчилигин ачыкъларгъа керекди.

Кюш сөзню сөз тутушдан айыргъан бек баш шарт кюш сөзню кесекленини хар джаны бла да (лексика, синтаксис, фонетика) бирликлериди, аланы бир бирден

айырылмагъанлыкъларыды. Къош сёзню кесеклери бир магъананы билдиредиле, сёз тутушну кесеклири уа хар бири энчи магъананы билдиреди: джан джаулукъ эм джан хурджун ыразы эт эм эшикни эт, къара будай эм къара ийнек, артха къал эм артха бар, айтыб къой эм айтыб айлан, баш энишге эм баш юйге.

Къош сёзню кесеклери айтымны бир членидиле, сёз тутушну кесеклери уа хар бири аны башха члениди: Омакъ къюбюрчекге ариу джан джавлукъла салыныбдыла (Лайпанланы Р. Джолоучулукъда); Энеев джан хурджунуна узалды да дефтеричиги бла къаламын алды (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме); Мен нёгерлеримден артха къалдым («Шуёхлукъ», №67); Эй джаш, джыгъыласа, артынга къарама! (Гуртуланы Э. Шамай къала).

Бу айтымлада джан джаулукъла, артха къалдым къош сёзледиле, аланы хар бири айтымны бир члениди: джан джаулукъла башчыды, артха къалдым хапарчыды. Бу сёзлени магъаналары идиоматикалыдыла, эсе да кесеклерини магъаналарындан къуралмагъандыла. Кертиди, бир-бирде къош сёзню магъанасы аны кесеклерини магъаналарыны бирге къошулгъаны болады: Ата-ана саулукъдан бала тюзге сатылмаз (нарт сёз).

Къош сёзлени кесеклерини орталарына сёз къошаргъа, бир бирден айырыргъа джарамайды: бузулуб, адам ангыламазча болуб къаладыла. Сёз ючюн: Анда джан ариу джаулукъуну келтир; Асхат романны окъуб терк чыкъды. Бу айтымла ангылашынмайдыла. Аланы ангыларча этер ючюн, къош сёзлени кесеклерин бир бири ызындан тизерге керекди: Анда ариу джан джаулукъну келтир; Асхат романны терк окъуб чыкъды. Сёз тутуш а, кесеклерин бир бирден айыргъанлыкъгъа, бузулмайды, ангылашынады: Джырлаучу къанатлыла джылы джерлеге учхандыла; Джырлаучу ариу (неда саргъыл, кёксюл) къанатлыла джылы джерлеге учхандыла.

Къош сёзлени кесеклери магъананы бирге къурайдыла, аны себебли аладан бири кетсе, аны магъанасы бузулгъан неда тюрленнген этеди: джан джаулукъ бер → джан бер, джаулукъ бер; Джаш тышына кетиб къалды → Джаш тышына къалды, джаш тышына кетиб.

Сёз тутушну эки кесеги да басымлы боладыла: биринчиси – къарыулу басымлы, экинчиси – къарыусуз басымлы: алма' суу,

тере к бутагы, джерни юсю, кьа рт адам, алгьа атла, арт джылда д.б.

Сёз тутушланы кесеклерини орунларын алышындырыгьа / алмашындырыгьа болады (арт юй эм юй арт, таш тирмен эм тирмен таш д.б.), кьош сёзлени кесеклерини орунларын алышындырыгьа / алмашындырыгьа уа джарамайды, не ючюн дегенде ала кьуралгьанлай окьуна / огьуна кесеклерини орунлары тохташдырылыб кьаладыла. Бу джорукьну джаланда / сынгар бир-бир экиленнген сёзле бузадыла: ахлу / ахлы - джууукь эм джууукь – ахлу / ахлы, ёрге-знишге эм энишге-ёрге, алгьан-берген эм берген-алгьан.

Кьош сёзлени джаланда / сынгар сёз тутушлала кьуралгьанларында барды быллай эки басым: та ш макьа, ба л туз, кю'л бетли, эки' точка, соруу белги д.б. Кьалгьан кьауумларыны кесеклерини басымлары уа башха тюрлюдоле: кесеклери бирге джазылгьан кьош сёзлени биринчилеринде, экиленнген кьош сёзлени уа экилеринде да болады: кьараджу'х, кьошхасалма'з, тебедеойна'р, татлытама'кь, джанджа'т д.б.; ата-ана', джууу'кь-те'нг, тийре'-кьоншу', ойна'й-кюле', тууу'б -бити'б, алыш-бёлю'ш, окьу'у-били'м, ёрге'-энишге' д.б.

Бирча сёзлери болгьан кьош сёзлени бла сёз тутушланы бир бирден айырыгьа ауазны бёлюнюую да болушады. Кьош сёзню айтхан заманда, аны кесеклерини арасында ауаз бёлюнмейди, сёз тутушну айтханда уа, бёлюнеди:

бёрюкёз	бёрю кёз
акьбет	акь бет
бёрюатар	бёрю атар
айланатур	айлана тур
базыгьерин	базыкь эрин
кьошхасалмаз	кьошха салмаз
акьсакьал	акь сакьал

Кьош сёзлени бла фразеологизмлени бир бирден айырыб танырча да талай шарт барды. Кьош сёзню кесеклери энчи сёзле тьюю.лдоле / тьолдоле, бир бирге бойсунган этедиле, бойсунган морфеманы – тамырны кьурайдыла: айыутырнакь / аютырнакь – айыуну / айюню тырнагына ушаш, джол уста – джолну устасы, бёрюкёз – бёрюню кёзюне ушаш, кьара кёз – кёзлери кьара, кьара кёзлю д.б. Фразеологизмни кесеклерини арасында аллай бойсунуу,

бир бири бла байламлыкъ джокъду, не ючюн дегенде аны магъанасын ол кесеклени кеси магъаналары къурамайдыла. Сёз ючюн, ариу айт (эркелет), башын къашыды (сагъышха къалды), къой ауузундан чёб юзмеген (бек тынч, джууаш адамны юсюнден) деген фразеологизмлени кесеклери бир бирге бойсунмайдыла, бир бири бла форма джаны бла байламлы туйюлдюле / тюлдюле. Фразеологизмледе затха, аны ышанына, халына, ишине багъа бичиу, аланы суратлау кёб тубейди. Тенгleshдиригиз:

<i>къош сёзле</i>	<i>фразеологизмле</i>
ич кийим	ичин тёкдю (кёлюндегин жашырмай айтды)
кез гинджим	кёз байланды (къарангы болду)
къол къаб	къол джетдир (урла)
от гырджын	от алдыр (моторну ишлет)
мыллыкчы къуш	мыллык ат (бек кюреш, къадал)

Алай бла, фразеологизмни къуллугъу затха, шартха, халгъа, ишге багъа бичиудю, джаланда / сынгар аны ючюн хайырландырылады / хайырланылады, стиль энчиликни билдириуню амалыды. Къош сёзле уа, анда-санда болмаса, аллай амалча джюрютюлмейдиле, затны, ышанны, халны, ишни тюзюнлей кёргюзтуб къоядыла.

Къош сёзле, бош сёзлеча, сёз къурауда эркин джюрютюледиле: соруу-оруу - соруусуз-оруусуз, баш тёбен – баш тёбенлик, оюн-кюлкю – оюнчу-кюлкючу, джандыракёз – джандыракёзлюк, зор-хор – зор-хорчу, зорлукъ -хорлукъ, бусагъат – бусагъатда – бусагъатлай – бусагъатдагъы д.б. Фразеологизмле джангы фразеологизмлени къурамайдыла.

Кертиди «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде» бу оюмгъа чюйре келген юлгюле бардыла: кир ниетли / иннетли – кир ниетлилик / иннетлилик, аман акъыллы – аман акъыллылыкъ, джарыкъ кёллю – джарыкъ кёллюлюк, ачыкъ сёзлю – ачыкъ сёзлюлюк д.б. Болсада кир ниетли / иннетли, аман акъыллы, джарыкъ кёллю деген сёз бирлешле керти фразеологизмле (фразеология джалгъанмала – фразеологические сращения, фразеология бирлешмеле – фразеологические единства) туйюлдюле / тюлдюле, фразеология сёз тутушладыла, алада

къаллай? деген соруу сёз тутушха саулай огъай / угъай, аны бойсунган кесегине бериледи: кир (къаллай?) ниет, аман (къаллай?) акъыллы д.а.к.

6-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къош сёзню бла сёз тутушну бир бирден къалай айырыргъа боллукъду? 2) сиз фразеологизмни къаллай шартларын билесиз? 3) фразеологизмни бла къош сёзню бир бирден къаллай шартла айырадыла?

7-чи иш. Къош сёзлени, сёз тутушланы эм фразеологизмлени айырыб джазыгъыз.

Кётюрюу белги, кызыл къумач, сакъ джауун, таш макъа, къолгъа джый, артха тур, джер наныкъ, сары джау, сары гюл, акъ къайын, къара кюн, баш ие, джан ат, урлукъ себ, джарыкъ кече, суу сурат, ариу сурат, таба гырджын, тау суу, джол азыкъ, танг аласы, къанлы джау, чыгъыб кет, келиб къал, таш сал, къулакъ сал, борч сал, къабыб кёр, мени сартын, сау эт, къол эт, тюб эт, къб бол, тыпыр / тыбыр таш, джан кезлик, къол бер, кюнахшы / кюнашхы бер, кёз сал, къол сал, уллу къол, къол тирмен.

3-чю §. Сёз къурау эм сёз тюрлениу

Сёз къурау деген термин эки магъанада джюрютюледи:

1) тюрлю-тюрлю мадарла бла тилде джюрютюлген, асламысында бир тамырлы сёзледен джангы сёзлени джаратылыулары;

2) тил билимни сёзлени джаратылыуларын, джюрютюлюулерин, къурамларында энчиликлерин, къауумлагъа юлешиниулерин тинтичю бёлюмю.

Джангы сёзлени къуралыулары халкъны излемлерини ёсююу бла, джашауну тюрлениую (производствону кенгериую, техниканы джангырыуу, илмуну, искусствону айныулары) бла байламлды.

Лингвистика предметлени ичинде сёз къурау энчи джерни алады, не ючюн дегенде ол лексиколгия бла да, грамматика бла да бирча байламлды. Сёз ючюн, сёзлени грамматика формаларыны къуралыулары, эсе да аланы бетледе, санлада, болушлада д.а.к.

тюрлениулері морфологияда тинтиледиле, аланы джангыдан кьуралгъан сёзлюк (лексика) формаларына уа лексикологияда кьаралады. Тилде кьош сёзлени иги кесеги сёз тутушладан кьуралады. Аланы энчиликлери сёз тутушла бла тенгleshдирилиб ачыкъланадыла. Аны себебли сёз кьурау синтаксис бла да байламлыды.

Джангы сёзлени асламысы тюрлю-тюрлю суффикслени болушлукълары бла тилде джюрютюлюб тургъан сёзледен кьураладыла. Сёз ючюн, иш деген атдан –ле суффиксни болушлугъу бла ишле деген этим, той деген атдан –чу суффиксни болушлугъу бла тойчу деген джангы ат, тёрт деген санаудан –гюл деген суффиксни болушлугъу бла тёртгюл деген сыфат кьуралгъандыла. Сёзлени былай кьуралуулары бек эркин тюбейди, болсада кьарачай-малкъар тилде сёз кьурау аны бла чеклениб къалмайды.

Сёзле сёз тутушладан, сёз бирлешледен, фразеологизмледен, айтымладан да кьураладыла:

1) сёз тутушладан: а) сёз тутушну бойсунган кесегини аффикси / суффикси кетиб: джанынгдан джат → джанджат (эринчек), тынч кёллю → тынчкёл д.б.; б) сёз тутушну кесеклери тюрленмегенлей: шош бар → шошбар, кьара кёз → кьаракёз д.б.;

2) сёз бирлешледен: эрттен бла → эрттенбла, болса да → болсада, айлана тур → айланатур д.б.

3) фразеологизмледен: джан ал (ёл) → джаналгъы (кьарач), кьан ич (бек кыйна) → кьанич (бек кюйсюз), кюн тийди (бек кьуанды) → кюнтиймеz (бек эрке) д.б.;

4) айтымладан: уч да кет → учдакет (татлыхан) / аття келе уч да кет; тапса, ашар → тапсаашар; тойса, кьояр → тойсакьояр д.б.

Сёзлени былайда кёргюзтюлгенча кьуралуулары билиб, энчи юлгюлеге таяныб бардырылмайды. Бу иш кеси аллына, сакъланмай тургъанлай болуб къалады.

Джангы сёзле сёз кьурауну юлгюлерине таянмай, башха кезиуледе / кёзюуледе да кьураладыла, сёз ючюн, кеси кьууллукъларындан башха кьууллукъда джюрютюле кетиб: **Къызылла** хорладыла (*Къызыл аскерчиле хорладыла* дегенни орунуна); **Джарлыны** бузоуу ёгюзлюк этер (*Джарлы адамны бузоуу ёгюзлюк этер* дегенни орунуна). Бу айтымлада **къызыл**

джарлы деген сыфатла атланы кьуллукьяларында хайырланылгандыла / хайырландырылгандыла, ол кьуллукьда кёб джюрюй кетиб, атлагъа ётгендиле, кеслерини биринчи магъаналарына – сыфатлагъа – омонимле болгъандыла.

Сёз тюрлениу деб сёзню грамматика формаларыны кьуралыуларына айтадыла.

Сёз кьуралгъанда, аны лексика магъанасы тюрленеди, бир сёзден башха, джангы сёзле кьураладыла. Сёз тюрлендиргенде уа, аны лексика магъанасы тюрленмей тургъанлай, грамматика формалары тюрленедиле.

8-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёз кьурау деб не затха айтадыла? Ол термин кьаллай магъаналада джюрютюледи? 2) сёз кьурау тилни кьайсы бёлюмлери бла байламлыды? 3) сёзле тилни кьайсы ёлчемлеринден (единицаларындан) кьураладыла? 4) джангы сёзле сёз кьурауну юлгюлерине таянмагъанлай не заманда кьураладыла? 5) сёз тюрлениу деб не затха айтадыла? 6) сёз кьурау бла сёз тюрлениуню бир бирден не башхалыкьялары барды?

9-чу иш. Сёз тутушладан, сёз бирлешледен, айтымладан эм фразеологизмледен кьуралгъан кьош сёзлени айырыб окьугъуз.

Шошбар, айланатур, кьаракъаш, тамбла, аны ючюн, алай а, джанёлмез, тойсакъояр, джанкьыймаз, кюнкёрмез, бёрюатар, бёрюбас, кюнтиймез, Бекболат, тёртсандыкь, тууартыймаз, сибиртгниуат, барыб тохтагъан, суу кьылыч, джанкьылыч, баштёбен, саубитген, ораза ай, Джантемир, Джанмырза, бютюнда, неда, тохсан, сексан, бюгюн, алай бла, аны бла, бюгече, аны себебли, алай демеклик, джол башчы.

4-чю §. Сёзню лексика (сёзлюк) эм грамматика формалары

Сёзню лексика магъанасын биддирген формасына лексика формасы дейдиле. Филология сёзлюкlege ол формасы алыныучусу себебли, анга сёзню сёзлюк формасы дейдиле. Бир сёзден кьуралгъан сёзле барысы да аны лексика формаларыдыла. Аны себебли бир сёзню лексика формалары асламысында тилни башха кесеклери боладыла: бир – бирге – бирде – бирден – бирча –

бирлик – биреу – биреулен – бирик – бирлеш, ариу – ариула – аариулукъ – ариучукъ, ол – алай – анда (сёзл.) – андан (сёзл.) – аллай – аллайын – алайлай – алайына. Алай бир-бир сёзледен, ол тилни кьайсы кесеги эсе да, джаланда / сынгар аллай сёзле кьураладыла. Сёзлеуледе бла этимледе аллай сёзле эркин тубейдиле: ёрге – ёргеде – ёргеден, энишге – энишиде – энишгеден, сил – силк – силкин, теб – тебчи – тебире – тебин – тебле – тебдир. Бир-бир сёзледен джангы сёз кьуралмайды неда джаланда / сынгар бир сёз кьуралады: элт, кьантар, джон – джонгурчха, кет – кетер, олтур – олтурт д.б.

Сёзню грамматика формасы деб аны лексика магъаналары бир болгъан морфология тюрлолеринден бирине айтадыла. (Сёзню грамматика формасына **сёзню формасы**, **сёз форма**, **грамматика форма** деб да джюрютюледи). Сёз ючюн, иш деген атны быллай грамматика формалары бардыла: иш – ишле (сан формалары), ишим – ишинг – иши (бет эм иелик формалары), ишни – ишге – ишни – ишде – ишден (болуш формалары), ишди (хапарчылыкъ формасы); ишле деген этимни аллай формалары уа быладыла: ишлейме, ишлейсе, ишлейди (бет формалары), ишледим – ишледик, ишлединг - ишледигиз, ишледи – ишледиле, ишлейме – ишлейбиз, ишлейсе – ишлейсиз, ишлейди – ишлейдиле, ишлерикме – ишлерикбиз, ишлериксе – ишлериксиз, ишлерикди – ишлерикдиле (сан эм заман формалары), ишлет – ишлетил (айырма формалары), ишлесе – ишлесин – ишлейим – ишлегин – ишлечи (туруш формалары), ишлеген – ишлер – ишлемез – ишлерик - ишлеучю (этимсыфат формалары), ишлеб – ишлей – ишлегенлей – ишлегинчи – ишлегенли – ишлегенде – ишлегенликге (этимсёзлеу / этимча формалары), ишлеу (этим ат формасы), ишлеял – ишлеялма – ишлеме – ишлерик тьойюлме / тьолме – ишлеригим джокьду – ишледими?, ишлеймиди? (аспект формалары).

Бир-бир сёзлени грамматика формалары толу тьойюлдюле / тьолдюле. Сёз ючюн, -ау / -еу, -оу суффиксли / аффиксли кьауумчу санаулары джаланда / сынгар болуш формалары бардыла: экеу – экеуню – экеуге – экеуню – экеуде – экеуден; аладан кьуралгъан кьауумчу санаулары уа (экеулен, ючеулен) кёблюк сан формалары джокьду.

Сёзню грамматика формаларыны барысына да биргелей парадигма дейдиле. Парадигмалары джаланда / сынгар тюрлениучю сёзлени боладыла.

10-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзню лексика формасы, грамматика формасы деб не затлагъа айтадыла? 2) аланы бир бирден къалай айырыргъа боллукъду? 3) грамматика формалары толу болмагъан сёзле тилни къайсы кесегинде тубейдиле? 4) парадигма деб не затха айтадыла? 5) къаллай сёзлени парадигмалары болмайдыла?

11-чи иш. Сёзлени парадигмаларын айтыгъыз.

Таулу, ючюшер, биринчи, чаб, джазгъы, аман, мен, кесим, тютюн, эрттенлик.

12-чи иш. Сёзлени лексика формаларын бла грамматика формаларын айырыб окъугъуз.

Ба'рчы, келтир, тикгич, алтау, алтаулан, алтынчы, бирик, бирикме, бирикдир, артха, артда, ардан, алгъа, алдан, аллында, суусуз, суулу, къышда, юйде, эшикде, таугъа, таулу, къарачайлы, гурджюча, къашхатаучу, хурзукчу, марачы', къартчыкъ, бишген, джарагъан, къапхан, сёзчю, эришиу, барыу, келиб, билмей, аямай, эрттен, бюгюнню, бюгечели, биргелей.

13-чю иш. Сёзледен джангы сёзле къурагъыз.

Бюгюн, юй, эрттен, тау, суу, чабакъ, джол, ариу, джангыз, татыу, бош, къычыр, бир, биринчи.

5-чи §. Сёз къураугъа тилни бусагъатдагъы халына эм аны тарихине кёре къарау

Тилни бирси бёлюмленинеча, сёз къураугъа да эки тюрлю къаралады: 1) тилни бусагъатдагъы халына кёре эм 2) тилни тарихине кёре.

Къуралуулары тилни бусагъатдагъы халына кёре тинтиллик сёзлени морфемалары бир бирден кесгин айырыладыла, не ючюн дегенде аланы формалары, магъаналары да белгилидиле, эки неда андан аслам сёзде тубейдиле. Сёз ючюн: ючгюл (тёртгюл), къыргъыч (кергич, ачхыч, чакъгъыч, такъгъыч), джаулу (суулу, баллы, къарлы), ачыкъ (къысыкъ, джабыкъ, джырыкъ, сыныкъ), кертик (джыртыкъ, тартыкъ), тутмакъ (къуймакъ, джуммакъ, оймакъ), кёбдюр (къабдыр, тебдир, толтур, ёлтюр). Джипкил, сепкил, чёгюч, ёнкюч, тюкгюч, джарлы, татлы, артыкъ, къартыкъ, бюртюк, баймакъ, къаймакъ, артмакъ, сыптыр, олтур деген сёзлени морфемаларын (тамырларын бла аффикслерин / суффикслерин) бир бирден айырыр ючюн а, тилни (эсе да лексикологияны) тарихи бла хайырланыб / хайырландырыб, бу сёзлени джаратылыуларын, тамырларыны магъаналарын тохташдырырга керекди. Быллай сёзле, бирси тилледеча, къарачай-малкъар тилде да кёбдюле: кирпи, сыппа, шорпа, къыппа, чырпы, шуллу / шылпы, уппа, ёпке, тапка / тапха, кёрюк, эрик, къыпты, чыккыр, чючкюр, белги, юлгю, быргъы, балта, эртте, малта д.б.

14-чю иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къаллай сёзлени морфемалары бир бирден кесгин айырыладыла? 2) сёзлени тамырларын эмда суффикслерин тохташдырыр ючюн, не этерге керекди?

15-чи иш. Сёзлеге –гюч - -кюч, -гил - -кил, -гъай - -къай, -гу - -ку, -гюр - -кюр суффикследен / аффикследен келишгенин къошуб джазыгъыз. Оюмугъузну айтыб ангылатыгъыз.

Тюк / туб, себ, джиб, акъ, гугурук, чюч.

6-чы §. Морфемаланы къурамларында тарих тюрлениуле

Тилни айныу тарихинде сёзлени иги кесегини къуралгъан (таза) тамырларыны къуру фонетика тюрсюнлери, магъаналары, грамматика ышанлары, джюрютюлюулер (аз неда кёб) тюрлениб къалмайдыла, аланы къурамлары да тюрленеди.

Анга бурун заманда, бурунгу тюрк тилде, кьуралгъан тамырланы артда кьуралмагъанлагъа айланулары толу шагъатлыкь этеди: эртте (эрт-те < эр-те), улан (ул «джаш» + ан), огъары (йогъу «бийик» + ары < огъ+ары), кьаймакъ (къай – «башын ал (сютню)» + макъ), ётмек (ёк- < эк- «битдир, ёсдюр» + мек), илгик (ил - «такъ» + гик), ыргъакь (йыр- «джыр, кес» + гъакь) д.б.

Сёзлени кьуралгъан тамырларында быллай тюрлениуле эсленедиле:

1. Тамыр бла суффиксни бирге кьошулуулары – биригиб, кьуралмагъан тамыр болуб кьалыулары: тёммек / тенгек (тёнг < дёнг «тебе, тёш» + ек), чариш (чар < чери «аскер» + иш), чирчик (чир «битген» + чик), чыпчыкь (чып – эриклеу сёз + чыкь), ахшы (йакь – «джууукълаш» > акь > шы), тепси (туб «мурдор» > теп + си), кьыпты (кьып – «кес, туура» + ты), гысты (гыс- < кьыс- + ты), сохта (сокь- «ур» > сох + та), орта (ор «ёр» + та). Быллай сёзлени алгъын кьуралгъанла болгъанларыны не аз да ызы кьалмагъанды. Тилни, бегирекда анда сёзлени, тарихин энчи тинтген адамла болмасала, кьалгъанла быланы эм былагъа ушагъан сёзлени кьуралгъанлагъа санамайдыла, не ючюн дегенде алада кьуралгъан ышан джожьду.

Бурунгу заманлада кьуралгъанлагъа саналгъан сёзлени бир-бирлерини уа аллай ышанлары бардыла. Сёз ючюн, богъурдакъ, джабхакь, торгъай, минчакь, кундуш ~ кюндюш – кюндеш, ары деген сёзлени белгиленген кесеклери аффиксле / суффиксле болгъанларына ышаннга бу сёзлени кёргозтюрге керекди: кьууурдакъ, дуудакь / дуадакъ, кьапхакь, бучхакь, кьыргъый, ургъуй, бурчакь, оюнчакь, боюнчакь, кьыртыш / кьырдыш, эмилдеш, кьарындаш, куудуш, кьайры, бери, кери, тейри, бир джары. Къысха, сюрго, чирги, джанпик, джантакь, джаякъ [джайакь], ичгери (къарач.) деген сёзлени суффикслери – хя, -гю, -ги, -пик, -такь, -къ, -гери болгъанларын аланы тамырлары – къыс, сюр, чирги > чир, джан, джай, ич деген тамырла билдиредиле.

Бу болум – кьуралгъан тамырланы кьуралмагъан тамырлагъа ёпоулеры – сёз кьурауну ёсдюрген этеди, не ючюн дегенде аны хайыры бла джангы сёзле тууадыла.

2. Аффикслени / суффикслени бирге кѳошулуулары – алгъыныгы эки аффиксден / суффиксден бир аффиксни / суффиксни кѳуралууу. Аллай кѳош аффиксле / суффиксле сѳзлеулени кѳурауда белгили джерни аладыла. Сѳз ючюн.

а) –ине (-сине), –ына (-сына), –уна (-и бла –не (-си бла –не) / –ы бла –на (-сы бла –на), –у бла –на): экине, кенгине, терсине, узунуна, турушуна, ёресине, телисине, кынгырына, кыйсыгына д.б.;

б) –ликден \ –лыкъдан (-лик бла –ден / –лыкъ бла –дан): телиликден, гитчеликден, сабийликден, акъылсызлыкъдан, амалсызлыкъдан, ангылаусуздукъдан, джашлыкъдан д.б.;

в) –гили / –гылы, –хылы (-ги бла –ли / –гыы бла –лы, –хы бла –лы): эрттегили, айтхылы, бурунгулу, деменгили д.б.;

г) –маздан / –мезден (маз бла –дан / –мез бла –ден): таймаздан, кыйтмаздан, тынмаздан, тохтамаздан д.б.;

д) –генлей (-ген бла –лей), –ханлай (-хан бла –лай): эслемегенлей, билмегенлей, чапханлай, сюелгенлей, олтурганлай, джатханлай д.б.;

е) бир-бирде юч-тёрт аффикс / суффикс да бирге кѳошуладыла: –ында (-ы, -н, -да) / –юнде (-ю, -н, -де), –юсюнде (-ю, –сю, -н, -де) / –ысында (-ы, –сы, -н, -да): заманында, кезиуонде / кѳзюуонде, кѳбюсюнде, асламысында д.б.

3. Бирге кѳошулганда, суффикслени бир бирини магъаналарын алышындыруулары / алмашындыруулары. Болсада кѳарачай–малкѳар тилде аллай суффикследен экинчисини магъанасы биринчисинден бир кесекчикге башхаракъ болады, алай болганлыкъга аны магъанасын тюрлендирмейди. Тенглещдирейик: –гъылдым / –гъулдум ~ –гъыл / –гъул, –сюлдум / –сылдым ~ –сюл / –сыл (саргъылдым эм саргъыл, моргъулдум эм моргъул, кѳксюлдум эм кѳксюл, акъсылдым эм акъсыл).

Бу болум бир-бир энчи атлада (тукѳумлада бла адам атлада да) тубейди. Сѳз ючюн, Акъайлары, Тюкай деген сѳздеде /кѳ/ бла /к/ фонемала тамырны, аффиксни / суффиксни кѳурамына да киредиле: Акъайлары < акъ-гъай-лар-ы, Тюкай < тюк-кай. Тукѳум атлада бла сыфатлада уа бу кысыкыла кысхартылмайдыла: кѳкгай (кѳк-гай) «кѳм-кѳк», акъгъай (акъ-гъай) «чыммакъ», тюкгай (тюк-гай) «бек тюккю, тюк басхан (сѳз

ючюн, кёкюрек, бутла)», мыкыгъай (мыкь (эриклеу сёз) - гъай) «мыкь-мыкь этиб туруучу (адам), тилкъау».

16-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) морфемаланы къралыуларында къаллай тарих тюрлениуле боладыла? 2) балта, салта, сохта, нокта, барамта, къонакъ, боракъ, чолакъ, джомакъ, къаймакъ, бармакъ, оймакъ деген сёзлени аффикслерин / суффикслерин къалай тохташдырыгъа боллукъду?

17-чи иш. Къралгъан тамырланы къралмагъан тамырлагъа ётуулериуе юлгюле келтиригиз.

18-чи иш. Къош аффикслери / суффикслери болгъан сёзлени айырыб джазыгъыз, къош аффикслени / суффикслени къралларыу кёргюзтюгюз.

- Ю л г ю л е: 1. Бюгечели, тынгылы, къайсы.
2. Айт-хы+лы (-лыкъ), кел-ген+лей.

Къайтханлай, тынмаздан, джашлай, бешинчи, онушар, чырмауукъ, тохтаусуз, чабханлай, турушунлай, джангылыч, сюрюучю, тынгыла, юсюнден, билгинчи, кёргенлик, тургъунчу, баргъанлай, келгинчи, джазыучу, джашилдим, мытылдым, къралдым, кърарыусузлукъдан, суймеклик, айтмакълыкъ, тийресинде, турушунлай.

19-чу иш. Сёзлени аффикслерин / суффикслерин айырыб джазыгъыз.

1. Берги, аргъы, сюрю, кюзю, ёзге, безги, тикги, бекги, чекчи, сюнрю.
2. Ангыла, тынгыла, тынгылы, ангылам.
3. Сууукъ, джууукъ, тауукъ, къууукъ, къайыкъ, къыйыкъ.

СЁЗ КЪУРАУНУ БАШ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКА КЕСЕКЛЕРИ

Лексика эм семантика джаны бла алыб кырагъанда, сёз кыурауну талай кесеги болады. Аладан баш магъананы тутханларына, бек белгилелерине была саналадыла: сёз кыурау система, сёз кыурау магъана эм сёз кыурау формант, сёз кыурауну тюрлюсю эм юлгюсю, сёз кыурау тизгин эм сёз кыурау уя.

7-чи §. Сёз кыурау система

Сёз кыурауну тюрлюлерине (барысына да биргелей) эм аланы бир бирлери бла байламлыкларына сёз кыурау система дейдиле. Сёз кыурау системада сёзлени кыурамларына эм кыуралыуларына (кыалай эм кыаллай мадарла бла кыуралгъанларына) кыаралады.

8-чи §. Сёз кыурау магъана эм сёз кыурау формант

Сёз кыурау магъананы ачыкълар ючюн, аны лексика эм грамматика магъанала бла тенглешдирирге, аладан не башхалыгы болгъанын тохташдырырга, алагъа таяныб, аны бла шартларын белгилерге керекди.

Сёз кыурау магъана джаланда / сынгар кыуралгъан сёздеде болады, лексика эм грамматика магъанала уа кыуралгъан, кыуралмагъан сёздеде да боладыла.

Сёз кыурау магъана грамматика магъанагъа джууукъду. Грамматика магъаналаныча, сёз кыурау магъаналаны да суффиксле билдиредиле. Сёз кыурауда, грамматикадача, бирча сёз кыурау мадарла бардыла, сёз ючюн, тамыргъа аффикслени / суффикслени кыошуу, сёзлени кыатлау. Алай сёз кыурау магъаналада грамматика магъаналада болмагъан мадарла да тубейдиле: толу магъаналы сёзлени бирге кыошуу, сёзлени кыысхартыу.

Тилде джюрютюлюу формасына кёре, сёз кыурау магъана грамматика магъаналагъа ушайды, джашауда болгъан затла бла байланыуна кёре уа, лексика магъаналагъа джууукъду.

Лексика магъана джангыз сёзню энчилигин билдиреди, грамматика магъана – тилни ол неда бу кесегиники болгъан сёзню,

сѣз кѣурау магъана уа – тилни кесеклерини бириндеги сѣзлени кѣауумларындан бирин саулай. Башхача айтханда, бу магъана серияла бла кѣуралгъан, бек эркин джорютюлген магъанады Кѣуралыулары бирча сѣзле барысы да бир магъана бла ангылатыладыла. Сѣз ючюн, кѣобузчу, кѣалпакъчы, бѣркю, чалкѣычы / чалгъычы, чурукъчу, отунчу деген атланы сѣз кѣурау магъаналары «кѣураучу сѣз кѣргюзтген ишни этиучю адам» дегенди; агъар, кѣызар, кѣгер деген этимлени аллай магъаналары – «тюрсюнню тюрлениую»; кѣарыусуз, онгсуз, билимсиз, насыпсыз, этимсиз дегенча сыфатланыкѣы уа – «кѣураучу сѣз кѣргюзтген шартны джокълугъу».

Бу юлгюле сѣз кѣурау магъана бир юлгю бла кѣуралгъан сѣзлени барысыны да магъаналары бирча болгъанларына шагъатлыкѣы этедила.

Сѣз кѣурау магъана, кѣуралгъан сѣзлени магъаналарын кѣураучу сѣзлени магъаналары бла тенглеширгенде, ачыкъланады. Сѣз ючюн, чурукъчу деген кѣуралгъан сѣзню кѣураучу тамыры – чурукъ – «аякѣ кийим». Чурукъчу деген сѣзню магъанасы – «чурукъ этиучю, джамаучу уста» аны чурукъ деген кѣураучу кесегини – тамырыны магъанасы бла ангылатылады. Башхача айтханда, чурукъ деген тамырны магъанасы биринчиди, чурукъчу деген сѣзню магъанасы уа экинчиди, биринчи магъанагъа бойсунады, аны бла ангылатылады, ансыз кѣуралмайды. Алай бла, кѣуралгъан сѣзню магъанасында аны кѣурагъан тамырны магъанасы да барды. Тенглеширеик: бѣркю – «бѣркле этиучю адам» эм бѣрк – «джылы баш кийим», джан – «бир затны кѣаты, бир затха джууукѣ джер» эм джанла – «джанына джууукѣ бар» (малкѣ), «ары, бир джанына кет» (кѣарач.).

Башда айтылгъан затланы эсге алсакѣ, сѣз кѣурау магъана кѣуралгъан сѣзде кѣураучу тамырны магъанасына кѣошулгъан кѣошакѣ магъанады.

Сѣз кѣурау магъана сѣз кѣурау формант деген термин бла бирге байламлыды. Бу термин сѣз кѣурау тинтиуде хайыраланылады / хайырландырылады эм аны морфема тинтиуден не башхалыгъы болгъанын кѣргюзтеди. Морфема тинтиуде сѣзню морфемалары, сѣз кѣурау тинтиуде уа, аны морфемаларындан сора да, кѣуралыу мадарлары тинтиледила, сѣз ючюн, сѣзлени бирге

кьошуу, сёз тутушланы кысхартыу, сёзлени грамматика формаларыны сёзлениулери д.а.к. (эништеге кырагъыз). Алай бла, сёз кыурау формант деб сёз кыурауда хайыланылгъан / хайырландырылгъан затланы барысына да айтадыла.

20-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёз кыурауну кыаллай лексика-семантика кесеклери боладыла? 2) сёз кыурау система деб не затха айтадыла? 3) сёз кыурау магъана деб кыаллай магъанагъа айтадыла? 4) сёз кыурау магъананы сёзню лексика эм грамматика магъаналарындан не башхалыгъы барды? 5) сёз кыурау магъана кыаллай сёзде болады? 6) сёз кыурау магъана не заманда ачыкъланады? 7) сёз кыурау формант деб не затха айтадыла? 8) сёзню морфема джаны бла тинтиуню бла сёз кыурау джаны бла тинтиуню бир бирден не башхалыклары барды?

21-чи иш. Сёзлени джазыгъыз, аланы кыураучу тамырларыны тюблерин ызлагъыз / сызлагъыз.

Чалгъы / чалкъы, чалгъычы / чалкъычы, быстырлыкъ, кысдыр, кысдырыкъ, кысдырыкъчы, малчы, малчылыкъ, эсгер, эсгерт, эсгертме, кыарыусуз, кыарыусузлукъ, гюлчю, гюлчюлук, кыарыусуз, кыарыусуздан, джангылыкъ, джангылыкъчы, сибирт, сибиртги, сансыз, сансызлыкъ, кёлсюз, кёлсюзлук.

22-чи иш. Сёз кыаумланы хар бириндеги сёзлени магъаналарыны бирге ушагъан шартларын табыгъыз.

1. Джууун, кийин, тешин, кьошул, тагъыл.
2. Кёнделенчи, кыашхатаучу, тебердичи, лашкутачы, терезечи, басханчы, марачы, покунчу, кыарт джуртчу.
3. Джырчы, кьобузчу, зурнайчы, эжиучю, кыл кьобузчу, джолчу, малчы, тууарчы.
4. Акъылсыз, эссиз, билимсиз, тизгинсиз, кыарыусуз.
5. Тазалыкъ, ариулукъ, джарыкълыкъ, кысхалыкъ, кирлик.

9-чу §. Сёз кыурауну тюрлюсю эм юлгысю

Башда эсгертилгенича, сёз кыурау магъананы ачыкълар ючюн, сёз кыурауну тюрлюлеринден бирине ушаш кыуралгъан тамырланы тохташдырыгъа керекди.

Сёз кыурауну тюрлюсю деб сёзлени кыуралыу схемаларына айтадыла. Ол схемагъа (неда схемалагъа) кёре, кыуралгъан сёзле кыауумлагъа юлешинедиле. Сёз кыурауну кыайсы тюрлюсюню да быллай шартлары боладыла: 1) тилни джаланда / сынгар бир кесегинден (атладан, этимледен, сыфатладан д.б.) кыураладыла; 2) сёз кыурау магъаналары бир кибик болады; 3) сёз кыурау магъаналары бир кибик мадар бла кыураладыла. Сёз ючюн, кыабдыр, кыандыр, джетдир, чекдир, кёбдюр, чёкдюр, кыондур, болдур деген этмлени кыуралыулары бир тюрлюдю, бирчады, не ючюн дегенде: 1) этимледен кыуралгъандыла; 2) суффикслери бирди - дыр / -дир, -дур / -дюр; 3) сёз кыурау магъаналары бир кибикди – «кыураучу этим кёргюзтген ишни эт».

Аманлыкъ, игилик, уллулукъ, джютюлюк / джитилик деген атла да бирча кыуралгъандыла: 1) кюч сыфатладан (аман, иги, уллу, джютю / джити); 2) бир суффикс бла (-лыкъ / -лик, -лукъ / -люк); 3) сёз кыурау магъаналары – «кыураучу сыфат кёргюзтген шартны кесгин болмагъаны».

Аффикслери / суффикслери бир болгъанлыкъгъа, сёзле кыуру бир угъай / огъай, эки эм кёб тюрлю кыураладыла. Сёз ючюн, белкыау, тилкыау деген сыфатлада сёз кыурауну тюрлюсю бирди: атладан (бел, тил) кыуралгъандыла; -кыау суффикс бир кибик сёз кыурау магъананы билдиреди – «бир джеринде кыыау болгъан».

Джарма, сюрме, кыыркыма, сюзюлме' деген сёзле эки тюрлю кыуралгъандыла. Биринчи тюрлюсю бла джарма, сюрме деген атла кыуралгъандыла: этимледен (джар, сюр), -ма / -ме аффикс / суффикс бла; сёз кыурау магъаналары – «кыураучу этим кёргюзтген зат». Экинчи тюрлюсю бла кыыркыма, сюзюлме' деген сыфатла кыуралгъандыла: этимледен (кыыркы, сюзюл), -ма / -ме аффикс / суффикс бла; сёз кыурау магъаналары – «этим кёргюзтген шарт».

-Чы \ -чи, -чу / -чю аффиксли / суффиксли сёздеде сёз кыурауну быллай тюрлюлери бардыла. 1) хуначы, джолчу, бёркчю

(атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «бир зат этерге уста адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 2) библиотекачы, ындырчы, колхозчу, тирменчи (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген джерде ишлеген адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 3) отунчу, суучу, джылкѳычы, чалкѳычы / чалгѳычы, дырынчы (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген зат бла байламлы ишни баджаруучу / джалчытыуучу адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 4) тилчи, сѳзчю, хынычы, уручу, тырманчы (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген зат бла байламлы кѳылыгѳы болгѳан адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 5) назмучу, джырчы, кѳобузчу, тойчу, джумушчу (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген зат бла байламлы фахмусу, усталыгѳы болгѳан адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 6) тютюнчю, ичгичи, джукѳучу (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген зат бла байламлы затха ѳчлюгю болгѳан адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 7) сахарчы, герпегежчи, булунгучу (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген джерде джашаучу адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 8) дууачы, зикирчи, маулутчу, джаназычы (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген затха кѳатышхан адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 9) солчу, онгчу (сыфатладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген шарт бла байламлы кѳз кѳарамы болгѳан адам » деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди); 10) тюртчю , кѳакѳдычы - сокѳдучу (этимледен кѳуралгѳан сыфатладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген иш бла байламлы кѳылыгѳы болгѳан» деген сѳз кѳурау магѳананын билдиреди); 11) ленинчи, марксчы, троцкийчи (атладан кѳуралгѳан атладыла, аффикслери / суффикслери «кѳураучу тамыр кѳргюзтген адам бла байламлы кѳз кѳарамы болгѳан адам» деген сѳз кѳурау магѳананы билдиреди).

Сѳз кѳурауну тюрлюлерин бир бирден айыргѳан, аланы бир бирден башхалыкѳларын кѳргюзтген шартла боладыла. Аллай

шартладан бири кьуралгъан сёз бла кьураучу сёзню магъаналарыны бирге келишиулер / келишмеулер, аланы тилни кьайсы кесеклери болгъанлары бла байламлыды. Ол шартха кере, сёз кьурауну тюрлюлери эки кьауумгъа юлешинедиле.

1. Кьуралгъан сёзню магъанасы кьурагъан сёзню магъанасына келишмейди: тыш > тышла «тыш сал», кьол > кьолтукъла «кьолтукъгъа ал», уууч > ууучла «ууучха ал» д.б. Бу кьауумгъа кирген сёз кьурауну тюрлюлеринде кьуралгъан сёз бла кьурагъан сёз тилни бир кесеги да, башха-башха кесеклери да боладыла. Тенглешдирейик: кёз > кёзлюк, иш > ишчи, кьарын > кьарындаш / кьарын > кьар (ы) наш, джан > джанлы – атла; тур > тургъуз, кел > келтир, джуу > джууун, кий > кийин - этимле эм кёп > кёбей, аз > азай – сёзлеуле бла этимле; таза > тазала, бек > бекле – сыфатла бла этимле; уллу > уллулукъ, кенг > кенглик, узакъ > узакълыкъ – сыфатла бла атла д.б.

Быллай сёз кьурау тюрлюлеге лексика сёз кьурау тюрлюле дейдиле.

2. Кьуралгъан сёз бла кьураучу сёзню магъаналары бирчадыла: ариу > ариулукъ, джигер > джигерлик, исси > иссилик (шартны, ышанны кёргюзтедиле); кьара > кьарау, окъу > окъуу, бакъ > багъуу, бер > бериу, билдир > билдириу (ишни кёргюзтедиле). Сёз кьурау тюрлюлени бу кьауумунда кьуралгъан бла сёз кьураучу сёз тилни башха-башха кесеклери боладыла эм башха-башха синтаксис кьуллукълада джюрютюледиле. Аны себебли быллай сёз кьурау тюрлюлеге синтаксис сёз кьурау тюрлюле дейдиле.

Сёз кьурау тюрлюледе бир бирден башхалыкъ аланы бусагъатдагъы тилде сёз кьурауда юлгю болгъанларында бла болмагъанларында да эсленеди.

Сёз кьурауну юлгюсю болалгъан тюрлюсю деб бусагъатдагъы тилде аны бла джангы сёзле кьуралыучу тюрлюсюне айтадыла. Сёз ючюн, атладан этимлени –ла / -ле, этимледен атланы –лыкъ / -лик, атладан атланы –чы / -чи, –чу / –чю, атладан сыфатланы –лы / -ли, –лу / –лю; –сыз / –сиз, –суз / –сюз, сыфатладан бла атладан сёзлеулени –гъа / -ге, –на / -не; –да / -де; –дан / –ден аффиксле / суффиксле бла кьуралыулары аллайладыла.

Башда айтылгъаныча, сёз кьурауну тюрлюлерини юлгюлери боладыла. Кьуралгъан сёзню бла кьураучу сёзню бир

бирлери бла келишиулерини хар тюрлюсюне, сёзле алагъа ушаш кьуралгъанлары себебли, сёз кьурауну юлгюсю дейдиле.

Сёз кьурауну тюрлюлеринича, аланы юлгюлерини санлары да бирча болмайды. Сёз ючюн, сёз кьурауну «кьураучу тамыр + ма / -ме» эм «кьураучу тамыр + -ым / -им, -ум / -юм» тюрлюлерини джаланда / сынгар бирер (этим + -ма / -ме: тартма, сюрме, кьыркъма, бёлме; этим + -ым / -им, -ум / -юм: тёзюм, билим, тутум, кьысым), «кьураучу тамыр + -тын / -тин» тюрлюсюню эки (сыфат неда сёзлеу + -тын / -тин: ёретин, тёбентин, арытын, беритин (кьарач.)), «кьураучу тамыр + -сыз / -сиз, -суз / -сюз» тюрлюсюню юч (ат + -сыз / -сиз, -суз / -сюз: тилсиз, тынгысыз, кьолсуз, кёзсюз; сыфат + -сыз / -сиз, -суз / -сюз: кирсиз, арсарсыз; предикатив + -сыз / -сиз, -суз / -сюз: керексиз, тыйыншсыз / тийишсиз), «кьураучу тамыр + -нгы / -нги, -нгу / -нгу, -гъы / -ги, -хы» тюрлюсюню төрт (сёзлеу + -нгы / -нги, -нгу / -нгу, -гъы / -ги: эрттенги, алгъыннгы, бурунгу, бююннгу, былтыргъы, эрттеги; ат + -гъы / -ги, -гю, -хы: джазгъы, кюзю, ичги, тышхы, этим + -хы, -гю: тартхы, тюртгю, сюргю; сыфат + -ги, -гю: бекги, чекги, тикги, тюртгю), «кьураучу тамыр + -лы / -ли, -лу / -лю» тюрлюсюню беш (ат + -лы / -ли, -лу / -лю: белгили, акьыллы, тузлу, кючлю; сыфат + -лы / -ли, -лу / -лю: кирли, арсарлы, бурунгулу; санау + -лы / -ли, -лу / -лю: экили, алтылы, ючлю, кьарамчы / модаль сёз + -лы / -ли: керекли, тыйыншы / тийишли; этим ат + -лу: кьайгъырыулу, алдаулу), «кьураучу тамыр + -лыкь / -лик, -лукь / -люк» тюрлюсюню алты (сыфат + -лыкь / -лик, -лукь / -люк: ариулукь, кючлюлюк, аманлыкь, игилик; ат + -лыкь / -лик, -лукь / -люк: тобукьлукь, кёзлюк, кьышлыкь, ингирик; сёзлеу + -лыкь / -лик, -лукь / -люк: кёблюк, азлыкь, терклик, акьырынлыкь; санау + -лик / -люк: бирлик, биринчилик, ючлюк; этим + -лыкь / -лик, -лукь: саулукь, сатлыкь, бирлик; этимсыфат + -лыкь / -лик: кёргенлик, олтургъанлыкь (этно.)) юлгюлери барды.

10-чу §. Сёз кьурау тизгин эм сёз кьурау яу

Сёз кьурау тизгин деб кьуралгъан сёзлени, кьураучу тамырдан башланыб, былай тизилгенлерине айтадыла: хар аллындагъы сёз ызындан келген сёзню кьурагъан эм хар ызындан баргъан сёз аллындагъы сёзден кьуралгъан. Юлгюле:

- 1) амал-сыз-дан;
- 2) бил-им-сиз;
- 3) джалын → джалын-чакъ → джалын-чакъ-сыз → джалын-чакъ-сыз-лыкъ;
- 4) баш → баш-ха → баш-ха-ча → баш-ха-ча-лыкъ;
- 5) баш → баш-ла → баш-ла-м → баш-ла-м-чы → баш-ла-м-чы-лыкъ;
- 6) джет → джет-иш → джет-иш-им → джет-иш-им-сиз → джет-иш-им-сиз-лик.

Къарачай-малкъар тилде сёз къурауну тизгини асламысында эки-юч кесекден къуралады, бешден ары уа бармайды.

Магъаналары бирге байламлы, тамырлары бир болгъан сёзлени къуралууларына кёре бёлкюнуб тизилиулерине сёз къурау уя дейдиле. Башхача айтханда, сёз къурау уя сёз къурау тизгинледен къуралады. Сёз къурау уяны хар сёзю джангы сёзле къурайды. Алай бла, сёз къурау бёлкюнюде (уяда) талай сёз къурау тизгин болады. Алай уяда сёзлени санлары эллиден атларгъа болады. Сёз ючюн:

1. Баш – башда – башдан – башында – башындан – башсын – башлы – башлыкъ – башмакъ – башчы – башчыкъ – башха – башла – башсыз – баштакъ – башлам.
2. Башлы – баштылыкъ – баштычыкъ.
3. Башлыкъ – башлыкъчы – башлыкълы – башлыкъсыз – башлыкъчыкъ.
4. Башмакъ – башмакълы – башмакълыкъ – башмакъчы – башмакъчыкъ – башмакъсыз.
5. Башчы – башчылы – башчысыз.
6. Башха – башхача – башхар – башхалыкъ – башхасыз.
7. Башхача – башхачалыкъ.
8. Башхар – башхарт.
9. Башла – башлан – башлам.
10. Башлан – башланган.
11. Башлы – баштылыкъ – баштычыкъ.
12. Башсыз – башсызлыкъ – башсызчыкъ.
13. Баштакъ – баштакълыкъ – баштакълан – баштакъсын – баштакъчыкъ.
14. Башлам – башламчы – башламчыкъ – башламсыз.

15. Башламчы – башламчылыкъ – башламчысыз.

Юлгюледе кёрюннгенича, сёз кьурау уяны тизгинлерини биринчилеринде кьуралгъан сёзле бирсилеринден эсе кёб боладыла, не ючюн дегенде уяны ёзеге (баш) андады. Уяны биринчи тизгинини талай сёзю (башда, башдан, башында, башындан, башсын, башчыкъ) сёз кьураугъа кьатышмайдыла, бирси тизгинлеринде да бир-бир сёзлени (башлан, башхар, башхача) сёз кьурау онглары бек азды: джаланда / сынгар бирер сёз кьурайдыла.

23-чю иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёз кьурауну тюрлюсю деб не затха айтадыла? 2) сёз кьурауну тюрлюсюню кьаллай шартларын билесиз? 3) сёз кьурауну тюрлюлерин бир бирден айыргъан шартла кьайсыладыла? 4) лексика сёз кьурау тюрлюле, синтаксис сёз кьурау тюрлюле деб не затлагъа айтадыла? Аланы бир бирден не башхалыкълары барды? 5) сёз кьурауну юлгюсю болалгъан тюрлюсю деб кьаллай тюрлюсюне айтылады? 6) сёз кьурауну юлгюсю болалгъан тюрлюсюню, аны юлгюсю болалмагъан тюрлюсюнден кьалай айырыргъа боллукъду? 7) сёз кьурауну юлгюсю деб не затха айтадыла? 8) сёз кьурау тизгин, сёз кьурау уя деб не затлагъа айтадыла?

24-чю иш. Сёзлени кьуралыу тюрлюлерине кёре юлешиб джазыгъыз.

Тойчу, кьарыусузлукъ, тазала, быйылгъы, эрттенли, белгисиз, белгили, ишле, алтынчы, узунуна, оюнчу, телилик, ариула, эсебсиз, билимли, бошла, эсебле, эрттеги, онунчу, энине, кенгине, кюлкючю, тюненели, джарлылыкъ, кёлсюзлюк, бюгюнлю, былтыргъы, кьобузчу, бюгюнню, тюненеги, ингирили, байлыкъ, аманла, кючсюз, насыплы, ташла, башла, джюзюнчю, кьысхалыкъ, кёнделенине, телесине, терсине.

25-чи иш. Сёзлени хар кьауумун ненча тюрлю кьуралгъанларына кёре айырыб джазыгъыз.

Юлгюле: 1. Башлыкъ, терлик.
2. Ауурлукъ, эскилик.

3. Сомлукъ, шайлыкъ.
4. Чындайлыкъ, келеклик.
5. Ыйыкълукъ, кюнлюк.

1. Къарачайлы, таулу, тешлю, малкъарлы, кючлю, къарыулу, ючлю, тёртлю, къазакълы, билимли, бешли, базыннгылы, дженгли, мыйыкълы, торкюлю, черкесли, тегейли / дюгерли, къулакълы, алтылы, ташлы.

2. Башлыкъ, ариулукъ, сомлукъ, чепкенлик / джыйрыкълукъ, джыллыкъ, эрттенлик, тобукълукъ, къартлыкъ, тюзлюк, терслик, тюменлик, костюмлукъ, джауурлукъ, ауурлукъ, дженгиллик, айлыкъ, ингирлик, джайлыкъ, джазлыкъ, бармакълукъ, бёркюлюк, ахшылыкъ / ашхылыкъ, кюнлюк, сагъатлыкъ, кюзлюк, ыйыкълукъ, мингсомлукъ.

3. Айланма', бурма', сырма', джазма', эсгертме', тартма', къыйма', джабма', джатма', джырма', тизме', къазма', секиртме', кётюртме', джыйыртма', къубулма'.

26-чы иш. Сёзлени сёз къурау тизгиннге салыб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: бил → бил-им → бил-им-сиз → бил-им-сиз-лик, бош → бош-уна → бош-уна-гъа.

Тёз, къара, айыр, къол, джол, бир, къулакъ, бол, таза, кюч, джал, тёрт, кёз, бел, скор.

27-чи иш. Сёз къурауну юлгюсю болалгъан сёзлени бла сёз къурауну юлгюсю болалмагъан сёзлени айырыб окъугъуз.

Башлыкъ, тенглик, намыслы, балта, салта, къанлы, джанлы, чурукъчу, ётюрюкчю, тёммек / тёнгек, безгек, джашил, къыпты, джарты, бирча, эскича, башла, ызла, быргъа, силде, джылккы, джомакъ, къалпакъ, къалккы, талккы, туюме, эшме, джайма, къырау, къырпакъ, джалпакъ, артмакъ, бармакъ, алайтын, огъартын, юсгюр, чючкюр, ючгюлю, тёртгюлю.

11-чи §. Парадигма.

Сёз кырау парадигма эм морфология парадигма

Парадигма сёзлени кыралыуларыны, тюрлениулерини, кыауумлагъа юлешиниулерини, айттымланы эм сёз тутушланы кыралыуларыны юлгюсюдо. Анга кёре, парадигмаланы быллай кыауумлары бардыла: 1) сёз кырау парадигма, 2) морфология парадигма, 3) лексика парадигма эм 4) синтаксис парадигма.

Сёз кырауу амалларыны тюрлюлеринден бирини юлгюсю бла кыралгъан сёзлеге сёз кырау парадигма дейдиле.

Сёз кырауу амалларыны хар тюрлюсюню кесини сёз кырау парадигмасы болады: 1) сёзлеге аффикс / суффикс кыошуб сёз кырауу парадигмасы; 2) сёзлени бирге кыошуб сёз кырауу парадигмасы; 3) сёзню тамырын кыатлаб сёз кырауу парадигмасы д.б.

Сёзле тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден эм тюрлю-тюрлю суффиксле / аффиксле бла кыралгъанлары себебли, тилни хар энчи / баш кесегини аффикс / суффикс кыошуб сёз кырау парадигмасы (неда парадигмалары) болады:

1) атланы сёз кырау парадигмалары: -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк, -чы / -чи, -чу / -чю, -ым / -им, -ум / -юм, -ма / -ме;

2) сыфатланы сёз кырау парадигмалары: -лы / -ли, -лу / -лю, -сыз / -сиз, -суз / -сюз, -гъы / -ги, -гъу / -гю, -нгы / -нги, -нгу / -нгю, -укъ / -юк, -къ, -акъ / -ек;

3) этимлени сёз кырау парадигмалары: -а / -е, -ла / -ле, -й, -ай / -ей, -ар / -ыр;

4) сёзлеулени сёз кырау парадигмалары: -гъа / -ге, -на / -не, -да / -де, -дан / -ден, -май / -мей, -п, -ып / -ип, -уп / -юп;

5) алмашланы сёз кырау парадигмалары: бир, да, эсе да, эсе да бир;

6) санауланы сёз кырау парадигмалары: -нчы (-ынчы), -нчи (-инчи), -шар (-ушар / -юшер), -шер (-ишер), -ау (-аулан), -еу (-еулен);

Тюрлениучю сёзню грамматика формаларына (барысына да биргелей) морфология парадигма дейдиле. Морфология парадигма гитче парадигмага кюлешинеди: 1) бет парадигма, 2) сан парадигма, 3) болуш парадигма, 4) этим ат парадигма, 5) этимсыфатны озгъан заман формасыны парадигмасы д. б.

28-чи иш. Соруулагъа джууб беригиз: 1) парадигмала деб не затха айтадыла? 2) сёз кьурау парадигма бла морфология парадигманы бир биринден не башхалыкълары барды? 3) сыфатланы бла атланы кьаллай сёз кьурау парадигмаларын билесиз? 4) сёз кьурау амалларыны кьаллай парадигмалары боладыла? 5) сёз кьурау парадигмалары тилни кьайсы кесеклерини болмайдыла?

29-чу иш. Сёзлеулени бла этимлени сёз кьурау парадигмаларыны хар бирине ючюшер юлгю джазыгъыз.

Ю л г ю л е: 1. Сёзлеулени сёз кьурау парадигмалары: -гъа / -ге (алгъа, ёрге), -да / -де (артда, бирде), -дан / -ден (узакъдан, кенгден), -й (аямай, билмей), -п, -ып / -ип, -уп / -юп (билип), -на / -не (энине, узунуна).

СЁЗ КЬУРАУНУ АМАЛЛАРЫ / МАДАРЛАРЫ

12-чи §. Сёз кьурауу амалы / мадары эм аны тюрлюлери

Сёлешген заманда сёзлени бир бирлери бла байланыулары аланы тюрлендиреди, тилде алгъындан джюрюткюлюб тургъан сёзлеге ушашдырыб, джангы сёзлени кьурайды.

Тилде хайырландырылыб / хайырланылыб тургъан сёзледен джангы сёзлени кьурауу амалларына сёз кьурауу амаллары дейдиле. Сёзле тюрлю-тюрлю амалла бла кьураладыла. Аланы барысына да биргелей сёз кьурауу системасы дейдиле. Сёз кьурауу тюрлюлери эм аланы магъаналары сёз кьурауу амалларыны баш кесеклеридиле.

Бусагъатдагъы кьарачай-малкьар литература тилде сёзле быллай амалла бла кьураладыла:

1. Морфология амал:

- а) сёзню тамырына аффикс / суффикс кьошулуб;
- б) эки сёз бирге кьошулуб;
- в) кьош сёзге аффикс / суффикс кьошулуб;
- г) эки сёз саулай неда аланы тамырлары кьатланыб;
- д) сёз тутушла кьысхартылыб;

2. Семантика амал:

- а) сёзню магъаналары тюрлениб (лексика-семантика амал);
- б) сёзню грамматика формасы лексика (сёзлюк) формагъа ётиб (семантика-морфология амал);
- в) сёз тилни бир кесегинден башха кесегине ётиб (конверсия; семантика-синтаксис амал).

3. Калька этиу (ушашдыруу) амал.

Грамматикаланы, вузланы дерсликлерини, ол угъай / огъай энчи илму ишлени да, асламысында, сёзлени къатлануларына (редупликация), сёз къурауну энчи амалынача къаралмай, аланы къошулулары (словосложение) бла бирге келишген амалды деб берилиб къалады, кеси да морфология амалгъа угъай / огъай синтаксис амалгъа саналады. Семантика амал а не морфология амалны тюрлюсюдю деб бериледи, не, джокъгъа саналыб, ахырда сагъынылмай къалады. Калька этиб къуралгъан сёзле джангы сёзлеге угъай / огъай, алынмалагъа (башха тилледен алынган сёзлеге) саналыб джюрютюледиле. Бу китабны автору ол оюмланы тюзге санамайды, не ючюн дегенде ала къуру тюрк тил билимни угъай / огъай, битеулю тил билимни бусагъатдагъы болумуна да келишмейдиле.

30-чу иш. Соруюлагъа джууб беригиз: 1) сёз къурауну амалы деб не затха айтадыла? 2) сёз къурауну амалларыны къаллай тюрлюлерин билесиз? 3) сёз къурауну амалларыны баш кесеклери къайсыладыла? 4) сёз къурауну системасы деб не затха айтадыла? 5) сёз къурауну семантика амалыны къаллай тюрлюлери бардыла? 6) «Къарачай-малкъар тилни грамматикасында» (1976) сёз къурауну къаллай амалларыны юсюнден джазылады?

СЁЗ КЪУРАУНУ MORFOLOGIA AMALЫ / МАДАРЫ ЭМ АНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ

13-чю §. Сёзлени тамыргъа аффикс / суффикс къошулуб къуралулары

Бу амал, бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да бек кенг джайылгъанды, кеси да тилни баш / энчи кесеклерини

барысында да хайырландырылады / хайырланылады, бютюнда кёб а – атлада бла сыфатлада. Сёз кьураучу аффиксле / суффиксле кьуралмагъан (таза) тамыргъа да, кьуралгъан тамыргъа да кьошуладыла: малчы (мал-чы), малчылыкъ (малчы-лыкъ), кече (кеч-е), кечеги (кече-ги), кечегиде (кечеги - де), алгъа (ал-гъа), алгъадан (алгъа-дан), былай (бу>бы-лай), былайда (былай-да), былайдагъы (былайда-гъы), кьучакъла (кьучакъ-ла), кьолтукъ (кьол-тукъ), кьолтукъла (кьолтукъ-ла). Бу амал бла кьуралгъан сёзле аланы кьурагъан сёзле бла тилни бир кесеги да, башха кесеги да боладыла: кел → келтир, джуу → джуун, ариу → ариула, кир → кирлен, ёр → ёрге, эниш → энишге, кёз → кёзлюк, чурукъ → чурукъчу, ёрге → ёргеден, аз → аздан, иш → ишле, сагъыш → сагъышлан. Бир-бир сёзледен тилни юч-тёрт кесеги да кьуралады: туз – тузлу, тузлукъ, тузла; бир – бирлик, бирлеш, бирге, биреу; баш – башсыз, башла, башчы, башха. Болсада тилни хар кесегини кесини сёз кьураучу аффикслери / суффикслери боладыла. Сёз ючюн, атланы аллай аффикслери / суффикслери -чы / -чи, -чу / -чю, -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк, -ма / -ме, -ым / -им, -ум / -юм, этимленикиле -да / -де, -ла / -ле, -ай / -ей, сыфатланыкыла -гъы / -ги, -нгу / -нгю, -нгы / -нги, -лы / -ли, -сыз / -сиз, сёзлеуленикиле -гъа / -ге, -нга / -нге, -ха, -да / -де, -дан / -ден эм башхаладыла. Бир-бир аффиксле / суффиксле тилни эки-юч кесегин да кьурайдыла: -лы / -ли, -лу / -лю: кьумукълу, малкърлы, дюгерли (атла) эм эсли, кьарыулу, кючлю (сыфатла); -укъ, -ыкъ, -акъ: джабыкъ, кьоркьакъ (сыфатла), къаныкъ, сорукъ (этимле), джырыкъ, кьырыкъ, кьурукъ (атла).

Сёзлени аффиксле / суффиксле бла кьуралыуларын иги ангылар ючюн, аффикслени / суффикслени тюрлюлерин, аланы бир бирден башхалыкъларын билирге керекди.

Эрттеден джорюген төреге кёре, аффиксле / суффиксле сёз кьураучулагъа бла сёз тюрлендириучюлеге юлешинедиле Болсада къайсы тилде да аланы ючюнчю тюрлюсю да барды – стиль энчилиги болгъанла. Аны эсге алыб, алимлени бир-бирлери аффикслени / суффикслени юч кьауумгъа юлешедиле (Ганиев, 1995: 188-521).

Сёзню лексика магъанасын тюрлендириучю, джангы сёз кьураучу аффикслеге / суффикслеге сёз кьураучу аффиксле / суффиксле дейдиле. Сёз ючюн, агъар деген сёзде –ар аффикс

аллайды: акъ деген сыфатдан этим къурайды; ишчи деген сёзде – чн аффикс / суффикс да аллайды: иш деген атдан андан башка магъанасы болган джангы ат къурайды.

Сёзню лексика магъанасын угъай / огъай, грамматика магъанасын (формасын) тюрлендириучю аффикслеге / суффикслеге сёз тюрлендириучю (неда грамматика) аффиксле / суффиксле дейдиле. Сёз ючюн, юйле, таула деген сёз формалада – ла / -ле, юйлеге, таулагъа деген сёз формалада уа –гъа / -ге аффиксле / суффиксле сёз тюрлендириучюледиле: -ла / -ле аффикс / суффикс юй, тау деген атланы джангылыкъ сан формаларын кёплук саннга тюрлендиреди, -гъа / -ге аффикс / суффикс а аланы баш болуш формаларын бериучю болуш формагъа тюрлендиреди.

Грамматика магъаналаны къалай билдиргенлерине кёре, сёз тюрлендириучю аффиксле / суффиксле эки тюрлю боладыла: 1) сёз байлаучула; 2) сёз байламаучула.

Сёз байлаучу аффиксле / суффиксле болушну, иеликни, бетни, санны, хапарчылыкъны билдирген аффикследиле / суффикследиле; сёз байламаучу аффиксле / суффиксле уа этимлени заман, туруш, айырма, аспект, сыфатланы бла сёзлеулени тенглешдириу категорияларын билдирген аффикслелиле / суффикследиле.

Сёзню не лексика магъанасын, не грамматика магъанасын (формасын) тюрлендирмей, аны стиль энчилигин тюрлендириучю аффикслеге / суффикслеге стиль аффиксле / суффиксле дейдиле: -чыкъ / -чик, -чукъ / -чюк эркелетиуню (ариу - ариучукъ) бла гитчелетиуню (стол - столчукъ), -ка эркелетиуню (атака, анака) бла суйсюнмеуню (уллука, ёрека) д. б. (ёргеде къара).

Аффикслени / суффикслени бирлери джаланда / сынгар сёз къурау (лексика) магъанада джорюютюледиле: -чылыкъ / -чилик, -чулукъ / -чюлюк (бусурманчылыкъ, джерчилик, джазыучулукъ), -даш / -деш (къарындаш / къар(ы)наш, кюндеш, эмилдеш), -ууч / -уюч (джалгъаууч, тюйреуюч), -ыкъ / -ик (тамызыкъ, эмизик) д.б., башхалары – джаланда / сынгар сёз тюрлендириу (грамматика) магъанада: -ны / -ни, -ну / -ню (ашны, ишни, тузну, кёлню), -ныкъы / -ники, -нукъу / -нюкю (джашныкъы, сизники, юйнюкю, суунукъу), -ды / -ди, -ду / -дю (барды, келди, турду, кюлдю) д.б. Сёз къурау (лексика), сёз тюрлендириу (грамматика) магъаналаны экисинде да

джюрютюлген аффиксле / суффиксле да аз тюлдюле / тюйюлдюле: -ла / -ле (кендирни баула, этни кесекле эм чурукъ баула, улуу кесекле), -чы / -чи, -чу / -чю (тырманчы, кюмюшчю, ишчи эм ба'рчы, ке'тчи, туруучу), -сын / -син, -сун / -сюн (ташсын, кючсун, ийменсин, тузсун эм барсын, келсин, бузсун, керсун) д. б.

Къарачай-малкъар тилде джаланда / сынгар стиль магъанада джюрютюлген аффиксле / суффиксле джокъдула, стиль энчиликни билдирген аффиксле / суффиксле аллай энчиликни билдирмей да джюрютюледиле, не ючюн дегенде стиль магъана аланы лексика магъаналарына къошакъ магъанады: -ка (аманка, урлака эм чаука (чау деген эриклеу сёзден къуралгъанды), джурка (чурко) (джур > джер дегенден), каска), -чыкъ / -чик, -чукъ / -чюк (налчыкъ, гитчечик, кёзчюк, тузчукъ эм къапчыкъ, чыпчыкъ (чып деген эриклеу сёзден къуралгъанды), айланчук, кесекчик (грам.), къылчыкъ). Бу аффикслени / суффикслени сёз къурау (лексика) эм стиль магъаналары бардыла, сёз тюрлендириу (грамматика) магъаналары уа джокъдула.

Башда кёргюзтюлгенча аффикслени / суффикслени бирлери бир бирге омоним, башхалары уа омоформа неда омограф боладыла. Аланы бир бирден айырыргъа болушхан эки баш шарт барды: 1) сёз къурау магъаналары бирчамыдыла огъесе башхамыдыла эм 2) ала къурагъан сёзле тилни бир кесегимидиле огъесе башха-башха кесеклеримидиле Аллай аффикслени / суффикслени сёз къурау магъаналары бирча эселе, кеслери да тилни башха-башха кесеклерин къурай эселе, ала бир бирге омонимледиле. Сёз ючюн: -укъ - -укъ (чырмауукъ эм чочууукъ), -чы - -чы (арбачы эм хыйлачы), -ка - -ка (чаука эм урлака), -чыкъ - -чыкъ (балчыкъ эм малчыкъ), -ун - -ун (джауун эм джууун) д.б.

Бир бирге омоним, башда кёргюзтюлгенча, эсе да сёз къураучу, аффикследен / суффикследен сора да, сёз къураучу аффикс / суффикс бла сёз тюрлендириучю аффикс / суффикс эм сёз тюрлендириучю аффиксле / суффиксле кеслери да болаладыла. Сёз ючюн: 1) -им - -им (этим эм ишим), -м - -м (башлам эм атам), -ле - -ле (ишле эм бешле), -сы - -сы (къайсы эм анасы) д.б.; 2) -ди - -ди (керекиди эм келликди), -ме - -ме (кёреме эм билеме), -си - -си

(кертиси эм белгиси), -ур - -ур (болур эм туруп), -ю - -ю (тюзю эм сёзю) д.б. (биринчилери кьарамчы / модаль сёздедиле).

Быллай омоним аффикслени / суффикслени кьуралыуларына эки тюрлю шарт себеб болгъанды: 1) магъаналарыны бирге келишмеулерин эм 2) эсде болмай тургъанлай, бирге ушаб кьалыулары.

Бир-бирде сёз кьураучу аффикслени / суффикслени бир бирге омоним болгъанлары бла болмагъанлары джаланда / сынгар аланы этимологияларына таяныб тохташдырылады. Сёз ючюн, кьойчу деген атда бла барьучу деген этимсыфатда –чу аффиксле / суффиксле, кьуллукълары башха болганлыкъга, омонимле туююдюле / толдюле, не ючюн дегенде аланы этимология мурдорлары бирди.

Кьартлыкъ деген атда бла баргъанлыкъ деген этимсыфатдан кьуралгъан этим атда –лыкъ да омоним аффикс / суффикс туюдю / туююдю. Кьартлыкъ деген атда бу аффиксни / суффиксни абстракт магъанасы барды – «кьарт болгъанлыкъ». – Лыкъ этимсыфатны озгъан заман формасына (баргъан) кьошулгъанда, этимсыфат форма кесини этимсыфат ышанларын тас этеди да этим атны магъанасын алады эм айтымда алгынча айгъакълаучу кьуллукъда жюрюялмайды. Алай бла, -лыкъ аффикс / суффикс биринчи юлгюде лексика магъананы, экинчи юлгюде уа грамматика магъананы билдиреди. Грамматика магъананы билдирген заманда –лыкъ этимсыфатланы озгъан заман формаларыны кьайсысына да кьошулады. Бу шарт да аны грамматика магъанасына шагъатлыкъ этеди, сёз кьураучу аффиксле / суффиксле уа, ол санда кьартлыкъ, джашлыкъ дегенча атланы аффикслеринде / суффикслеринде да, ол магъана джожьду.

Бу шартлагъа кёре, -лыкъ аффиксни / суффиксни лексика магъана бла бирге грамматика магъанасы да барды. Алай болгъанлыкъга эки магъананы да этимология мурдорлары бирди. Экинчиден а, -лыкъ аффикс / суффикс лексика магъанада, грамматика магъанада джюрютюлгенде да, кесини битеулю семантикасын – бир затны барлыкъга, болгъанлыкъга – тас этмейди.

Омографланы кьурагъан аффиксле / суффиксле да омонимле болмайдыла: сайлама' – сайла'ма, сарыча' (чыпчыкъ) –

сары'ча, алчы' – а'лчы, бурма' – бур'ма, киргинчи' – кирги'нчи д.б.

31-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къарачай-малкъар тилде сёз къурауну морфология амалыны къаллай тюрлюлери бардыла? 2) тамыргъа аффикс / суффикс къошуб сёз къурау амал тилни къайсы кесеклеринде эркин джюрютюледиди? 3) аффиксле / суффиксле къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 4) сёз тюрлендириучю аффикслени / суффикслени къаллай тюрлюлерин билесиз? 5) стиль аффиксле / суффиксле деб къаллай аффикслеге / суффикслеге айтадыла? 6) сёз тюрлендириу магъаналары болмагъан аффиксле / суффиксле къайсыладыла?

32-чи иш. Бу ишлени тамамлагъыз: 1) сёз къураучу аффикслени / суффикслени бек эркин джюрютюлюучюлерине юлгюле келтиригиз; 2) сёз байлаучу аффиксле / суффиксле тилни къайсы кесеклеринде джюрютюлюучюлерин ангылатыгъыз; 3) бар, келтир, ишле деген этилени заман, айырма, туруш, аспект формаларын айтыгъыз; 4) стиль аффикслеге / суффикслеге юлгюле айтыгъыз; 5) илляу, джаш, гитче, арну, джан деген сёзлеге стиль аффиксле / суффиксле къошуб, джангы сёзле къурагъыз; 6) аффикслери / суффикслери бир бирге омонимле, омоформала, омографла болгъан сёзле айтыгъыз; 7) лексика магъананы да, грамматика магъананы да билдирген аффикслеге / суффикслеге юлгюле айтыгъыз.

33-чю иш. –Ла / -ле, -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк, -чы / -чи, -чу / -чю, -сы / -си аффиксле / суффиксле сёз къураучула да, сёз тюрлендириучюле да болуб джюрютюлгенлерине шагъатлыкъ этген юлгюле джазыгъыз – хар аффиксге / суффиксге онушар.

34-чю иш. Сёзлени джазыгъыз, аланы сёз къураучу аффикслерини / суффикслерини тюрлюлерин бир, сёз тюрлендириучю аффикслерини / суффикслерини тюрлюлерин а эки сызлагъыз / ызлагъыз.

Къарам, анам, башла, терекле, бюкле, джашла, тутум, къолум, къысым, къызым, битим, тенгим, ёсюм, кёзюм, кереле,

териле, бѣлком, юйюм, сюрме', сюрме, айтым, джаным, бирси, ийнеси, алчы', а'лчы, табсы'з, та'бсыз, кѣбсюн, тѣзсюн, азсын, къачсын, къобар, къайтар, ашар, джашар.

14-чю §. Сѣзлени бирге къошулуб къуралыулары

Къарачай-малкъар тилде эки неда юч (бир-бирде уа тѣрт окъуна / огъуна) сѣзню бирге къошулуб эм бир сѣзню къатлаб сѣз къурау белгили джерни алады. Алай къуралгъан сѣзле юч тюрлюдюле: 1) къош сѣзле; 2) экиленнген сѣзле (парные слова); 3) къатланнган сѣзле (слова-повторы). Экиленнген сѣзлени бла къош сѣзлени къуралыулары бирчады: эки тюрлю сѣз, бирге къошулуб, аладан башха, джангы магъананы къурайдыла. Аны себепли тил билимде экиленнген сѣзлеге къош сѣзлени тюрлюеринеча къаралады. Къатланнган сѣздеде уа бир сѣз (неда аны таза тамыры) къайтарылгъан этеди. Бир сѣзню къайтарылыуу да, сѣзлени бирге къошулууларыча, аны магъанасын тюрлендиреди, эсе да джангы сѣз къурайды. Къуралыу формаларында ушашлыкъ болгъанлыкъгъа, сѣзлени бу эки тюрлюсюн бир амал бла къуралгъаннга санаргъа джарамайды, не ючюн дегенде къош сѣзле эки сѣзден, къатланнган сѣзле уа бир сѣзден къураладыла. Ол шартха таяныб, бир-бир алимлени ишлериндеча, бу китабда да къатланнган сѣзлеге сѣз къурауну морфология амалыны энчи, къош сѣзледен башха, тюрлюсюнеча къаралады.

Къош сѣзле эки (асламысында), юч, тѣрт сѣзден къураладыла. Къош сѣзлени къуралыуларына сѣзлени бирге къошулуб къуралыулары дейдиле.

Эки сѣзден къуралгъан къош сѣзле сыфатла, сѣзлеуле эмда атла боладыла: 1) сыфатла: къаракъаш, кенгбучхакъ, таретек, къызылуурт, къаштой д.б.; 2) сѣзлеуле: ары-бери, анда-мында, ѳрге-энишге, бюгюн-бюгече д.б. 3) атла: джанджюрек (валерьяна), аякъ-къашыкъ, таш макъа, джан джаулукъ, ташдордан д.б.

Тилни энчи / баш кесеклеринде юч сѣзден къуралгъан къош сѣзле, алмашлада болмаса, хазна тюбемейдиле, тилни болушлукъчу кесеклеринде уа байламлада бла кесекчикледен тюбейдиле: 1) алмашла: ким эсе да, къачан эсе да, не болса да, ким да болсун, къайсы эсе да, къайда эсе да д.б.; 2) байламла: алай

болгъаны ючюн, не ючюн десенг, алай болса да; 3) кесекчикле: арталда (арт ал да), хау бир да).

Тёрт сёзден кьуралгъан кьош сёзле кьуру алмашлада боладыла: ким эсе да бир, не эсе да бир, ненча эсе да бир, кьаллай бир эсе да д.б.

Кьош сёзлени кесеклери асламысында толу магъаналы сёзледиле, тилни энчи / баш кесеклеридиле: 1) атла: джанджюрек (джан эм джюрек), эчкиагъач (эчки эм агъач), сют баш; 2) сыфат бла ат: акъкъанат (акъ эм къанат), уллукьол (уллу эм кьол), бийик/мийиктабан (бийик / мийик эм табан); санау бла ат: ючмюйюш (юч эм мюйюш), ючаякъ (юч эм аякъ), экиемчек (эки эм эмчек); 4) санау бла сыфат: экикюннгю, бир тюрлю, бир джылгъы, биркюннгю; 5) этимни туруш формалары: табсаашар (табса эм ашар), тойсакъояр (тойса эм кьояр); 6) ат бла этимсыфат: кючсауар (кюч эм саууар), кёзкёрмез (кёз эм кёрмез), тууартыймаз (тууар эм тыймаз), джанкьыймаз (джан эм кьыймаз); 7) санау бла этимсыфат: тёртджаргъан (тёрт эм джаргъан), экиатар (эки эм атар), экикьыркъгъан (эки эм кьыркъгъан); 8) ат бла этим: джанджат (джан эм джат), къанбуз (къан эм буз), къаштюй (къаш эм тюй); 9) алмаш бла ат: бюгюн (бу эм кюн), бюгече (бу эм кече), быйыл (бу эм джыл); 10) санау бла сёзлеу: бир талай, бираз (бир эм аз), бир къадар; 11) санаула: сексан (сегиз + он < секис + он), тохсан (тогъуз + он); 12) этимсыфатла: баргъан-келген, аллыкь-берлик, келген-кетген, айтхан-къайтхан, берген-алгъан; 13) этимсёзлеуле / этимчала: билиб тургъанлай, кюйюб-бишиб, къараб-къарагъынчы, ойнай-кюле, сормай-сурамай; 14) этимсыфат бла ат: къайнар суу, къачхантоп (пятнашки), ургъан джау, ёлюр ауруу; 15) сёзлеуле: ёрге-энишге, анда-мында, ары-бери; 16) сыфатла: къаратор, къызыл-ала, къара-къолан; 17) алмаш бла санау: быллай бир, аллай бир, къаллай бир, неллай бир, 18) сёзлеу бла этимсыфат: кёббилген (кёб эм билген), кёбню кёрген, теркбаргъан (суу деген атны эвфемизми); 19) сёзлеу бла этимсёзлеу / этимча: кёб мычымай, кёб бармай, кёб турмай; 20) сёзлеу бла ат: кёбмюйюш, кёб точка, кёбчлен (многочлен); 21) сёзлеу бла сыфат: кёбкюнлюк, кёбджыллыкь; 22) сыфат бла этим: шошбар (шош эм бар), тынчбар (тынч эм бар), бектур (чехарда; бек эм тур), тынчджат (тынч эм джат), хошкелди' (хош эм келди), саукъалды' (сау эм къалды: саукъалды' айт); 23) сыфат бла этимсыфат:

саубитген (сау эм битген), харамашар (харам эм ашар); 24) этимле (иели формалары): ёлдю-келди, келди-кетди, айтды-къайтды.

Бу юлгюле шагъатлыкъ этгенге кёре, тилни баш / энчи кесеклери болгъан къош сёзле аллай кесеклери болгъан эки тамырдан къураладыла. Асламысында ол тамырланы экиси да лексика формаладыла, бири грамматика форма болгъанлары (кёббилген, хошкелди, ёлюр от) кёб тюлдюде / туююдюле, экиси да аллайла болгъанлары уа (келген-кетген, ёлдю-кетди) бек аздыла.

Алай бир-бир къош сыфатла бла сёзлеуле тилни баш / энчи кесеги бла болушлукъчу кесеги бирге къошулуб да къураладыла: 1) сыфатла (бир кибик, бирге ушаш, къыз маталлы); 2) сёзлеуле (ингир ала, кюч бла, кюн сайын).

Къарачай-малкъар тилде къош этимлени тилни энчи кесеклерине, этимсёзлеулеге / этимчалагъа, эриклеу сёзлеге болушлукъчу этимлени къошуб къурау да белгили джерни алады. ыразы эт, бир бол, окъуб чыкъ, сызыб ий, тарх эт, дыб / дыф деме д.б.

Тилни къош болушлукъчу кесеклеринде, къарамчы / модалъ сёздеде эм междометиялада сёзлери тилни баш / энчи кесеклери болгъанла кёб туююдюле / тюлдюле: 1) байламла: алай болгъанлыкъгъа, нек десенг, аны себебли; 2) къарамчы / модалъ сёзле: мен ойлагъандан, не билейим, ким биледи; 3) междометияла: Аллахны хакъына! къуран хакъына! Аланы асламысыны эки сёзю да тилни болушлукъчу кесеклеридиле: 1) байламла: неда (не – кесекчик, да - байлам), эмда (эм, да - байламла), огъесе (огъай – кесекчик, эсе - байлам); 2) къарамчы / модалъ сёзле: айхайда (айхай – къарамчы / модалъ сёз, да - кесекчик); 3) кесекчикле: ийха (ий, ха - кесекчикле), чыртда (чырт, да - кесекчикле), сынгар / джаланда (жалан, да - кесекчикле), майна ма (майна, ма - кесекчикле); 4) междометияла: оллахий-билляхий! (оллахий! билляхий! - междометияла), ы марджа! (ы! – междометие, маржа – къарамчы / модалъ сёз), о хахай (о!, хахай! - междометияла); сёзлеринден бири тилни энчи кесеги болгъанлары аз тюбейдиле: 1) байламла: нек десенг, аны ючюн, алай болгъанлыкъгъа; 2) кесекчикле: къуппа-къуру, джаппа-джангыз; 3) къарамчы сёзле: керти да,

кертти огуна / окъуна, алай бла; 4) междометияла: оу кюнюм!, ант этдир!, ой анасына!

Юч эм андан да кёб кесеги болгъан къош сёзледе болушлукъчу сёзю болмагъанла бек аздыла: 1) междометияла: анасы бергенни тегерик!, юйюнге ырысхы джауарыкъ!; 2) къарамчы / модаль сёзле: мен акъыл этгенден (эрттеннге кёре), узун сёзню къысхасы.

Кесеклерини бир бири бла байланыуларына кёре, къош сёзле эки тюрлю боладыла: 1) кесеклери бири бирине бойсунмагъан къош сёзле. Ала экиленген сёзледиле: ата-ана, ары-бери, сауут-саба, ёрге-энишге д.б.; 2) кесеклери бири бирине бойсунган къош сёзле. Была (экинчилери) бирсиледен эсе иги да асламдыла: а) ат (жер наныкъ, ат джер, арба джау, сют башы д.б.); сыфат (кёккёз, къарасакъал, уллубаш д.б.); в) санау (экиатар, ючмюйюш, мингчапыракъ д.б.); г) алмаш (бу джол, бусагъат д.б.); д) этимсыфат (къайнар суу, ёлор от, ётген ауруу д.б.); е) сёзлеу (кёбмюйюш, кёб точка), этимсёзлеу / этимча (биле тургъанлай, кёре тургъанлай д.б.).

Кесеклери бир бирине бойсунган къош сёзле сёз тутушлагъа ушаш къуралгъандыла. Сёз тутушладача, алада да баш сёз бла бойсунган сёз бардыла. Аланы арасында магъана джаны бла байламлыкъ тохташханына кёре, къош сёзле юч къауумгъа юлешинедиле:

1) кесеклерини арасында магъана джаны бла байламлыкъ атрибутив байламлыкъгъа ушаш къуралгъан къош сёзле: ёлор ауруу, джашау негер, бел бау, чайкъагъан айран, къой джилян / джылан, олсагъат, кюл бетли, къаты белги, ючмюйюш, кенделен агъач д.б.;

2) кесеклерини арасында магъана джаны бла байламлыкъ затчы байламлыкъгъа ушаш къуралгъан къош сёзле: радио бериу, къойбермез (оюн), джол айырылгъан, баш булгъа, суугъа кет, хапар бер, джанкъыймаз, къайгъыгъа къал, от сал, сакъал джюлюучю д.б.;

3) кесеклерини арасында магъана джаны бла байламлыкъ болумчу байламлыкъгъа ушаш къуралгъан къош сёзле: ыразы эт, сау эт, окъуб чыкъ, сызыб джибер, кетиб къал, къайытыб кел,

кѳулакѳга кириучю, джокку / джоппу бол д.б. Кѳош сѳзлени бу тюрлюсю бек кѳб тѳубейди.

Кесеклерини маѳаналарыны толу болѳганлыкѳлары бла болмаѳганлыкѳларына кѳре, кесеклери бир бирине бойсунган кѳош сѳзле тѳрт тюрлюдюле:

1) эки кесегини да маѳаналары толу болѳган, тилде джюрютюлген кѳош сѳзле: таш макѳа, кѳол джаулакѳ, айѳучач / пѳючач, узунетек, кѳой чѳпчыкѳ, боранбилгич д.б.;

2) биринчи кесегини толу маѳанасы, экинчи кесегини уа болушлукѳчу маѳанасы болѳган кѳош сѳзле. Ала этимледе тѳубейдиле, этимсѳзлеу / этимча бла болушлукѳчу этим бирге келиб кѳураладыла: окѳуб чыкѳ, чыгѳыб кет, сызыб ий, кетиб кѳал д.б. Быллай этимлени биринчи (баш) кесеклери толу маѳаналы, экинчилери уа кѳошакѳ маѳаналы боладыла, экинчи кесек биринчини маѳанасын ачыкѳлаб, кесгин этиб джюрюйдю. Баш маѳананы джюрютюучю толу этимни маѳанасы болушлукѳчу кесегине бѳлюнѳб, «кѳарыусузланады», тюрленеди – ишни саулай угѳай / огѳай, аны джаланда / сынгар барыу халын кѳргюзтеди: джукѳлаб кѳал, аууб кет – ишни билмей турѳганлай болуб кѳалѳганын; окѳуб чыкѳ, ашаб кѳой – ишни бошалѳганын, кѳабыб кѳр – ишни башланганын, чабыб бар, джортуб кел – ишни кѳалай этилгенин д.б.;

3) толу эм баш маѳана экинчи, кѳошакѳ маѳана уа биринчи кесеклеринде болѳган кѳош сѳзле – этимле: алыб кел, алыб бер, алыб кет, алыб бар, айтыб бар д.б. Быллай этимледе баш маѳана экинчи кесеклериндеди – кел, бер, кет, бар;

4) метафора (кѳчюу) маѳаналары болѳган кѳош сѳзле. Аланы асламысы атладыла: тюлкюкѳуйрукѳ, айѳучач / айѳучач, айѳутирнакѳ, джылкыкѳулакѳ (кѳозукѳулакѳ), чѳпчыкѳкѳз, кюнтиймез, бѳрюбас д.б., кѳалѳганлары уа – сыфатла. джелбаш, бѳрюкѳз, джаналѳгыч, джыланджырмас / джильянджырмас, кѳушджетер, кѳушбурун д.б.

Экиленген сзлени кѳуралуларыны баш сылтаууну юсюнден тил билимде быллай оюм барды: ала тайпаланы арасында бир бирлери бла байламлыкѳлары болуб башлагѳан заманда кѳуралѳгандыла; ол заманда бир тамырдан джаратылѳган тайпаланы адамлары, бир бири айтханларын анѳглар ючюн, кеслеринде джюрютюлген сѳзле бла барысы да бирча

хайырланыргъа керек эдиле (Дегтярева, 1964:136). Тюрк тиллени, ол санда къарачай-малкъар тилни да, материаллары ол оюмну тюзлюкюне шагъатлыкъ этедиле. Анга бир-эки юлгю келтирейик. Азыкъ-тюлюк деген сёзню эки кесеги да бирге джууукъ магъананы билдиредиле. Къарачай-малкъар тилде тюлюк кеси аллына джюрютюлмейди, татар, башкир, къазакъ, къыргъыз, уйгъур эм бир-бир башха тюрк тилледе уа джюрютюледди. Сауут-саба деген сёзню да экинчи кесеги, джюрютюлген этгенликге («жюнню, кирин кетерир ючюн, тойюучю таякъчыкъ» деген магъанада), анга саба деб нек аталгъаны ангылашынмайды. Къыргъыз, къазакъ тилледе уа саба «ур, той» деген магъананы билдиреди. Алай бла, этимни магъанасы артда атха кечгенди, ахырында уа джюнню къагъар, тюер ючюн хайырландырылгъан / хайырланылгъан таякъчыкъ сауутха ушатылгъанды. Сабий-балий, сабий-балыкъ, акъыл-балыкъ деген сёзлени экинчи кесеклери-балий / балыкъ (< балигъ араб тилде «бойгъа джетген, сабийликден чыкъгъан» деген магъананы билдиреди) къарачай-малкъар тилде джюрютюлмейди, татар, башкир тилледе уа эркин джюрютюледди.

Кесеклери бир бирине бойсунмагъан къош сёзлени (экиленген сёзлени) кесеклерини магъана джаны бла бир бирге байланыу халлары юч тюрлюдю: 1) кесеклери бир бирге синоним болгъан къош сёзле: кюч-къарыу, ахлу / ахлы - джууукъ, учсуз-къыйырсыз, узунлу-къысхалы д.б.; 2) кесеклери бир бирге антоним болгъан къош сёзле: ата-ана, ёрге-энишге, джер-кёк, баргъан-келген, ары-бери, уллу-гитче д.б.; 3) кесеклери бир бирлери бла байламлы къош сёзле: эл-джурт, тийре-къоншу, аякъ-къашыкъ, къурт-къумурсха, сауут-саба, алтын-кюмюш, таш-агъач, кюч-къууат д.б.

Быллай сёзлени асламысы затланы, ышанланы, халланы джыйышдырыб кёргюзтедиле, башхача айтханда, аланы джыйышдырыучу магъаналары бардыла.

35-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къош сёзлени, экиленген сёзлени эм къатланган сёзлени бир бирден не башхалыкълары барды? 2) къош сёзле ненча сёзден къураладыла? 3) къош сёзлени къуралуларына не зат дейдиле? 4) эки сёзден къуралгъан къош сёзле тилни къайсы кесеклери боладыла? 5) юч-

тёрт сёзден кьуралгъан кьош сёзле тилни кьайсы кесеклеринде тубейдиле? 6) кьош этимле кьалай кьураладыла? 7) кьош сёзлеуле тилни кьайсы кесеклеринден кьураладыла? 8) эки кесеги да грамматика формала болгъан кьош сёзле тилни кьайсы кесеклеридиле? 9) кесеклери бир бири бла байланыуларына кёре, кьош сёзле кьаллай кьауумлагъа юлешинедиле? 10) кьаллай кьош сёзле сёз тутушлагъа ушаш кьураладыла? 11) баш сёзню бла бойсуннган сёзню арасында магъана джаны бла байламлыкъ тохташханына кёре, кьош сёзле кьаллай кьауумлагъа юлешинедиле? 12) кесеклерини магъаналары толу болгъанларына бла болмагъанларына кёре, кьош сёзлени кьаллай тюрлюлерин билесиз? 13) экиленнген сёзлени кесеклери магъана джаны бла бир бирге кьалай байланадыла? 14) джыйышдырыучу магъаналары кьаллай кьош сёзлени боладыла?

36-чы иш. Сёзледен келишгенлерин бирге кьошуб, кьош сёзле кьурагъыз. Ала тилни кьайсы кесеклеридиле?

Уллу, гитче, кьол, аууз, юч, аякъ, мюйюш; узун, кьысха, этек, акьыл, бут; бёрю, эчки, айыу / айю, чач, тырнакъ, агъач; тар, кенг, узун, кьысха, бучхакъ, этек; сакъал, тюк, мыйыкъ, узун, кьара, акъ, джух; кёз, кьаш, кьара, джух, табан; эки, бир, юч, беш, кёб, кюнлюк, джыллыкъ, айлыкъ, сагъатлыкъ, ыйыкълыкъ; эки, тёрт, джаргъан, кьыркъгъан; кече, кюн, джыл, бу; талай, кесек, аз, ненча, кьадар, бир.

37-чи иш. Быллай кьош сёзлеге юлгюле джазыгъыз – хар тюрлюсюне бешишер: 1) кесеклери бир бирге антоним болгъан атла; 2) кесеклери бир бирге синоним болгъан сыфатла; 3) этимсёзлеу / этимча бла болушлукъчу этимден кьуралгъан кьош этимле; 4) сыфат бла болушлукъчу этимден кьуралгъан кьош этимле; 5) ат бла этимсыфатдан кьуралгъан кьош сыфатла.

38-чи иш. Сёзлюкlege кьараб, джилянланы / джыланланы бла чабакъланы атларын джазыгъыз. Ол кьош сёзлени кесеклери бир бирлери бла кьалай байланадыла?

15-чи §. Сёзлени кьош сёзге аффикс / суффикс кьошулуб кьуралыулары

Сёз кьурауну бу амалы бла эки сёзню бирге кьошуб сёз кьурау амал бирге бек ушайдыла, бегирекда кесеклеринде аффикс / суффикс (аффиксле / суффиксле) болса, не ючюн дегенде экисинде да сёзле бирге кьошуладыла. Сёз ючюн: кюн ортада, кюн ортагъа – кюн орталыкъ, бир джерде, бир джерге – бир джерли; башы-аягъы, башхасы джокьду – башдан аякъ, башсыз-аякъсыз; кьолу-буту – кьолсуз-бутсуз, бал чибинле – бал чибинчи, кьол къапла, кьол къабы – кьол къаплы, кьол къаплыкь д.б.

Бу кьош сёзлени биринчи кьауумуну (сол джанындагъыларыны) кесеклерини аффикслери / суффикслери сёз тюрлендириучюледиле (-да, -гъа; -де, -ге; -ы; -сы, -ду; -ча, -ден, -нге, -де; -ге, -ден), экинчи кьауумуну (онг джанындагъыларыны) кесеклерини аффикслери / суффикслери уа (-лыкь; -ли, -ги; -дан, -сыз, -лы, -лыкь, (-ы –н) -дан; -лю, -люк, -люк (-де), -нгию; -ги, -ли) сёз кьураучуладыла. Сёзлени экинчи кьауумлары эки тюрлю амал бла кьуралгъандыла: сёзлени таза тамырлары бирге кьошулуб эм алай кьуралгъан сёзлеге дагъыда сёз кьурауучу аффикс / суффикс кьошулуб. Башхача айтханда, быллай сёзле синтаксис амал бла да, морфология амал бла да кьуралгъандыла, сёзлени биринчи тюрлюлери уа джаланда синтаксис амал бла кьуралгъандыла. Болсада кьош сёзлени сёз тутушлагъа санаргъа джарамагъаны себепли, синтаксис амал деген термин бу китабда хайырланылмайды / хайырландырылмайды.

Кьош сёзлени кьуралыу амалларыны бир бирден башхалыкълары аланы сёз кьураучу аффикслерини / суффикслерини барлыкьларына / джокьлукьларына кёре да белгили болады: аллай аффикслери / суффикслери болмагъан кьош сёзле тамырладан кьуралгъан кьош сёзледиле, аллай аффикслери / суффикслери болгъан кьош сёзле уа тамырладан, аффикследен / суффикследен да кьуралгъан кьош сёзледиле:

эртте заманда
эртте бишген

эртте-н азыкь
эртте-н намаз
эртте-н-лик азыкь
эртте-ден бери

буз сюммек	эртте-ден окьуна
буз таякъ	буз джар-гьыч
буз таш	
къаратон	къаратон-лукъ
бал чибин	бал чибин-чи (бал четен-чи)
бирси кюн	бирси кюн-нгю

Сёз тутушла терминлеге ётюб къуралгъан къош сёзле, кесеклерини сёз къураучу аффикслери / суффикслери болгъанлыкъгъа, къош сёзге аффикс / суффикс къошулуб къуралмагъандыла, эки сёз бирге къошулуб къуралгъандыла: башлы чурукъ, къулакълы берк, башсыз къатын д.а.к. Сёз къураучу аффикслери / суффикслери кетерилселе, бу сёзле бузулуб къаладыла (баш чурукъ, къулакъ берк, баш къатын), къош сёзге суффикс къошулуб къуралгъан сёзле уа, къошулгъан суффикслери кетгенликге, бузулмайдыла: тойчу-оюнчу (той-оюн), къаратонлукъ (къаратон), соруусуз-сураусуз (соруу-сурау) д.б.

Артха-алгъа, ёрге-энишге, анда-мында, андан-мындан, алайда-былайда дегенча сёзлеуле къуру тамырладан къуралыб къалмагъандыла, аффикслени / суффикслени кючю бла да къуралгъандыла, не ючюн дегенде бу сёзледе болуш аффиксле / суффиксле сёз къураучулагъа эртте ётгендиле.

Алыу-беруу, келген-кетген, барыу-келиу, сакъал джюлюучю, чач къыркъыучу, джилян / джылан джырмас, экикъыркъгъан, джаны саулай, сатыб ал, кёб бармай дегенча къош сёзле джаланда / сынгар тамырладан къуралгъандыла, не ючюн дегенде аффикслери / суффикслери сёз тюрлендириучюледиле.

39-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) эки сёзню бирге къошуб сёз къурау амал бла къош сёзге аффикс / суффикс къошуб сёз къурау амалны бир бирден не башхалыкълары барды? 2) башлы чурукъ, къулакълы берк дегенча къош сёзле къаллай амал бла къуралгъандыла? Аланы къош сёзге аффикс / суффикс къошуб къуралгъанлагъа санаргъа джарамайды?

40-чы иш. Къош сёзлени бла къош сёзлеге аффикс / суффикс къошулуб къуралгъан сёзлени айырыб джазыгъыз.

Джан джаулукъ, туюлю-башлы, къол къаб, эрттенли бери, бюгюнлю бери, туюсюз-башсыз, тюрт-сокъ, ардан-алдан, башдан-аякъ, алгъан-берген, къойгъаайланмаз, джанкъыймаз, узун бойлу, кенг джауурунлу / джауорунлу, къол джаулукъ, къол тирмен, алгъы бурун, къара кюч, башлы чурукъ, сёз тутуш, кюл бетли, джаны-къаны, джаныуар сыфатлы, джангы джылгъы, джорукъ-джол, джол джаны, джол нёгер, къара будай, къара джюрекли, къара къагъыт, къол иш, барыб тохтагъан, барчы-келчи, боранбилгич, кёб магъаналы.

41-чи иш. Кесеклери бир бирге синоним эмда антоним болгъан къош сёзлени айырыб окъугъуз.

Ёрге-энишге, тийре-къоншу, артха-алгъа, джууукъ-аклу, алгъан-берген, эгеч-къарындаш, келген-кетген, уллу-гитче, дос-душман, эртте-кеч, эрттен-ингир, кёб-аз, анда-мында, арыб-талыб, ёлюб-ёчюб, чийли-бишли, туюлю-башлы, джаш-къыз, ата-ана, соруу-сурау, заманлы-замансыз, кеч-эртте, кюч-къарыу, хата-хайыр

16-чы §. Сёзлени саулай неда тамырлары къатланыб къуралыулары

Къатланган сёзле экиленген сёзлеге ушагъан этгенликге, аланы араларында, башда белгиленгенден сора да, талай башхалыкъ барды: 1) экиленген сёзлени кесеклери, анда-санда биринден къалгъанлары, тилде кеслери алларына джюрютюледиле, къатланган сёздеде уа кесеклеринден джаланда / сынгар бири сёз болуб джюрюмегенлери кёб тубейдиле: ахча-махча, арба-марба, тамыр-мамыр д.б.; 2) экиленген сёзлени тауушлары тюрленмейдиле, къатланган сёздеде уа аллай тюрлениуле боладыла: къалгъан-къулгъан, къой-мой, арыкъ-марыкъ д.б.; 3) экиленген сёзле тилде тохташдырылгъан, лексика-семантика, морфология эм фонетика энчиликлери болгъан сёзледиле, къатланган сёзлени уа асламысын адамла кеслери къурашдыраладыла; аллай сёзле кеслери да тилде стиль энчиликлени кёргюзтюр ючюн хайырланыладыла / хайырландырыладыла.

Къатланыуларыны толулукъларына / джартылыкъларына кёре, къатланган сёзле эки тюрлю боладыла: 1) толу къатланган сёзле: ёрге-ёрге, экеу-экеу, бир-бир, доу-доу, энишге-энишге, биле-биле, артха-артха, терк-терк, ойнай-ойнай, уллу-уллу, ууакъ-ууакъ д.б.; 2) къураучу (таза) тамырлары къатланган сёзле: бир-бирде, джер-джерде, джер-джерге, джер-джерден, кюнден-кюнге, джылдан-джылгъа, ардан-артха, бирден-бирге, джан-джаныуар д.б. Эки тюрлюсюню да асламысы сёзлеуледиле

Таууш къурамларына эм магъаналарына кёре, къатланган сёзлени төрт къауумгъа юлеширге боллукъду:

1) лексика магъанасы болгъан сёзге аллай магъанасы болмагъан сёз къошулуб къуралгъан къатланган сёзле: джюнь-мюнь, чой-мюй, тери-мери д.б. Быллай сёзлени экинчи кесеклери, биринчилерине ушатылыб, эркин халда къураладыла;

2) экинчи сёзюню лексика магъанасы тас болгъан, бусагъатда джорютюлмеген къатланган сёзле: а) атла: кир-кипчик, сюек-саякъ, ууакъ-тюек, муру-чуру, хабур-чубур, борч-къарч, къан-къун, эски-бюскю д.б.; б) сыфатла: ала-къула, джарты-къурту, къаты-къуту, къара-къура д.б.; в) сёзлеуле: аз-буз, ашыкъ-бушукъ д.б.;

3) лексика магъаналары болмагъан сёзледен къуралгъан къатланган сёзле: а) сыфатла: хыпый-сыпый, хышты-мышты, хыс-мыс, пара-чара, хылы-мылы д.б.; б) атла: хырт-мырт, джыгъал-мугъул д.б., в) сёзлеуле: чарт-гурт (къар.), ынгкыыр-тынгкыыр д.б.;

4) эриклеу сёзге анга ушаш сёз къошулуб къуралгъан къатланган сёзле: тарх-турх, доб-дуб, зынгар-зунгур, пырх-чырх, шаркъ-шуркъ д.б.

Къатланган сёзлени – атланы таууш къурамларыны быллай энчиликлери барды: 1) асламысыны экинчи кесеги м неда ч къысыкъ бла башланады; 2) биринчи кесеги ачыкъ бла башланса, экинчисини аллына къысыкъ къошулады.

Аланы магъана джаны бла энчиликлери уа чам, самаркъау къатыш джыйымдыкъ магъанады.

42-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къатланган сёзлени къаллай тюрлюлерин билесиз? 2) къатланган сёзле къауумлагъа къаллай шартлагъа кёре юлешинедиле? 3)

кыатланган сёзлени таууш кыурамларыны кыаллай энчиликлерин билесиз?

43-чю иш. Кыатланган сёзлени эки кыауумгъа юлешиб джазыгъыз: 1) толу кыатланган сёзле; 2) кыураучу тамырлары кыатланган сёзле.

Бир-бирле, ёргеден-ёрге, тынч-тынч, тарх-турх, занг-занг, джан-джануар, башдан-башха, ючден-ючден, бара-бара, кыараб-кыарагъынчы, джер-джерли, уллу-уллу, аз-аз, терк-терк, хабур-чубур, тюрлю-мюрлю, джарты-кыурту, айта-айта, келе-келе, бирден-бирге, кёзден-кёзге, бирем-бирем, кыан-кыун.

44-чю иш. Эриклеу сёзлени кыатлаб, онбешишер кыош сёз кыурагъыз, аланы бир бирден башхалыкларын кёргюзтген ачыкыла бла кысыкыла кыайсыладыла?

17-чи §. Сёзлени сёз тутушла кыысхартылыб кыуралыулары

Сёз тутушла юч тюрлю кыысхартыладыла: 1) джарты, 2) толу эм 3) кыурашдырылыб. Сёз тутушну джарты кыысхартханда, аны сёзлерини биринчи бёлюмлери бирге кыошуладыла: профком (профсоюз комитет), химфак (химия факультет), райком (район комитет), комсомол (коммунистический союз молодежи) д.б. Бир-бирде уа сёз тутушну ал сёзюнн (неда сёзлерини) биринчи бёлюмне аны ахыр сёзю кыысхартылмай кыошулуб кыалады: профсоюз (профессионал союз), партбилет (партия билет), профтехучилище (профессионал-техника училище), райсовет (район совет), райфинбёлом (районну финансла бёлюмю) д.б.

Сёз тутушну толу кыысхартханда, аны сёзлерини биринчи харфлары / харифлери бирге кыошуладыла: вуз (высшее учебное заведение), РФ (Россей Федерация), МВД (Министерство внутренних дел) д.б. Бу эм былагъа ушаш кыысхартылган кыош сёзле кыарачай-малкыар тилде орус тилден хазырлай алыныб джюрютюледиле. Алай кыарачай-малкыар тилни кесинде да

былагъа ушашдырылыб къуралгъан талай сѣз барды: КЪМР (Къабарты-Малкъар Республика), КЪЧР (Къарачай-Черкес Республика), КЪМКЪУ (Къабарты-Малкъар къырал университет), КЪЧКЪУ (Къарачай-Черкес къырал университет), АБШ (Американы Бирлешген Штатлары) д.б.

Сѣз тутушну къурашдырыб къысхартыу аны башда белгиленген тюрлюлерини экиси бла да бирча хайырланыуду, аланы бирге къошууду: районо (районный отдел народного образования), гороно (городской отдел народного образования), сельпо (сельское потребительское общество) д.б. Быллай къысхартылгъан сѣзле къарачай-малкъар тилни кесинде жокъдула, орус тилден хазырлай алыннгандыла.

Алай къарачай-малкъар тилни кеси лексикасында къысхартылгъан къош сѣзлеге санарча талай сѣз барды: джанджат (джанындан джатыучу), къолтут (къол тутушуучу), башкъакъ (башын къагъыучу), къоноздур (къон оздуруучу), тюрсий (тюрбуне сийиучю), эрсюй (эрин асыры суююучю) д.б.

Ю л г ю л е:

Езден элге отунсузла бла уллукъулакъла, аштапарла, джанджатла бла манткъырла джыйылгъандыла (Тѣппеланы А. Ташыуул).

Аллай эр кишилени тиширыулары игилеми боллукъ эдиле: ала да... эрсюйле бла узунетекле... (Бу да андады).

Туз арбагъа джеге болурла ансы, гяуур джанджатла!.. (Бу да андады).

Къарачай-малкъар тилде адамланы тукъум атлары да, бегирекда джазыучуланы, къысхартылыб джюрютюледиле: Къайсын Къулий (Къулийланы Къайсын), Магомет Мокъа (Мокъаланы Магомет), Зейтун Зокъа (Зокъаланы Зейтун) д.б.

45-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сѣз тутушла къысхартылыб къуралгъан сѣзле къаллай тюрлюлеге юлешинедиле? 2) орус тилде къысхартылгъан къош сѣзлени бла къарачай-малкъар тилде къысхартылгъан къош сѣзлени бир бирден не башхалыкълары барды?

46-чы иш. Къысхартылгъан къош сѣзлени къауумлагъа юлешиб джазыгъыз: 1) сѣз тутушланы сѣзлерини биринчи

харфлары / харифлери бирге кѳошулуб кѳуралгъан кѳош сѳзле, 2) сѳз тутушланы сѳзлерини биринчи бѳлюмлери бирге кѳошулуб кѳуралгъан кѳош сѳзле; 3) сѳз тутушланы сѳзлерини бирлерини биринчи харфлары / харифлери, башхаларыны уа бѳлюмлери бирге кѳошулуб кѳуралгъан кѳош сѳзле; 4) сѳз тутушланы сѳзлерини бирлери кѳысхартылыб, башхалары уа кѳысхартылмай кѳуралгъан кѳош сѳзле.

Райпо, горфо, дот, вуз, дзот, загс, профком, горком, завхоз, юрфак, КЪМКЪУ, КЪЧКЪУ, МГУ, МВД, комбат, районо, гороно, физмат, джанджат, кѳанбуз, МТС, ГОЭЛРО, сопромат, санчасть, пролеткульт, кѳолтут, профтехобразование, зоопарк, каббалкгаз, Газпром, профтехучилище, каббалкинопрокат, санэпидемстанция, птицепром, промтоварла.

СѳЗ КѳУРАУНУ СЕМАНТИКА АМАЛЫ / МАДАРЫ ЭМ АНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ

18-чи §. Сѳзлени кѳб магъаналы сѳзню магъаналары тюрлениб кѳуралыулары (лексика-семантика амал / мадар)

Кѳб магъаналы сѳзлени бир-бирлерини, бегирекда атланы, сыфатланы, этимлени, кѳуралгъан магъаналарындан бири бирси магъаналары бла байламлыгъын тас этеди да, аладан айырылыб, кеси аллына джюрютюлюб башлайды. Алай бла омонимле кѳураладыла: тиш I (адамны тиши) – тиш II (салам тиш), сюр I (малны сюр) – сюр II (жерини сюр), кючлю I (кючлю адам, аскер, джер) – кючлю II (кючлю турма, айран д а к), алгъа I (алгъа атла) – алгъа II (сенден алгъа) д.б.

Кѳб магъаналы сѳзню кѳуралгъан магъаналарындан бири, аны баш магъанасы бла бирча, кеси аллына джюрютюлгенин, бирси магъаналары уа алай джюрютюлалмагъанларын быллай юлгюледе кѳрюрге боллукъду: тѳш I I. (тѳшге мин), 2. (тауукъну, гураны тѳшю) – тѳш II (тѳш бла чѳгюч), этек I I. (жыйрыкъны, плащны) этеги; 2. (тауну) этеги; 3. (джерни) этеги – этек II (кышмыр / кишмир этек, этекле тик), сюр I I. (суугъа, алгъа) сюр; 2. (амацлыкъны, игиликни) сюр; 3. (биреуню малын, машинасын)

сюр, 4. (аманнга, игиге) сюр – сюр II I. (джерни) сюр; 2. (картоф, зынтхы) сюр.

Тёш I I. эм **тёш II**, **этек I I.** эм **этек II** деген атланы эркин, кеслери алларына джюрютюлалгъанларына аланы неликчи болушдагъы айгъакълаучу сёзсюз да айтылгъанлары шагъатлыкъ этеди: **тёшге мин**, **тёшден тюш эм тёшнию келтир**, **чаганы тёшде тюй**; **этекни къайыр**, **этекни жыйыр**, **узун этек эм ысхарла этекле**, **этекле сатхан тюкен**, **этек бла огъары джан**. Бу атланы бирси магъаналары уа аллай айгъакълаучу сёзсюз джюрютюлмейдиле, ансыз ол магъанала билинмейдиле, къуралмайдыла. Сёз ючюн, **тёш I** деген сёзню «къанатлыны кёкюрек сюеги эти бла биргелей» деген магъана тауукъну, гураны дегенча сёз формасыз къуралмайды, белгили болмайды. **Этек I** деген сёзде «къыйыры тауусулмагъан джери» деген магъана да, аны джаланда / сынгар джерни деген формасы бла бирге келсе, билинеди, къуралады.

Сёзлеуледе бир сёзден башха, джангы сёзню къуралыууна аны биринчи сёзден башха тюрлю джюрютюлюую шагъатлыкъ этеди: **алгъа I** (алгъа атла, тебуре) – **алгъа II** (бир джыл алгъа, тамбладан алгъа). **Алгъа I** этимле бла джюрютюледи, **алгъа II** уа – атла бла. Сёз тилни джаланда / сынгар бир кесеги бла джюрютюлгенликге, андан джангы сёз къуралады: **бёлмей I** (бёлмей бер, ич, аша, къуй, айт) – **бёлмей II** (бёлмей сёлеш, ишле, джаз, окъу, айт). **Бёлмей I** («саулай» деген магъанада) джаланда / сынгар кёчюучю этимле бла джюрютюледи, **бёлмей II** («дайым, хар заманда» деген магъанада) кёчюучю, кёчмеучю этимле бла да джюрютюледи.

Бир-бирде сёзню магъаналарыны бир бирден айырылыулары, контекстде болмаса, сёз тутушлада билинмейди. Сёз ючюн, элтир **джагъа**, **къапланган джагъа эм джагъада олтур**, **джагъада сюел дегенча сёз тутушлада джагъа деген сёзню магъаналары кеслери алларына, башха сёзлеге бойсунмай джюрютюлгенча, бир бирден арталда башхача кёрюнедиле.** Анга таянсакъ, ол магъанала омонимлени – бир бирден башха сёзлени къурайдыла

Ол оюм **джагъа деген сёзню айтымлада хайырлансакъ / хайырландырсакъ окъуна / огъуна тууады:** **Эл таматасыз / тамадасыз, тон джагъасыз болмаз (нарт сёз); Толкъун, кесин джагъагъа тюе, чачылды...** (Толгъурланы З. Эрирей). Болсада ол

оюм терсди. Сёз тутушлада да, айтымлада да джагъа деген сёзню «джерин суу къатындагъы къыйыры» деген магъанасыны «кийимни боюн тегерегине тигилген кесеги» деген магъанасыча эркин джорюгенча кёргюзтген контекстди. Сёз нени юсюнден баргъаны контекстен (текстни аллында айтылгъандан) ангылашынады. Сёлешген, джазгъан адам да «кёлню, сууну д.а.к. джагъасы» деб чертиб кюрешмегенлери аны ючюндю. Аны себебли джангы сёзню къуралгъанын бла къуралмагъанын контекст тохташдыралмайды. Алай эсе уа, бу вопросда контекстге таяныргъа джарамайды. Джагъа деген сёзню магъаналары омонимле – энчи сёзле болмагъанларына башха зат шагъатлыкъ этеди: «кийимни боюн тегерегине тигилген кесеги» деген магъана джагъа деген сёз иеликчи болушну формасындагъы сёзле бла да, аласыз да джорютюледи: тонну, кёлекни д.а.к. затны джагъасы эм джагъа кир болду, джангы джагъа, джагъаны къыйыры; «джерни суу къатындагъы къыйыры» деген магъана уа, джагъа деген сёз джаланда / сынгар иеликчи болушну формасындагъы сёзле бла джорютюлмесе, билинмейди, къуралмайды; ол сёзле кеслери да «сууу болгъан зат» деген магъананы билдиредиле: кёлню, океанны, тенгизни д.а.к. затны джагъасы.

Джангы сёзле бир магъаналы сёзледен да къураладыла, аланы магъаналары тюрленселе, ала алгъыннгы магъаналары бла бирча дагъыда башха магъанада да джорютюлселе. Сёз ючюн, ууахты, ёмюр, эр, джаз, тахта, агъач дегенча атла алгъын «къадар», «джашау», «эркегырыу», «уу (охота)», «патчахны энчи халда къонакъ алгъан заманда олтуруучу джери», «ишленнген (бутакълары кетерилген) терек» деген магъаналада джорютюлгендиле, энди уа «заман», «джюз джыл», «тиширыуну баш иеси», «джылны къыш бла джайны ортасындагъы кезиую», «бахчада / бачхада сохан, быхы д.а.к. затла ёсдюрюрге деб хазырланылгъан, къазылгъан джер», «бир затны башха затдан айыргъан бек белгили ышан» неда «затны игилигини, сыйлылыгъыны, джараулулугъуну дараджасы» деген магъаналада да джорютюледиле. Алайды да, бу магъанала эм аладан къуралгъан сёзле - омонимле, экилери да бир сёзню тамырындан къуралгъандыла.

Алай бла, лексика-семантика амал бла джангы сёзле эки тюрлю къураладыла: 1) сёзню тюз / баш магъанасы бла кёчюу /

кѣчген магъанасы экиси эки сѣз болуб эм 2) сѣз алгъыннгы магъанасындан башха магъанада да джюрютюле кетиб.

Джангы сѣзлени тилде джюрютюлюб тургъан сѣзлени магъаналарыны тюрлениулеру бла байламлы къуралууларына сѣз къурауу лексика-семантика амалы дейдиле.

Алгъыннгы сѣзге омоним болгъан джангы сѣзню къуралуууна сѣзню кесегини алгъыннгы, артдагъы (джангы) магъаналарында да бирча хайырландырылыб / хайырланылыб турууу шагъатлыкъ этеди.

Бир сѣзню эки сѣзге - омонимге юлешиниюу кѣб заманны излейди: алгъа сѣзню тюз магъанасындан кѣчюу / кѣчген магъана къуралады; артда ала бир бирге бойсунганлай джюрютюле; ахырында уа, тюрлю-тюрлю сылтаула бла байламлы, бир бирлери бла байламлыкъны тас этедиле.

Лексика-семантика амал бла сѣз къурауу экинчи тюрлюсю – бир магъаналы сѣзню магъанасы тюрлениб – къуру аффикссиз / суффикссиз сѣздеде угъай / огъай, аффиксли / суффиксли сѣздеде да тубейди. Башхача айтханда, бу амал бла къуралгъан аффикссиз / суффикссиз сѣзледен аффикслени / суффикслени болушлукълары бла дагъыда джангы сѣзле къураладыла:

ай I (толгъан ай, джарты ай)

ай II (эки ай, кыш ай)

айлыкъ I (айлыкъ алдыкъ)

айлыкъ II (джолда

къоркъуусузлукъну

сакълауу айлыгъы)

кюн I (кюнню джарыгъы)

кюн II (исси кюн)

кюнлюк I (салкъынлыкъ)

кюнлюк II (дневник)

ѣч I (дерт, ачыулу сезим)

ѣч II (эришиуледе берилиучю

саутъа)

ѣчлюк I (дертлик)

ѣчлюк II (эришиуде)

хорлагъаннга берирге деб

бичилген

Башда кѣргюзтюлген юлгюле шагъатлыкъ этгеннге кѣре, лексика-семантика амал бла аффикссиз / суффикссиз лексика

омонимле, аффиксли / суффиксли лексика омонимле да къраладыла.

Аффиксли / суффиксли лексика омонимле лексика-грамматика омонимледен къралгъанларына да кѣб юлгю шагъатлыкъ этеди:

жаш I (жаш адам)	джашлыкъ I (джашлыкъ зауукъ кезиудю)
джаш II (тамата джаш)	джашлыкъ II (Хасан Махмутну джашлыкъыды)
джууукъ I (джууукъ джол)	джууукълукъ I (эт джууукълукъ)
джууукъ II (кършы джууукъ)	джууукълукъ II (джолну, заманны джууукълугъу)
тюз I (тюз джол, джууаб)	тюзлюк I (джолну, джууабны тюзлюгю)
тюз II (уллу тюз)	тюзлюк II (тюзлюк изле)

47-чи иш. Соруюлагъа джууаб беригиз: 1) сѣз къруану семантика амалыны аны бирси амалларындан не башхалыгъы барды? 2) сѣз къруану семантика амалы неча тюрлюдю эм ала къраллайдыла? 3) лексика-семантика амал деб сѣз къруану къраллай амалына айтадыла? 4) семантика амал бла къралгъан сѣзле аланы къруачу сѣзлеге къраллай омонимле боладыла: а) лексика; б) лексика-грамматика? 5) кѣб магъаналы атланы бла бир бирге омоним болгъан атланы бир бирден къралай айырыргъа боллукъду? 6) лексика-семантика амал бла жангы сѣзле неча тюрлю эм къралай къраладыла?

48-чи иш. Белгиленген сѣзлени кърасылары бир сѣзню магъаналары эм кърасылары омонимле болгъанларын айтыб ангылатыгъыз.

Джерни бети, адамны бети, кумачны бети, китабны бети; терен кърал, сол кърал, кърал ыз, ректорну къралу, джеркли кърал; ай чыкды, толгъан ай, январь ай; кърызу кюн, кюн батды, он кюн;

эшик арты, темир эшик, эшикге чыкъ, эшик юсюнде; терезени кёзю, адамны кёзю, кёзю джютюдю / джитиди, кёзю болмагъан адам; чалгъы / чалкы тишеучю тёш, бийик / мийик тёш, тауукъну тёшю; бурунгу джазыула, латин джазыу, адамны джазыуу; динни джолу, асфальт джол, тюз джол, джол юйрет / юрет; малланы сюр, джерни сюр, машинаны сюр, амандыкыны сюр, картоф / гардош сюр; алгъа тарт, терсине тарт, аракыны тарт, будай тарт.

49-чу иш. Белгиленген сёзлери болгъан сёз тутушланы эки къауумгъа юлешиб джазыгъыз: 1) белгиленген сёзлери бир тамырдан къуралгъан сёз тутушла; 2) белгиленген сёзлери бир тамырдан къуралмагъан сёз тутушла.

Сууну аты, къызны аты, акъ ат, чабыучу ат; газетге джаз, тылыны джаз, кёлюн джаз; джалгъа кир, джалы азды; джау чайкъа, къанлы джау, чёплеу джау; бал аша, балда тепсе; салам тиш, ауругъан тиш; тирменде тарт, къолундан тарт; артда келеди, артда айтырса; алгъа атла, эки кюн алгъа.

19-чу §. Сёзлени аланы грамматика формалары лексика (сёзлюк) формалагъа ётюр къуралыулары (семантика-морфология амал / мадар - сёзлениу)

Къарачай-малкъар тилде сёзлени, бегирекда атланы бла этимлени, грамматика формалары лексика (сёзлюк) формалагъа ётюр къуралыулары уллу джерни алады. Сёз алай къуралгъанда, биринчиден, аны магъанасы (семантикасы) тюрленеди, грамматика (эсе да морфология) магъанасы лексика магъанагъа ётеди, экинчиден а, ол тилни бир кесегинден башха кесегине ётеди. Анга семантика-морфология амал деб аны себебли айтадыла.

Семантика-морфология амалны мурдорун сёзлениу (лексикализация) къурайды. Сёзлениу деб сёзню грамматика (морфология) формаларыны эм сёз тутушланы лексика формалагъа ётюлерине айтадыла. Алимлени асламысы сёзлени джаланда / сынгар кёблок сан (къызылла, акъла, кесекле, урунганла, хазырла д.б.), иелик (кесим, кесинг, кеси, къысхасы,

барысы, наным, ханым д.б.) формалада джюрютюлюулерин, бетлеучю, кёргюзтюучю алмашланы сёдегей болушлада тамырларыны ачыкларыны тюрлениулерин (манга, анга, мынга, была, мында, анда, санга) да сёзлениуге санайдыла.

Сёзленген заманда сёзлени грамматика формалары бош сёзлеге (окъуучу, эгеу, къапхан, ёрге, аямай д.б.), сёз тутушла уа къош сёзлеге (бишлакъ биширген, кёре тургъанлай, къонтиймез, сурат алыучу д.б.) бла фразеологизмлеге (къусар от, бал татытыб, айтыб айталмайды, джылы келген д.б.) ётедиле.

Сёзлени грамматика формаларыны сёзлениулерин иги билир ючюн, аланы сёзлениу дараджаларын, сёзлениу кезиулерин / кёзюулерин эм сёзлениулерине сеbeb болгъан затланы ачыкларгъа керекди.

50-чю иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлениу деб не затха айтадыла? 2) сёзлениу сёз къурауну къайсы амалы бла байламлыды? 3) сёз тутушла, сёзленселе, не затлагъа ётедиле? 4) сёз бирлешле сёзленемидиле?

51-чи иш. Быллай ишлени тамамлагъыз: 1) сёз тутушланы, сёзлениб, къош сёзле болгъанларына бешишер, фразеологизмле болгъанларына ючюшер юлгю джазыгъыз; 2) сёз бирлешледен къуралгъан тёртюшер къош сёз айтыгъыз.

52-чи иш. Сёз формаланы сёзленгенлерин айырыб окъугъуз. Ала тилни къайсы кесеклеридиле? Сёзленмеген сёз формалагъа соруула салыгъыз.

Окъуу, ишлеу, ойнау, джазыу, окъуучу, джырлаучу, джюзюучю, джазыучу, къапхан, ойнагъан, тепсеген, билген, кетген, суймеклик, окъумакълыкъ, ишлемеклик, алгъа, юйге, таугъа, элге, артха, джазгъа, къачха / къозге, бирден, экиден, ючден, саудан, таудан, шахардан, аямай, ойнамай, къолмей, санамай.

20-чы §. Сёзленнуню дараджасы

Грамматика формаланы сёзлениу дараджалары бир кибик тюрюлдюле / тюрюлдюле. Аланы бирлерин, сёзленгенден сора,

грамматика формаларын тас этиб кьоядыла, эсе да ол формада джюрютюлмейдиле, башхалары уа грамматика, лексика (сёзлюк) формалада да джюрютюледиле. Сёз ючюн, сёзлеу (сёзле = сёлеш), чалыу (чал = эш), кьарыу (кьары = тут), кьобан (кьоб = тегюл, кетюрюл), айлаб (айла бла), тюрслеп (тюрс = керюм), кьайтмаздан, сунмай (сун = оила, сана, терге), ышанлаб (ышан) деген сёзле кеслерини грамматика формаларын тас этгендиле, энди сынгар / джаланда джангы (сёзлюк), формалада джюрютюледиле: сёзлеу, чалыу, кьарыу, кьобан – атла, айлаб, кьайтмаздан, тюрслеп, сунмай, ышанлаб – сёзлеуле. Окьюу, аямай, джазыучу, бирден, ойнаб дегенча формала уа грамматика магъанада да, лексика (сёзлюк) магъанада да бирча эркин джюрютюледиле: китабны окьюу – окьюу башланды, ахчаны / ачханы аямай – аямай чал, романла джазыучу – белгили джазыучу, бирден эки кепдю – бирден тебиредик, тоб ойнаб – ойнаб айтханма. Бу формаланы биринчилери грамматика формаладыла (окьюу – этим ат, аямай – этимча / этимсёзлеу, джазыучу – этимсыфат, бирден - санау), экинчилери уа – лексика (сёзлюк) формала (окьюу, джазыучу – атла, аямай, бирден, ойнаб - сёзлеуле).

Алай бла, грамматика формаланы сёзлениулерини эки дараджалары барды: 1) тюрленмеучю дараджалары эм 2) тюрлениучю дараджалары.

Сёзлениуню тюрленмеучю дараджасы деб сёзленнген форманы джаланда / сынгар лексика (сёзлюк) формада джюрютюлююуне айтадыла. Кьарачай-малкьар тилде жаланда / сынгар лексика формада джюрютюлген, сёзленнген сёзле бек аздыла.

Сёзленнген форманы грамматика магъанада да, лексика (сёзлюк) магъанада да джюрютюлююуне сёзлениуню тюрлениучю дараджасы дейдиле.

53-чю иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлениуню кьаллай тюрлюлерин билесиз? 2) сёзлениуню тюрлениучю дараджасы бла тюрленмеучю дараджасыны бир бирден не башхалыгъы барды?

54-чю иш. Сёзленнгенден сора джаланда / сынгар лексика (сёзлюк) формада джюрютюлген сёз формалагъа бешишер,

лексика эм грамматика формаланы экисинде да бирча джюрютюлген сёз формалагъа уа онушар юлгю джазыгъыз. Сёзлюкле бла хайырланыргъа боллукъсуз.

21-чи §. Сёзлениуню кезиулери / кёзюулери

Сёзлениуню эки кезиую / кёзюую болады. Биринчи кезиую / кёзюую сёзню грамматика формасыны айтымда лексика формагъа ушаш джюрютюлюуюдю. Сёз ючюн, этимсыфатла бла этим атла айтымда айгъакълаучу сёзсюз да джюрютюледиле: **Окъугъан** акъыл окъуйду (нарт сёз); **Джырлау** башланды. Алай болгъанлыкъгъа ала сёзлениб (атлагъа кёчюб) къалмайдыла. Аланы атлагъа ушатхан айтымда къуллукъларыды. Сёз ючюн, бу айтымлада башчыны къуллугъун атла угъай / огъай, **окъугъан** деген этимсыфат бла **джырлау** деген этим ат толтурадыла. Ала, атлача, толтуруучуну, хапарчыны къуллукъларында да джюрютюледиле: **Окъугъанны** хайыры уллуду; **Асхатны** уа джаны-тини **окъугъанды**; **Джырлаугъа** биз да къатышдыкъ; **Бек суйгеним** а **джырлауду**.

Алай бла, сёзлениуню биринчи кезиую / кёзюую сёзню грамматика формасыны синтаксис къуллугъуну тюрлениуюдю, аны айтымда сёзню лексика формасыча джюрютюлюуюдю. Ол кезиуде / кёзюуде сёзню формасы, тилни къайсы кесеги эсе да, алайлай, тюрленмегенлей къалады, сёз къуралмайды. Аны себебли сёзлениуню ол кезиуюне / кёзюуюне синтаксис сёзлениу дейдиле.

Сёзлениуню экинчи кезиую / кёзюую сёзню грамматика формасыны лексика формагъа толу ётоуюдю. Алай ётер ючюн, ол кесини грамматика формаларын тас этеди, тилни башха кесегине ётеди, аны морфология ышанларын толусунлай кесине алады. Сёзлениуню ол кезиуюне / кёзюуюне морфология сёзлениу дейдиле. Сёз ючюн, къайнар, джетген деген этимсыфатла сыфатлагъа, джазыуучу, окъуучу дегенча этимсыфатла бла эгеу, чулгъау деген этим атла атлагъа, тохтаусуздан, аяусуздан дегенча сыфатла, аямай, билиб дегенча этимсёзлеуле / этимчала сёзлеулеге толу ётгендиле, не ючюн дегенде синтаксис, морфология джаны бла да аланы къуллукъларын толтурадыла.

55-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлениуню ненча кезиую / кёзюую болады эм аланы бир бирден къалай айырыргъа болады? 2) синтаксис сёзлениу деб не затха айтадыла?

56-чы иш. Бу сёз формаладан къайсылары сёзленгендиле?

Бара-бара, кюле-кюле, джырлай-джырлай, биле-биле, къарай-къарай, ойнай-кюле, ишлей-ашай, бирде, экиде, узакъда, сууда, анда, къыйырда, чегетде, билеу, тилеу, сюрюу, кюлюу, айтыу, къайытыу.

22-чи §. Сёзлениуге себеп болгъан шартла

Сёзлениу грамматика формаларыны сёзлениулерине талай шарт себеп болады: 1) грамматика ышанланы тас этиулер; 2) сёз къураугъа къатышыулары; 3) къош сёзлениу къураулары; 4) тамырларыны кёрюмдюлю магъаналы ишни билдириулер; 5) тамырларыны кёб магъаналылыкълары; 6) термин магъанада жюрюялыулары; 7) орус тилге сёзле болуб кечюрюлюулер.

Грамматика ышанланы тас этиу сёзлениуню биринчи, баш шартыды. Ансыз грамматика формадан джангы сёз, тилни башха кесеги къуралмайды.

Сёзню грамматика формасыны сёзленгенине аны сёз къураугъа къатышханы шагъатлыкъ этеди. Сёз ючюн, окъуу деген этим ат сёзленгенди, не ючюн дегенде андан окъуулу, окъуусусуз, окъугъан д.б. джангы сёзле къуралгъандыла. Джазыучу, къапхан, ичерик деген этимсыфатладан джангы сёзле къуралгъандыла: джазыучусуз, джазыучулукъ; къапханлы, къапхансыз, къапханчыкъ; ичериксиз, ичерикчик. Алай бла, бу сёз формала да сёзленгендиле. Сёзленмеген грамматика формадан джангы сёз къуралмайды, андан къуралгъан формала да грамматика формала боладыла. Сёз ючюн, сёлешген – сёлешгенлик, сёлешю – сёлешючю, барыу – барыучу, баргъан – баргъанлыкъ д.а.к. формала грамматика формаладыла.

Къарачай-малкъар тилни шартларына кёре, экилениб, къатланыб, неда кесеклери биригиб джюрюген этимчаланы / этимсёзлеулени, этимсыфатланы, этим атланы асламысы сёзленгендиле, атлагъа бла сёзлеулеге кечгендиле: алгъан-берген,

аллыкь-берлик, кёре тургъанлай, билиб тургъанлай, тууб-битиб, ойнай-кюле, бара-бара, барыу-келиу, алыу-бериу д.б. Бирем-бирем бу формаланы бири да сёз (лексика форма) туюлдоле / тюлдоле. Алай бла, сёзленмеген формала экиленгенде, къатланганда, бирлешгенде сёзленген этедиле. Сёзленген формаларыны экиленгенлерини бла къатланганларыны сёзленмегенлери болмайды: ашау-джашау, ашарыкь-ичерик, соруу-сурау, бичиу-тигиу д.б.

Сёз тутушлагъа ушагъан, кесеклери бир бирге бойсунган къош сёзлени уа, бирге къошулгъунчу, кесеклеринден асламысында бири сёзленеди: кёзкёрген, кюнчыкъгъан, мияла кесиучю, джукьбилмез, бёрюатар, чач къыркыучу д.б.

Тамырлары кёрюмдюлю магъанасы болгъан ишни билдирген этим формала аллай магъанасы болмагъан ишни билдирген этим формаладан эсе алгъа сёзленедиле. Сёз ючюн, окъу, джаз, эге, тик, биле, сюр, аша, ич дегенча этимле кёрюмдюлю ишни билдиредиле (китабны окъу, назмуну джаз, костюмну тик, бычхыны эге, бичакъны биле, малланы сюр, ётмекни аша, шорпаны ич). Аланы иесиз формалары (инфинитивден къалгъанлары) сёзленгендиле: окъуу, окъуучу, окъугъан, джазыу, джазыучу, тигиу, эгеу, билеу, сюрюу, сюрюучю, ашау, ашаучу, ашарыкь, ичерик. Кел, бар, кет, джукъла, олтур, тур, сюел, чаб, атла, джюрю, уч, секир д.а.к. кёрюмдюлю магъанасы болмагъан ишни билдирген этимлени аллай формалары уа сёзленмегендиле. Болсада быллай этимлени иесиз формаларында да сёзленгенлери бардыла: туугъанлы (туу), джетген (джет), джарау, джарагъан (джара), битген, битиу (ц. д.) (бит), къазгъан (къаз).

Этимлени тамырлары кёб магъаналы болгъан иесиз формалары аланы бир магъаналы иесиз формаларындан эсе терк сёзленедиле. Сёз ючюн, башда кёргюзтолген, кёрюмдюлю магъанасы болгъан ишни билдирген, къуралмагъан этимлени (окъу, джаз, эге д.б.) джаланда / сынгар биринден (тик) къалгъанлары кёб магъаналыладыла. Этимчаланы / этимсёзлеулени бла этим атланы тамырлары кёб магъаналы эселе, ала, къуралгъанла болгъанлыкъгъа да, сёзленедиле. Сёз ючюн, айтылгъан, джабыллыкь деген этимчала / этимсёзлеуле айт, джаб деген этимлени зорлаучу айырма формаларындан (айтыл,

джабыл), билдириу деген этим ат а бил деген этимни кысыучу / кватланыучу айырма формасындан кьуралгъандыла. Алай болгъанлыкъга ала сёзленгендиле: айтылгъан, джабыллыкъ сыфатладыла, билдириу – атды.

Этимни иели формаларыны термин магъанада джорюулерни аланы этим ышанларын кетериб, сёзлениулерин кючлейди. Ол кьуллукъда бир кесек джорюутолгенден сора уа, ала терминлеге – джангы сёзлеге ётедиле: айгъакълаучу, толтуруучу, кысылыу, тагъылыу – грамматика терминле, керелеу, кьошуу, керелеучю, кьошулуучу – математика терминле, кьозлау – экономика термин, джарау – физкультура термин д.б.

Этимни иесиз формаларыны сёзлениулерине аланы орус тилге сёзле (атла, сёзлеуле) болуб кёчюрюлюулерни да себеб болады: къарау (смотреть), келишиу (согласование), бериу (передача), кьозгъалыу (восстание), сауутланыу (вооружение), окъуу (учёба), билмей (нечаянно, неумышленно), ойнаб (в шутку), ойламай (необдуманно, наобум) д.б.

Этимсыфатны бла этимчаны / этимсёзлеуно сёзлениулерине башха шартла да себеб боладыла. Сёз ючюн, этимсыфатны тамырыны айырма дараджаны билдирген кесекчикле бла джорюую (бек джарагъан алим, асыры уялмагъан адам, бек айтылгъан джырчы д.б.), этимчаны / этимсёзлеуно айтымда болумну кьуллугъун толтуруб джорюую. Этимчаны / этимсыфатны сёзлениуюно бек баш шарты олду.

57-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлениу грамматика формаларыны сёзлениулерине кьаллай шартла себеб боладыла? 2) сёзлениу грамматика формалары не заманда (къалай джорюутолгенде) терк сёзленедиле? 3) этим формалары кьаллайлары алгъа сёзленедиле?

58-чи иш. Сёз формалары сёзлениулерине не зат шагъатлыкъ этеди?

Алыу-бериу, келген-кетген, берген-алгъан, ашау-ичиу, ашарыкъ-ичерик, ашау-джашау, сатыу-алыу, ойнай-кюле, соруу-сурау, баргъан-келген, ойнай-ойнай, туууб-битиб.

59-чу иш. Сёзлени грамматика формаларыны сёзленгенлерин джазыгъыз.

Ю л г ю л е: сюр – сюрюу – сюрюучю, къаб – къабын.

Джаз, эге, бер, сат, ал, бир, акъ, къызыл, сыр, бит (этим), биле, къорат, юлеш, джаша, аша, къара (этим), толтур, сына, ёр, эниш, ал (сонгура ат), джууукъ, узакъ, кенг, ич, эртте, къыш.

23-чю §. Сёзлениуню тюрлюлери

Сёзлениу юч тюрлю болады: 1) затланыу, 2) сыфатланыу эм 3) сёзлеулениу.

Затланыу деб сёзлени грамматика тюрлюлерини атлагъа ётюулерине айтадыла. Къарачай-малкъар тилде этимсыфатла, этим атла, этимни бир-бир бет эм туруш формалары затланадыла:

1. Этимсыфатла: алычу, сатычу, бериучю, сюрюучю, окъуучу, джазычу, къычырычу (бусагъат заман формалары), жетген, битген, къапхан, кёбген, къазгъан, ауругъан (озгъан заман формалары), тууар, таймаз, тартырыкъ, урлукъ, мангырамаз, къайнар, джыйрыкъ (боллукъ заман формалары).

Этимсыфатланы боллукъ заман формаларыны бирлерини, эсе да -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк аффикслери / суффикслери болгъанларыны, аффикслерини / суффикслерини ал къысыгъы тюшген этгенди: ашарыкъ < ашарлыкъ, ичерик < ичерлик, къабарыкъ < къабарлыкъ, турукъ < турлукъ, кнерик < кнерлик д.б.

2. Этим атла: айтыу, ашау, джашау, джалау, кириу, къыйыу, къалкъыу, махтау, отлау, оюу, сайлау, сынау, солуу, сюрюу, кютюу, тинтиу, тонау, тарыгъыу д.б. Быллай атланы бир-бирлерин къурагъан этим атла этимни айырма формаларындан къуралгъандыла: джыйылыу, къозгъалыу, киришиу д.б.

3. Этимни ыразычы туруш формасы: къуугъун, къусхун, къыргъын, тутхун, толкъун, сюргюн, учхун, чапхын (джел аруу), шашхын д.б.

4. Этимни бет формалары: къакъды (тырман), къабды (ашарыкъ), къарелди / къаралды, бурдум, Тууду (адам ат) д.б.

5. Этимни араш айырма формасы: атыш (ушкок, садакъ атыу), ойнаш (тос киши, тос къатын), къонуш (кече къалыр джер), сёгюш *къар.* (сёгюм), талаш (даулаш, жыртыш, уруш) д.б.

Затланыу амал бла этимни грамматика формаларындан (этимсыфатладан, этим атладан) энчи атла да, бегирек да адам атла, къураладыла: Ачемез, Джашар, Тохтар, Джетер, Ачар, Джашау, Туугъан, Сарайгъан, Тууду, Джарашды, Джеришди, Бичиу, Басхан, Къобан (< къобхан).

Бу амал бла, бош атлача, къош атла да эркин къураладыла: ачыгъан сют, Джантууду, Джантуугъан, Къушжетер, экикъыркъгъан, саубитген, къолда айланган д.б. Аланы ичинде термин болгъанлары да кёбдюле: мияла кесиучю, сакъал джюлюучю, исси ауруу, чакъгъан ауруу, соруу белги, бериучю болуш, эшик джабыу, терезе джабыу д.б.

Сыфатланыу сёзлени грамматика формаларыны сыфатлагъа ёюулериди. Сёз къурауну бу амалы затланыу бла сёзлениуден эсе кёб кере да аз джюрютюледи, не ючюн дегенде, этимни грамматика формаларындан, сынгар / джаланда этимсыфатладан болмаса, сыфатла хазна къуралмайдыла: таймаз, уллайгъан, къартайгъан, къайнар, болмагъан, болмазлыкъ, ачыгъан, айтылгъан, къылкъыяр, кючсауар, джукъбилмез д.б. Аладан сора уа, этимни ыразычы туруш формасындан къуралгъан джаланда / сынгар беш-алты сыфат барды: озгъур / озгъун, азгъын, базгъын, кесгин.

Сёзлеулениу деб сёзлени грамматика формаларыны сёзлеулеге ёюулерине айтылады. Сёзлеулеге этимчала / этимсёзлеуле эм тилни ат кесеклерини сёдегей болуш формалары (бериучю, орунлаучу, башлаучу) ётедиле:

1. Этимчала: тохтамай, аямай, къаджымай / къаджыкъмай, туугъанлы, ышанлаб, таймаздан, мардалаб, билиб д.б.

Этимчаладан къуралгъан къатланган, бегирек да къош сёзлеуле да эркин джюрютюледиле: бара-бара, биле-биле, къараб-къарагъынчы, ауа-сауа, зауукъ этиб, ёлмей-къалмай, арымайын-талмайын д.б.

2. Тилни кесеклерини сёдегей болуш формалары:

а) атла: артда, артха, алда, эниште, ёрге д.б.;

б) сыфатла: кенгнге, кенгде, узакъгъа, узакъда д.б.;

в) алмашла: къайда, къайдан, анда, мында д.б.;

г) санаула: бирге, бирде, бирден.

Сёзлени грамматика формалары алмашлагъа да ётедиле. Анга алмашланыу дейдиле. Ол къарачай-малкъар тилде бек аз тубейди, кеси да -этимсыфатлада: болгъан, табылгъан, табылынган. Ю л г ю л е: Кимни болса бери джыйыб, болгъанны къатышдыргъансыз (Къулийланы Х. Дорбунда ушкок атылды); Табылынганни бирге тийишдиргенбиз. Этигиз энди оноу! (Гурттуланы Б. Джангы талисман).

Сонгураланыу сёзлени грамматика формаларыны сонгуралагъа ётjouлериди. Сонгураланган джалаңда / сыңгар этимчала этедиле: башлаб (бюгюнден башлаб), къараб (Джууургъанынга къараб аягъынгы узат), къарамай (ол айтханнга да къарамай), тебиреб (бюгюнден тебиреб) д.б.

Этимни бир-бир грамматика формалары къарамчы / модалъ сёзлеге да ётедиле, эсе да къарамчы / модалъ сёзленедиле: болур (келген болур), кёреме (баргъан кёреме), кёрюнеди (билгенча кёрюнеди), ушайды (берлик ушайды), керекди (айтыргъа керекди) д.б.

Кесекчиклеге ётген – кесекчикленген сёз формала: тюлдю / туююлдю (алай тюлдю / туююлдю), болсун (болсун, айтырма), къайдан (баргъан а къайдан этерсе!), шашмай (Джашчыкъ шашмай атасына ушайды).

Бош эм къош байламлагъа ётген байламланган грамматика формала да тубейдиле: бирде...бирде, къайда, нек десенг, аны себебинден.

Ю л г ю л е: Адамла бирде жомакъ айтадыла, бирде джырлайдыла, эрикгенлерин кетередиле (Этезланы О. Тарда); Чанала, къайда аллары бла, къайда джанларына сёдегей учхалай, гюрюлдей эдиле (Гурттуланы Б. Джангы талисман); Угъай, чалгъымы уа бералмайма, нек десенг ол кесиме керекди (Токъумаланы Дж. Ауанала).

60-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлениуноу къаллай тюрлюлери боладыла? 2) затланыу, сыфатланыу, сёзлеуленуу деб не затлагъа айтадыла? 3) атлагъа къайсы грамматика формала сёзлениб ётедиле? 4) сыфатла къайсы грамматика форма сёзлениб къураладыла? 5) тилни къайсы кесеклерини къаллай грамматика формалары сёзленедиле?

61-чи иш. Этимни грамматика формалары затланыб кьуралгъан адам атланы джазыгъыз да, ала къайсы формаладан кьуралгъанларын ангълатыгъыз.

62-чи иш. Бу сёзле тилни къайсы кесегинден эм къалай кьуралгъандыла?

1. Турукъ, ичерик, джырыкъ, ашарыкъ, къысдырыкъ, къабарыкъ.
2. Битген, сыргъан, къапхан, эсирген, джарагъан.
3. Тизгин, къапхын, кьуугъун, скоргюн, кьыргъын.
4. Джарашды, Тууду, Джантууду, Теберди, Чюерди.
5. Эришиу, тюбешиу, киришиу, чабышыу, талашыу.

63-чю иш. Сёзлени грамматика формаларыны, сёзлениб, тилни бу кесеклерине ётгенлерине юлгюле джазыгъыз – хар бирине ючюшер: 1) алмашлагъа; 2) къарамчы / модалъ сёзлеге; 3) сонгуралагъа; 4) кесекчиклеге.

64-чю иш. Затланган, сёзлеуленген, сыфатланган сёз формаланы айырыб джазыгъыз.

Къайнар, Джетер, Тохтар, Джашау (адам атла), окъу, окъуучу, къапхан, кьуугъун, оюу, тергеу, алгъа, артда, бирден, билмей, билиб, аямай, тохтамай, ачыгъан, кючбюсюреу, кьылкъыяр, кесгин, озгъун / озгъур, кенгден, узакъда, къайдан, джукъбилмез, тебедеойнар, баугъакирмез, табсаашар, учхун, чапхын, шашхын, отлау, киерик, тонау, солуу, кьозгъалыу, джануу, ёмюрде, Туугъан, Джантуу, къашыу.

24-чю §. Сёзлени тилни бир кесегинден башха кесегине ётюр кьуралыулары (конверсия)

Сёз, формасы тюрленмей тургъанлай, аны магъанасы тюрленирге болады. Ол алай тилни башха кесегине ётсе болады. Анга конверсия (латинча тюрлениу, ётюу) дейдиле. Алай бла жангы сёз кьуралады. Сёз ючюн, иги деген сёз атны аллында

келсе (иги джаш, иги кыыз д.б.), сыфат болады, этимни аллында келсе уа (иги окъу, джаз, ишле д.б.), сёзлеу болады. Сыфат, этим да атха ётген кезиуле / кёзюуле да кёб тубейдиле. тар (тар джол, кийим, джашау д.б.) – тар (Тарда туман бар эди), уруш (анга уруш; Ала бир бирлери бла урушадыла) – уруш (Уруш тохтады). Бири бирине бу халда тилни башха кесеклери да ётедиле. Бу болум тюрк тиллени барысында да, роман, герман, фин-угор д.б. тиллени кыауумларында да барды.

Тил билимде сёзлени бу амал бла кыуралыулары даулашлыды. Кертиди, алимлени асламысы сёзню тилни эки неда андан да кёб тюрлю кесеги болуб джюрютюлюрге боллугъуну юсюнден даулашмайдыла, анга ийнанайдыла. Даулаш башха затны юсюнден барады: бир болумда тилни бир кесеги, башха болумда уа аны башха кесеги болуб джюрютюлген сёзле омонимлемидиле огъесе туюлюмюдюле / тюлюмюдюле. Озгъан ёмюрню 70-чи джылларына дери алимлени асламысы аллай сёзле бир сёзню магъаналарыдыла (сёз ючюн, иги деген сёзлеу иги деген сыфатны экинчи магъанасыды, тар деген ат тар деген сыфатны экинчи магъанасыды д.а.к.) неда ала тилни гибрид кесеклеридиле (сыфат – сёзлеу, сыфат – ат д.б.) деб тургъандыла. Аллай сёзле тилни бурунгу кезиуонде / кёзюуонде болгъандыла, энди уа ала тилден кете, джокъ бола барадыла. Болсада ХХ-чы ёмюрню 70-чи жылларындан башлаб, тилде конверсияны юсюнден джангы оюм туугъанды: эки эм андан да кёб магъанада джюрютюлген сёзле, тил айный баргъанда, кёбден-кёб бола барадыла; синтаксис, морфология джаны бла да ала бир бирге бойсунмайдыла, тилде бирси сёзлеча эркин джюрютюледиле; аны себебли ала бир бирге омоним боладыла Тюрк тилледе бу оюмну тохташдыргъанла А.А. Юлдашев, Б.А. Серебренников, Гузеланы Ж.М. эм дагыда бир-бир лингвистле болгъандыла.

Алай болгъанлыкыгъа бу вопросну юсюнден даулашла тохтаб кыалмагъандыла. Аладан бек белгилелери быладыла: 1) тилни эки кесеги да болуб джаратылгъан сёзле бармыдыла огъесе джокъмудула; 2) конверсия амал бла атла сыфатлагъа ётемидиле огъесе ётмейдиле.

Лингвистлени бир-бирлерини оюмларына кёре, кыуралгъан сёзле тилни бир кесегинден башха кесегине ётгенликге (сёз ючюн: уруш (этим) – уруш (ат), айлыкъ (сыфат) – айлыкъ (ат) д.б.),

къуралмагъан, бегирекда бир бѣломлю, сѣзле ѳтмейдиле, ала эки магъанада да биргелей джаратылгъандыла, сѣз ючюн, кѣб (этим) – кѣб (сѣзлеу), ич (этим) – ич (ат) д.б. Бу оюмну терсге санагъан алимле быллай сѣзлени да, къуралгъан сѣзленича, бири биринден къуралгъанларын тохташдырадыла. Аланы оюмларына кѣре, сѣз ючюн, кѣб деген сѣз алгъа этим магъанада джорютюлгенди, не ючюн дегенде аны сѣзлеу магъанасы этим магъанасындан къуралгъанды. зат (къол, бут д.б.) кѣбсе, уллу болады, кѣбейсе уа, затны санына къошулады; алай бла, затны санына къошулгъаны аны ѳлчемине къошулгъанындан артда болгъан ишди. Адамны ичген заты аны ичине барады, башхача айтханда, суусун ичге ичгенден сора барады. Бу шартлагъа кѣре, кѣб деген сѣзлеу кѣб деген этимден, ич деген ат а ич деген этимден къуралгъандыла. Конверсия амал бла къуралгъан сѣзлени барысында да кал алайды. Алайды да, тилни эки кесеги да болуб джаратылгъан сѣзле джокъдула. Сѣз алгъа тилни джаланда / сынгар бир кесеги болуб джаратылады. Аны башда атлары айтылгъан алимле (А.А. Юлдашев, Б.А. Серебренников, Гузеланы Ж.М. эм башхала) тохташдыргъандыла.

Темир сенек – къаты темир, джюн носкиле – къой джюн, агъач кюрек – къаты агъач дегенча сѣз тутушлада темир, джюн, агъач деген сѣзле атла да, сыфатла да болуб джорютюледиле деген оюм джанлы алимле бу шартлагъа таянадыла: темир, джюн, агъач деген сѣзлени грамматика къуллукълары – иелик, сан, болуш формалары, айтымда къуллукълары сыфатланыкъыла бла бирчадыла:

Иелик категориялары

джюнюм	джюнюбюз	ариуум	ариуубуз
джюнюнг	джюнюгюз	ариуунг	ариуугъуз
джюню	джюнлери	ариуу	ариулары

Болуш категориялары

Баш болуш	джюн	ариу
Иеликчи болуш	джюнню	ариуну
Бериучю болуш	джюннге	ариугъа

хазырлагъан сёзлениудю (лексикализация). Конверсия да сёз кьюрауну энчи амалына шагъатлыкь этеди, аны хазырлайды. Ол амалгъа ат атау да алыкъа даулашлыды: суффикссиз сёз кьюрау (Лихтман 1968; Тимофеев 1968), семантика сёз кьюрау (Саруева 1973: 114), ноль суффикс кюшуб сёз кьюрау (Лопатин 1966), лексика амал бла сёз кьюрау (Гочияева 1973: 94-96), лексика-грамматика амал бла сёз кьюрау (Ганиев 1995: 216-218), морфология-синтаксис амал бла сёз кьюрау (Кубрякова 1990: 235), семантика-морфология-синтаксис амал бла сёз кьюрау (Загоруйко 1961:12).

Сёзню лексика формасыны тилни башха кесегине ёпоую синтаксисде (сёз тутушлада бла айтымлада) белгили болгъаны себебли, конверсиягъа сёз кьюрауну семантика-синтаксис амалы деб атауну тюзге санарчады. (Тенгleshдиригиз: сёзню грамматика формасыны тилни башха кесегине ётюую – семантика-морфология амал).

Къарачай-малкъар тилде семантика-синтаксис амал бла тилни бу кесеклери кюраладыла:

Атла – сыфатладан бла этимледен: къарангы I сыф. (къарангы бау) – къарангы II ат (къарангы кирди), акъ I сыф. (акъ кюмач) – акъ II ат (Чыккырда агъыбыз барды), уруш I эт. (анга уруш) – уруш II ат(орус-япон уруш), аууш I эт. (ары-бери аууш) – аууш II ат (Марух аууш);

2) сёзлеуле – сыфатладан, атладан, этимледен: ариу I сыф. (ариу кийим) – ариу II сёзл. (ариу кийин), кёб I эт. (джаякь кёбдю) – кёб II сёзл. (кёб ишлейди), джай I ат (джай келди) – джай II сёзл. (Джай ишлейбиз, кыш солуйбуз);

3) сыфатла – этимледен: къатыш I эт. (оюннга къатыш, башы къатышханды) – къатыш II сыф. (къатыш хал), джашырын I эт. (тауда джашырын / букъ) – джашырын II сыф. (джашырын оноу);

4) алмашла – сыфатладан бла атладан: сау I сыф. (сау ётмек) – сау II алм. (сау джыл, кюн), биреу I сыф. (биреуню ырысхысы) – биреу II алм. (биреу арбазгъа кирди);

5) сонгурала – сыфатладан, сёзлеуледен, этимледен: джууукъ I сыф. (джууукъ джол) – джууукъ II сонг. (мингнге джууукъ, ингирге джууукъ), бери I сёзл. (бери кел) – бери II сонг.

(эрттенли бери, былтырдан бери), кьатыш I эт. (тойгъа кьатыш) – кьатыш II сонг. (сизни кьатыш, ала кьатыш);

6) санаула – атладан: белек I ат (аскер белек) – белек II сан. (белек атлы), кьауум I ат (тамада, эки кьауум) – кьауум II сан. (кьауум ай, кюн);

7) кесекчикле – санауладан, сыфатладан, алмашладан, сёзлеуледен: бир I сан. (бир машок) – бир II кес. (бир аламат, иги, сууукъ), тамам I сёзл. (тамам арыгъанбыз) – тамам II кес. (тамам алай бир), джалан I сыф. (джалан баш) – джалан II кес. (джалан экеулен), не I алм. (не айтырыкъ эсенг да, айт) – не II кес. (не адетни, не уятны билмеген адам);

8) байламла – сёзлеуледен, санауладан, алмашладан: алай I сёзл. (алай эт) – алай II байл. (Биледи, алай айтмайды), бир I сан. (бир юй) – бир II байл. (Бир алай дейсиз, бир былай дейсиз), не I алм. (сиз не айтырыкъсыз?) – не II байл. (не кесинг олтур, не аны олтурт);

9) кьарамчы / модаль сёзле – атладан, сыфатладан, сёзлеуледен, этимледен: тейри I ат (кёк тейриси, суу тейриси) – тейри II кьарм. / мод. (Тейри, сен айтхан тюз болур), ахшы I сёзл. (ахшы сыйла) – ахшы II кьарам. / мод. (ахшы, кёрюрбюз), баям I сыф. (баям зат) – баям II кьарам. / мод. (Баям, джауарыкъды), ийнан I эт. (манга ийнан) – ийнан II кьарам. / мод. (Ийнан, джаш келлик болмаз);

10) междометияла – атладан бла этимледен: тоба I ат (тобагъа кьайты) – тоба II межд. (тоба, ол а не сейир!), джаша I эт. (элде джаша) – джаша II межд. (Джаша! Бизни ыразы этдинг).

Бу шартлагъа кёре, тилни кесеклеринден семантика-синтаксис амал бла кьуралмаучула этимледиле, аз кьуралыучула – санаула, алмашла, кесекчикле, байламла, междометияла, бек кёб кьуралыучула уа – атла, сёзлеуле эм сонгурала.

65-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) конверсия деб не затха айтадыла? 2) конверсия амал бла тилде джангы сёзле кьураламыдыла? Аны юсюнден кьаллай оюмла бардыла? 3) конверсия сёз кьурауну амалы туйюлдю / тюлдю деген лингвистле не затха таянадыла? 4) лингвистлени конверсияны сёз кьурауну энчи амалына санагъанлары кьаллай шартлагъа таянадыла, ала кимледиле? 5) бусагъатда конверсия бла байламлы

къаллай даулашла бардыла? 6) лингвистлени бир къауумлары эки магъанада да (этим бла сёзлеу, этим бла ат, сыфат бла ат д.а.к.) бирге, бир заманда джаратылгъандыла деген сёзле къайсыладыла? 7) аллай сёзле да, къуралгъан сёзлеча (айлыкъ I сыф. – айлыкъ II ат д.б), бири биринден джаратылгъандыла деген лингвистле неге таянадыла? 8) темир, агъач, таш, джюн дегенча атла атла да, сыфатла да болуб джюрютюледиле, эсе да омонимледиле деген оюмгъа сиз къалай къарайсыз? 9) конверсия сёз къурауну амалымыды огъесе сёз къурауну амалы болгъанына шагъатлыкъ этген шартмыды? 10) конверсияны хазырлагъан, эсе да сёзню бир кесегинден башха кесегине ётюююн къурагъан, амал къайсыды? 11) ол амалгъа тил билимде къаллай атла атайдыла? 12) сиз аладан къайсын тюзге санайсыз эм нек? 13) къарачай-малкъар тилде семантика-синтаксис амал бла тилни къайсы кесеклери къураладыла? 14) бу амал бла къуралмагъан сёзле тилни къайсы кесеклеридиле?

66-чи иш. Семантика-синтаксис амал бла сёзлени биринчи къауумундан сыфатла, экинчисинден атла, ючюнчюсюнден а тилни болушлукъчу кесеклерин къураб джазыгъыз, къурагъан сёзлеригиз сёз тутушлада болсунла.

Ю л г ю л е:

1. Иги джаш – иги окъу.
2. Тар бучхакъ – малкъар тары.
3. Бери кел – тюненели бери.

1. Ариу, уллу, аман, осал, таб, джарыкъ, аламат, терен.
2. Бай, джарлы, кёк, къарангы, джарыкъ, уруш, даулаш, тююш.
3. Башха, ары, джууукъ, бери, къатыш, алай, бир, джалан, къуру.

67-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада омонимлени табыгъыз да тюблерин ызлагъыз / сызлагъыз. Омонимле къайсы къайсындан къуралгъанын эм тилни къайсы кесеклери болгъанларын айтыб ангылатыгъыз.

1. Бийберт, аяулу чепкенини эки дженгин ёрге кыйырыб, арбазда оноу эте айланады (Шауаланы М. Мурат); Ол [Саний] аны [топуракны] бек аяулу сакълайды (Шуёхлукъ, 1977, №3). 2. Дауумча ариу кыызгъа джазгъан да этерле, тилеб да келирле (Хубийланы О. Дерт); Ариу кийиниб, джашла, кыызла да арбазгъа джыйылдыла (Шаманланы М. Окъа бёрк); 3. Орамда председатель... къолунда сабийи болгъан тиширыу бла гурмук нек сёлешеди? (Кациланы Х. Тамата); Гурмук, кючбюсюреу, ол [Сапыра] бир кыыз эди, Сёзю мурса, кылыгы андыз эди (Отарланы С. Назмула бла поэмала); 4. [Ибрахим:] Биз былайда кычырыб даулашхандан хайыр джокъду (Хапчаланы М. Мени насыбым); [Зухра:] Джигитликни юсюнден сизни даулашыгъызгъа тынгылай, мен кесими бай болуб къалгъан сундум (Тёппеланы А. Отлукъ ташла); 5. [Солтан:] Махмут келген эсе, барайым да бир хапар билейим, кесими болушуму да айтайым (Залийханланы Дж. Тау кыушла); Османны болушларында джыр, орайда тауушла... чыгъа башладыла (Шауаланы М. Мурат); Юй ишлерге болуша, кюн оздурдум (Мокъаланы М. Къушну ауанасы).

68-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алада омонимлени табыгъыз да тилни кыйсы кесеклери болгъанларын ангылатыгъыз. Омонимлени биринчи (баш, къураучу) сёзлери кыйсыладыла?

1. Къазанла, боза чоюнла, тонла, кийизле да къатыш къалау болгъандыла (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 2. Элде адам ауазла, ит юрген, мал мёнгюрдеген тауушла къатыш эшитиледиле (Шуёхлукъ, 1978, № 4). 3. Ма, хынкялдан да бир кёр, не десенг да мюрзеу къатышы болгъан ёз тутаргъа маджал болур (Хубийланы О. Адамла). 4. Шарифат бир болмагъан юйге къатышыб къалыр деб, ичимде джаным джокъду (Къобанланы А. Кюн таякъла). 5. Кёремисе бу къатышны! (Хубийланы О. Дерт). 6. Бурунгу къартла агъач къаланганлада олтурадыла, тепсерге къатышмагъанлыкъгъа, аланы кими келин сайларгъа, кими да тюз къараб, кёзюн ачаргъа келгенди (Аппаланы Х. Къара кюбюр).

1. [Къанамат], буюкъгъан санларын джылытыргъа излеб, бир мазаллы къуру агъачны кыйырын ёрге кёлтюрюб, боюнуна алды (Къобанланы Д. Таулада таууш). 2. Ёмюрлени саркъыуунда

къуруйдула тенгизле, Аланы орунлары къум аулакъла бола (Отарланы К. Джолла). 3. Боза аякъ, сыра аякъ, Къуймасанг - къуру аякъ, Толтурсанг – толу аякъ (Семенланы А. Джазыу айла). 4. Бёрю, сюрюуге кирсе, къуру чыкъмаз (нарт сёз). 5. Дорбун къуру гюрюлдгенлей турады, ансы душманнга алайдан гранат атхан къалай аламан боллукъ эди! (Тёппеланы А. Ташыуул).

1. Колхоз мадул ёзенлени экисине илипин ишлегенди (Этезланы О. Тарда). 2. Ёмюрлени мадул ашырдыкъ хаман, Тебмез таула деб джукъладыкъ хар заман (Отарланы С. Джансарай). 3. Джорекде ахшы муратла тола эселе, Мадулла джашил наратлы бола эселе... (Отарланы К. Сынла).

69-чу иш. Сёз бирлешлени юлешиб джазыгъыз: 1) семантика-морфология амал бла къуралгъан сёзлери болгъан сёз тутушла; 2) семантика-синтаксис амал бла къуралгъан сёзлери болгъан сёз тутушла (эмда бирлешле).

Китабны окъуу, окъуу башланды; уллу юй, уллу къаб; бай мюлк, бай джаша; ит къапхан, къапхан сал; плакатла джазыучу, белгили джазыучу; анга уруш, граждан уруш; бал къабхын, къабхынны юлешу; къара чегет, къарангы тейш; бюгюнден ары, ары бар; айлыкъ сабий, айлыкъ ал; урлукъ атылды, ызындан атыл; назмуну билдир, элге билдир; эришиб атлашадыла, атлашынга къош; бек къаяла, бек иги; кюйюз джайылды, элге джайылдыкъ; библиотекагъа джазыл, назму джазылды; хыршы билеу, къыптыны билеу.

25-чи §. Сёз къурауну калька этиу амалы / мадары

Къарачай-малкъар тилде сёзлени бир къаууму орус неда башха тилден тюзюнлей кёчюрюлюб, тамам ушашдырылыб къураладыла. Сёзлени алай бла, башха тилден тюзюнлей кёчюрюб къураугъа сёз къурауну калька этиу амалы дейдиле.

Башха тилден сёз алыу бла калька этиб сёз къурау бир тюзюлдюле / тюлдюле. Башха тилден сёз хазырлай, тюрленмей, неда, аллыкъ тилни фонетика джорукъларына бойсунуб, бираз тюрлендирилиб алынады. Сёз ючюн, пальто, плащ, цемент, бомба,

костюм (орус тилден тюрленмегенлей алыннгандыла), тюрме < тюрма, майдал < медаль, капек < копейка (орус тилден тюрлендирилиб алыннгандыла), асыл < асил, зыграф < эсраф, фахму < фахм, ораза < рузэ (араб, фарс тилледен), чолпу < цолпи, нанькь < нинэгь, гыбыт < гэбэт (дюгер / тегей тилден), быхы < пхы, либижа / илибиже < либжэ, шыбыла / шибиля < щыблэ (кьабарты-черкес тилден) тюрлендирилиб алыннгандыла.

Калька этиу амал бла сёзле да, фразеологизмле да кьураладыла:

1) сёзле: бериу (передача), келишиу (согласование), сёз кьурау (словообразование), керелеу (умножение) д.б.;

2) фразеологизмле: кёз джаш тёк (пролить слезу), башына мин (сесть на голову), джол сал (проложить путь) д.б.

Аны себебли тилде лексика калькала, фразеология калькала деген терминле джюрютюледиле.

Лексика калькала эки тюрлю боладыла: 1) сёз кьураучу калькала – тамырлары бла аффикслери / суффикслери башха тилге бузулмай кёчюрюлген сёзле: кесекчик (частица), джашиллендириу (озеленение), соруу белги (вопросительный знак) д.б.; 2) магъана (семантика) калькала – башха тилден магъанасы (асламысында кёчюу / кёчген магъанасы) алыннган сёзле. Сёз ючюн, джюрюш, ингир деген сёзлени магъана калькала этген аланы кеслерини алгъыннгы магъаналарындан («атлам» эм «ашхам») тышында ала бла бирге келишген орус сёзледен алыннган кёчюу / кёчген магъаналарыдыла: джюрюш деген сёзню «ишни тамамланыууну терклигини дараджасы», ингир деген сёзню уа «ашхамда адамланы бир затха аталгъан джыйылыулары» деген магъаналары. Бу сёзлени эшитилиулери, тауушлары, морфемалары кьарачай-малкьар тилникиледиле, орус тилден аланы кьуру экинчи, эсе да кёчген / кёчюу магъаналары алыннгандыла. Алай бла, лексика калькаланы экинчи тюрлюлери – магъана калькала – джангы сёз кьурамайдыла.

Башда кёргюзтполген юлгюле сёз кьураучу кальканы толу (эки морфемасы да кёчюрюлген) тюрлюлеридиле. Аланы джарты тюрлюлери да боладыла. Ала сёзню морфемаларындан кьуру бири кёчюрюлюб кьураладыла, кеслерине да джарым калькала дейдиле: джарым автомат (полуавтомат), авиабёлек (авиачасть), авиачана (авиасани), политсагъат (политчас), радиобериу

(радиопередача), темир-бетон (железобетон), кызыл гвардиячы (красногвардеец), варварлык (варварство). Джарым калькала орус тилден, башха тилледен алынган сөзледен да кьураладыла: гузбалык, эжиучю (кьабарты-черкес тилден), иймансыз, адебли, огьурлу (араб тилден). Бу сөзлени джарым, белек, чана, сагьат, бериу, темир, кызыл деген тамырлары бла -лык, -чю, -сыз, -ли / -лу аффикслери / суффикслери кьарачай-малкьар тилни кесиникиледиле.

Алай бла, калька этну сөз кьурауну амалыды. Башха тилледен алынган сөзле уа джангыдан кьуралмайдыла, хазырлай алынадыла. Сөз кьураучу калькала тилни кесини сөз кьурау амалларына кёре, алагьа таяныб кьураладыла. Тенглешдиригиз: варварлык эм варварство, хулиганлык эм хулиганство, тракторчу эм тракторист, вакуумлу эм вакуумный, газификацияла эм газифицировать – сөзню тамырына аффикс / суффикс кьошуб; джумушакь белги эм мягкий знак, конспект эм конспектировать, суу айырма эм водораздел – сөзлени бирге кьошуб.

70-чи иш. Соруулагьа джууаб беригиз: 1) сөз кьурауну калька этну амалы деб кьаллай амалгьа айтадыла? 2) калькаланы кьаллай пюрлюерин билесиз? 3) сөз кьураучу калькаланы бла магьана калькаланы бир бирден не башхалыклары барды? 4) джангы сөз кьурамагьан калькала кьайсыладыла? 5) толу калькаланы бла джарым калькаланы бир бирден кьалай айырыргьа боллукьду? 6) башха тилден сөз алыу бла калька этиб сөз кьурауну не башхалыгы барды?

71-чи иш. Тыш тилледен алынган сөзлени бла джарым калькаланы айырыб джазыгыыз. Аланы бир бирден не башхалыклары болгьанын айтыб ангьлатыгыыз.

Школ, вертолёт, пленле, джесирле, намазлык, казна, казначей, кактус, канат, жулик, карикатурачы, бомбала (этим), бракчы, брошюрала (этим), джарым автомат, муслийманлык, бюрократлык, вагон, бюст, журнал, журналист, дарвинчи, дезинфекция эт, демонстрациячы, десантчы, диверсиячы, диверсант, диктаторлук, диктатура, динамикалы, динамика,

дирижёрлукъ, дирижёр, дружиначы, газет, газетчи, газификацияла, гардеробчу, варварлыкъ, вахтёр, ведомстволу, вентиляция эт, волейболчу, ауур атлетика, дженгил индустрия.

72-чи иш. Калька этиу амал бла кьуралгъан сёзлени айырыб окьугъуз.

Экиджыллыкъ, бешайлыкъ (сыфатла), бешдджыллыкъ, джетиджыллыкъ (атла), кьараучу, мараучу (атла), алыу, келиу (этим атла), билдириу, бериу, кьарау (атла), болум, айгъакълаучу, толтуруучу (грам. терминле), кётюрюу белги, кёчюу (этим ат), кьысылуу (примыкание), кёчюучю этим, джегилмеучю этим, бир киби, бир джары, эки точка, ат орун, ат кюч.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

ТИЛНИ БАШ / ЭНЧИ КЕСЕКЛЕРИНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

АТЛАНЫ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилде атла сёз кьурау джаны бла тилни кесеклерини барысындан да байдыла. Ала сёз кьурауну амалларыны барысы бла да (морфология амал, семантика амал, калька этиу амал) кьураладыла. Атланы кьурауда морфология амалны тюрлюлеринден кьуру бири – кьатланыб кьуралыу – джюркютюлмейди.

1-чи §. Атланы морфология амал / мадар бла къуралыулары

1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб къуралгъан атла

Бу амал бла атла тилни энчи / баш кесеклерини барысындан да эм предикативле бла эриклеу сёзледен кьураладыла:

1) атладан: ташчы, суулукъ, башлы (костюрюл), башмакъ, къабукъ, джибек, аркъау, къолтукъ, богъурдакъ, джантакъ, джолдаш д.б. эм аланы иели формаларындан. наным, ханым д.б.;

2) сыфатладан: ариулукъ, кесгинлик, сарыча' (сары чыпчыкъ), татлычы д.б.;

3) сёзлеулден: кёблюк, азлыкъ, бирчалыкъ, башхачалыкъ;

4) этимледен: тутум, бёлюм, бёлме, джарма, къорешчи, болушчу (болушлукъчу), чучхур д.б. эм аланы грамматика формаларындан: этим атладан: чачырауукъ, чырмауукъ, тынгылауукъ, къалтырауукъ д.б.; айырма формаладан: кётюртме, басдырыкъ, секиртме, къысдырыкъ, жыйыртмакъ д.б.;

5) алмашладан: кесимчи, кесимлик, кимлик, кесимчилик, менчи д.б.;

6) санауладан: бирлик, биринчилик;

7) предикативледен: кереклик, барлыкъ, джокълукъ д.б.;

8) эриклеу сёзледен: чыпчыкъ, къыжна, къаргъа д.б.

1.1.1. Кёб джюрютюлюучю аффиксле / суффиксле

Атланы бек кёб къураучула -чы / -чи, -чу / чю эм -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк, -ым / -им, -ум / -юм, -ма / -ме аффикследиле / суффикследиле. Аны себебли ала аффикслени / суффикслени барысындан да кёб магъаналыладыла. -Лыкъ / -лик, -лукъ / -люк суффикс атлагъа (адамлыкъ, тобукълукъ), сыфатлагъа (эришилик, узакълыкъ), сёзлеулеге (кёблюк, азлыкъ, башхачалыкъ), санаулагъа (бирлик, биринчилик), алмашлагъа (кимлик, кесимлик) эм предикативлеге (барлыкъ, джокълукъ) джалгъанады эм быллай магъаналада джюрютюледиле:

1) къураучу тамыр билдирген затха деб (кёзге, тобукъгъа д.б.) этилген керек (прибор): кёзлюк, бармакълыкъ, тобукълукъ д.б.;

2) къураучу тамыр билдирген кийимни этер ючюн керекли зат: костюмлукъ, кёлеклик, тоңлукъ, бёрклюк д.б.;

3) къураучу тамыр билдирген къурулуш материалны хазырларча зат: поллукъ, аркъаулукъ, къангалыкъ, паркетлик (агъач) д.б.;

- 4) кѳураучу тамыр билдирген усталыкъ, кѳуллукъ, иш: доцентлик, лаборантлыкъ, депутатлыкъ д.б.;
- 5) адамланы аралырында кѳураучу тамыр билдирген байламлыкъны аты: аталыкъ, аналыкъ, шуѳхлукъ, кѳоншулукъ д.б.;
- 6) кѳураучу тамырны магъанасы бла байламлы адамны джашаууну энчи кезиулерини / кѳзюулерини атлары: кѳартлыкъ, сабийлик, джашлыкъ д.б.;
- 7) адамны ниет / иннет ышанлары бла байламлы затланы атлары: саякълыкъ, кѳахмелик, эшеклик, итлик, хайыуанлыкъ д.б.;
- 8) адамны кѳураучу тамырны магъанасы бла байламлы диннге ийнаныулугъуну аты: муслийманлыкъ, гяуурлукъ, баптистлик д.б.;
- 9) кѳураучу тамыр билдирген, тамата / таада башчылыкъ этген кѳырал кѳуллукъну аты: патчахлыкъ, ханлыкъ, кѳагъанатлыкъ д.б.;
- 10) адамны кѳураучу тамыр билдирген саулулугъуну халы: тилсизлик, сокѳурлукъ, акъсакълыкъ д.б.;
- 11) затланы кѳураучу тамыр билдирген формаларыны атлары: джукъалыкъ, кѳалынлыкъ, кенглик, тарлыкъ д.б.;
- 12) затланы кѳураучу тамыр билдирген халларыны атлары: кѳатылыкъ, тыкълыкъ, джылылыкъ, узакълыкъ д.б.;
- 13) кѳураучу тамыр билдирген тюрсюнню аты: акълыкъ, кѳклюк, морлукъ д.б.;
- 14) кѳураучу тамыр билдирген ышанны аты: мыстылыкъ, тузлулукъ, кирлилик, ачылыкъ д.б.;
- 15) адамны кѳураучу тамыр билдирген ниет / иннет ышанларыны, сезимлерини атлары: эринчеклик, джигитлик, хомухлукъ, кѳлсюзлюк, халаллыкъ д.б.;
- 16) кѳураучу тамыр билдирген затны этилиучю (ишлениучю) оруну: биченлик, сабанлыкъ д.б.;
- 17) кѳураучу тамыр билдирген заман бла байламлы джерни аты: кюндюзлюк, джайлыкъ, кѳышлыкъ д.б.;
- 18) кѳураучу тамыр билдирген ахча ѳлчемни / ѳлчеуню аты: тюменлик, сомлукъ, джюзсомлукъ д.б.;
- 19) кѳураучу тамырны магъанасы бла байламлы абстракт ангылам: башхачалыкъ, азлыкъ, бирлик, бирчалыкъ, барлыкъ д.б.

-Чы / -чи, -чу / -чю аффикс / суффикс тукъум эм бир-бир энчи атлагъа къошулады. Аны баш магъаналары быладыла:

1) къураучу тамыр билдирген затдан башха зат этиучю неда аны бла ишлеучю адам: багъырчы, темирчи, кюмюшчю, алтынчы, къалайчы, къанджалчы д.б.;

2) къураучу тамыр билдирген затны хазырлаучу, этиучю (ишлеб чыгъарыучу) адам: кёмюрчю, цементчи, гипсчи д.б.;

3) къураучу тамыр билдирген затны джер тюрбюнден чыгъарыучу адам: нефтьчи, мраморчу, магъаданчы д.б.;

4) къураучу тамыр билдирген юй, иш эм башха кереклени ишлеучю, этиучю адам: къашыкъчы, сапынчы, бёркчю, къумгъанчы, чурукъчу, къалпакъчы, жаулукъчу, носкичи, кийизчи д.б.;

5) ташыучу неда джол бла байламлы адам: арбачы, джолчу, джолоучу д.б.,

6) къураучу тамыр билдирген хайыуанланы багъыучу, алагъа къараучу адам: малчы, тууарчы, джылкъычы, къысырчы, къочхарчы д.б.;

7) къураучу тамыр билдирген эл мюлк культураланы ёсдюрюучю адам: харбызчы, джюзюмчю, мамукъчу, лёнчу д.б.;

8) къураучу тамыр билдирген адыр, керек бла ишлеучю адам: чалгъычы / чалкъычы, оракъчы (эск.), чёгюшчю д.б.;

9) къураучу тамыр билдирген улоуну джюрютген адам: комбайнчы, тракторчу, ракетачы, мотоциклчи, паромчу д.б.;

10) къураучу тамыр билдирген спорт бла кюрешуучю адам: шахматчы, баскетболчу, волейболчу, штангачы, футболчу д.б.;

11) къураучу тамыр билдирген илму, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адам: грамматикачы, романчы, назмучу, тарихчи, биологиячы, фельетончу, пейзажчы д.б.;

12) къураучу тамыр билдирген музыка инструментни согъуучу адам: балалайкачы, къобузчу, сыбызгъычы, флейтачы, гитарачы, баянчы д.б.;

13) къураучу тамыр билдирген джаныуарлагъа, кийик хайыуаннга, къанатлылагъа уугъа барыучу адам: кийикчи, джубуранчы, джугъутурчу, джумарукъчу д.б.;

14) къураучу тамыр билдирген зат бла кюрешуучю, аны этиучю адам: джумушчу, массажчы, ишчи д.б.;

15) кѳураучу тамыр билдирген учреждениеде, предприятиеде ишлеучю адам: музейчи, забойчу, архивчи, буфетчи, конторчу (сѳл.тил.) д.б.;

16) кѳураучу тамыр билдирген илму, политика джолну барыучу адам: дарвинчи, гегельчи, стахановчу, искрачы, мичуринчи, ленинчи, марксчы д.б.;

17) кѳураучу тамыр билдирген организацияны члени: спартакчы, динамочу, думачы д.б.;

18) кѳураучу тамыр билдирген ышаны болган адам: хыйлачы, фитнесчы, кѳзбаучу, гузабачы, кѳайгычы д.б.;

19) кѳылыгы кѳураучу тамыр билдирген затны атыны кѳчюу / кѳчген магъанасы бла байламлы адам: сѳзчю, тилчи, тюртчю д.б.;

20) дайым джашаучу джери кѳураучу тамыр билдирген жер болган адам: тундрачы, хабазчы, терезечи, кашхатаучу, бабугентчи, москвачы, америкачы д.б.;

21) кѳураучу тамыр билдирген иш бла кюрешуучю адам: гѳзетчи, болушчу (кѳурач.) / болушуучу, дырынчы д.б.;

22) кѳураучу тамыр билдирген зат бла байламлы ишни этерге ѳч адам: ичгичи, аракычы, кендирчи (неол.), тютюнчю, анашачы д.б.;

23) кѳураучу тамыр билдирген джерде бир белгили заманда джашаучу адам: фатарчы.

-Ум / -юм, -ым / -им аффикс / суффикс этимледен отуздан аслам ат кѳурайды. Аланы бир-бирлери арт джыллада кѳуралгъандыла, аны себепли, сѳлешуу тилде болмаса, литература чыгъармалада хазна джорютюлмейдиле: секирим, чабым, джутум. Сѳз кочон, секирим, чабым деген сѳзле бла джаланда / сынгар Тѳппеланы Алим хайырланады: [Томас:] Ат чабым аралыкъда Грозныйге киралмай турабыз! (Тѳппеланы А. Ташыуул); Ёчешемисиз, былайы манга джаланда бир секирим боллукъду! (Тѳппеланы А. Азатлыкъ).

Кѳычырым, чакѳырым деген сѳзле уа эскиргендиле, бусагъатдагы тилде тюбемейдиле.

Болсада бу аффиксни / суффиксни джангы сѳзле кѳурауда эркин джорютюлгенине сѳлешим, алым, салым, жыйым, силдем, кѳошум, кѳурам деген сѳзлени сѳз байлыгыбызгъа кѳошулганлары, суратлау чыгъармаларыбызда, илму ишледе (сѳз

ючюн, кьурам, сёлешим, салым, алым) терк-терк тюбегенлери шагъатлыкь этеди́ле.

-Ум / -юм, -ым / -им аффиксни / суффиксни быллай баш магъаналары бардыла:

1) кьураучу тамыр билдирген иш болдургъан затны магъанасы: кесим, тизим, байлам, айтым, билим, къатлам, чыгъым д.б.;

2) кьураучу тамыр билдирген ишни аты: агъым, сауум, кёрюм, тёзюм, сынам д.б.;

3) кьураучу тамыр билдирген ишге аталгъан зат: кийим, чакъырым, ашам, кычырым д.б.;

4) кьураучу тамыр билдирген ишни ёлчемини / ёлчесини магъанасы: къабым, чимдим, кысым, тутум, джутум, секирим, атлам, силдим, булгъам д.б.;

-Ма / -ме аффикс / суффикс бла кьуралгъан атланы саны отуз чакълыды. Ала да этимледен кьураладыла.

Бу аффикс / суффикс быллай магъаналада джюрютюле́ди:

1) кьураучу тамыр билдирген ишни кючу бла этилген зат: джарма, сюзме, созма, бёлме, сырма, эритме, джазма, джайма, кыйма, хатлама < къатла + -ма, кётюртме, чырлама, булгъама, сюрме, кьууурма, тюйме д.б.;

2) кьураучу тамырны магъанасы бла байламлы абстракт ангылам: бирлешме, бирикме;

3) кьураучу тамыр билдирген ишни кючу бла болгъан аурууну аты: сызлама', тузлама'.

1.1.2. Аз джюрютюлюучю аффиксле / суффиксле

Аллайлагъа джаланда / сынгар бир белек сёзде тюбеучю аффиксле / суффиксле саналадыла:

-ыкь / -ик: тамызыкь, эмизик, сыныкь

-ын, -ун: джыйын, джауун

-ет: ёлет, кёгет

-ч: тынч, джубанч, кьоранч

-ууч / -уюч: джалгъаууч, тюйреуюч

-дырыкь. табандырыкь, басдырыкь, кысыдырыкь

-на / -не: джырна, берне

-гъын / -гин, -хун / -гъун: тизгин, сюргюн

-даш \ -деш: джолдаш, кюндеш

-ун, ын: джыйын, джауун
 -чакъ: боюнчакъ, оюнчакъ
 -хыч, -хач: ачхыч, кысхач
 -тукъ, -дакъ: къолтукъ, къууурдакъ
 -ракъ / -рек: байракъ, кёкюрек
 -пы / -пн, -пу/-пю: кирпи, чырпы, чолпу, сёлпю
 -тан: олтан
 -тал: байтал
 -пан: Чолпан, тарпан
 -ба / -бе: торба, гюрбе
 -гъыш: алгъыш, къаргъыш

1.1.3. Тамырдан айырылмагъан аффиксле / суффиксле

Тилни торлениую бла байламлы бурун заманда тамырлары бла аффикслери / суффикслери белгили атланы бир талайын бусагъатда морфемалагъа юлеширге онг джокъду. ала бирге къошулуб къалгъандыла эм кесеклерини да аффикслери / суффикслери бусагъатдагъы тилде сёз къурамайдыла. Аллай аффикслени / суффикслени белгилелери быладыла:

- а, -е: кече (кеч + -е), къая (къай – тегерегине айлан + -а)
- ал: топал (топ – эриклеу сёз + -ал), къырал (къура + -ал)
- ан: улан (улу – джаш + -ан)
- ч: чанч, гунч
- ит: джигит (джик + -ит)
- у: аркъау (аркъа + -у)
- ач, -ыч: къулач (къул < къол + -ач), къылыч (къыл – эт + -ыу)
- ыш: сагъыш (сакъ + -ыш)
- из, -уз: эгиз (эки + -из), аууз (ау < акъ – саркъ, къуюл + -уз)
- гъай, -гъый: торгъай (тор + -гъай), къыргъый (къыр – джокъ эт + гъый)
- кил: джипкил (джиби + -гил), сепкил
- къа, -къы, -ка: джалкъа (джал – джалкъа + -къа), джылкъы (джыйыл < джыл + -къы), чаука (чау – эриклеу сёз + -ка)
- хар, -хыр. къочхар (къоч – къочхар + -хар), тапхыр (тап + -хыр), къышхыр
- хун, -гъун: къузгъун (къуз – эриклеу сёз + -гъун), учхун
- нгиз: тенгиз (тен – уллу суу + -гиз)

- пакъ: джалпакъ (джал – кыйыр + -пакъ), къалпакъ
- са, -си: мурса (пур / бур – чапыракъ + -са), тепси (теб < тюрб – мурдор + -си)
- сыкъ: тансыкъ (тан < тын + -сыкъ)
- та: салта (сал – ур + -та)
- дакъ: богъурдакъ (богъур < бокъур + -дакъ)
- хакъ, -гек: бучхакъ (буч – кыйыр, ахыр + -хакъ), безгек (без – къарыусуз бол, сылыт бол + -гек)
- гик. илгик (ил – такъ, илиндир + -гик)
- гюч: тюркгюч (тюрк < тюрб + -гюч)
- мач: къурмач (къууур + -мач), уумач
- миш: джемиш (дже – аша + -миш)
- чакъ, -чукъ: бурчакъ (диал), урчукъ, мынчакъ
- ма, -ме: турма (тур + -ма), тюрме (тюр – кыйырларын бирге байла + -ме)
- гъыр: сызгъыр (сыз – эриклеу сёз + -гъыр)

Атланы къурагъан аффикслени / суффикслени иги кесегин сёзлени бирлеринде тамырдан айыыр онг барды, башхаларында уа аллай онг бусагъатдагъы тилде джокъду: -ч: джубанч, къууанч эм гунч, хынч-мынч; -ун, -ан, -ын: джауун, джыйын эм улан, джалын; -ыкъ / -ик: сыныкъ, эмзик эм къырыкъ, эрик; -хун / -гюн, -гин: сюргюн, тизгин эм учхун, -на / -не: джырна, берне эм турна (къарач. зурнук), кырна; -чакъ, -чукъ: боюнчакъ, оюнчакъ эм бурчакъ (диал), мынчакъ, урчукъ.

1.2. Эки сёз бирге къошулуб къуралгъан атла

Эки сёз бирге къошулуб къуралгъан атла эки тюрлюдюле:
 1) кесеклери бир бирине бойсунганла эм 2) кесеклери бир бирине бойсунмагъанла.

1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган къош атла

Аллай къош атла, сёзлери тилни кыйсы кесеклери болгъанларына кере, къб тюрлю къауумгъа юлешинедиле. Аланы схема бла былай кёргюзтюрге боллукъду:

1) ат +ат: бёрюагъач, бетджан, суу анасы, къол джазма, ал бота, джан джаулукъ, къозукъулакъ, айочач / айучач д.б.;

2) санау + ат: төртмюйюш, эки точка, бешбармакъ, джюзаякъ, ючаякъ, экисагъакъ д.б.;

3) ат + этимсыфат: кёзкёрмез, сууичмез, белтартхан (къарач.), къулскоймез, бёрюатар, къансиер, къошхасалмаз д.б.;

4) санау + этимсыфат: экикъыркыгъан, төртджаргъан, алтыатар, экиатар д.б.;

5) этимни шарт турушу + этимни баш турушу: тойсакъояр, тапсаашар д.б.;

6) ат + этим ат: бёрк алыу, илишан / ышан атыу д.б.;

7) этимсыфат + ат: ёлор от, ачыгъан сют, чакъгъан ауруу, чайкъагъан айран, къурушхан ауруу д.б.;

8) сёзлеу + ат: ёргө джан;

9) сыфат + ат: тёппели чыпчыкъ, къаратамыр, тели ауруу, акъкъалай, огъары джан, акътөрек д.б.;

10) сыфат + этим: хошкелди, бектур, шошбар, саукеди, саукъалды д.б.;

11) санау + сыфат: бешсомлукъ, онсомлукъ, джюзсомлукъ д.б.;

12) ат + сыфат: Джансылыу (сылыу - ариу);

13) этимча + этим: айланатур;

14) ат + этим: джанджат, бёрюкес, бёрюбас д.б.;

15) санау + ат: бешкъарыш, ючмюйюш, төртмюйюш, төртсандыкъ (къарач.) д.б.

Бу атланы 5-б-чы, 10-чу, 12-13-чю тюрлюлери аз джюрютюледиле.

1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан экиленген къош атла

Аллай къош атла кесеклери бир бирге бойсунган къош атладан эсе аз джюрютюледиле, кескелерини да быллай тюрлюлери бардыла:

1) ат + ат: ата-ана, таш-агъач, эл-джурт, къоншу-тийре, джан-джаныуар д.б.;

2) этимсыфат + этимсыфат: баргъан-келген, туугъан-ёсген, берген-алгъан, алгъан-берген, келген-кетген д.б.;

3) этим ат + этим ат: алыу-бериу, барыу-келиу, айтыу-къайтыу д.б.;

4) этимни араш айырмасы + этимни араш айырмасы: алыш-бериш, алыш-бѐлюш д.б.,

5) этим + этим: тарт-соз, къакъ-сокъ, къакъды-сокъду, уруш-түйюш д.б.

Къош атланы бу тюрлюсюню бир къауумуну кесеклери фонетика джаны бла бир бирге ушашдыла, бирге ушаш эшитиледиле: а) ал къысыкълары: сауут-саба, кир-кипчик, джан-джаныуар д.б.; б) ахыр бѐлюмлери: алыш-бериш, чарыкъ-чурукъ д.б.; в) ахыр къысыкълары: къарт-къурт, джаш-къуш д.б.

Быллай атлагъа сѐз тюрлендириучю, сѐз къураучю аффиксле / суффиксле да къошуладыла: бирлерини эки кесегине да (тойчу-оюнчу, тойсуз-оюнсуз, тойда-оюнда), башхаларыны уа джаланда / сынгар экинчи кесеклерине (тарт-созлукъ, тарт-созсуз, тарт-созгъа). Бир-бир къош атлагъа уа къуру сѐз тюрлендириучю аффиксле / суффиксле къошуладыла: джерни-кѐкню, джерде-кѐкде; джан-джаныуаргъа, джан-джаныуарны; кир-кипчикни, кир-кипчикге.

Экиленнге атланы бир-бирлери тыш тилледен алыннган сѐзледиле: а) араб тилден: ахлы / ахлу-джууукъ, кюч-къууат, адебнамыс, мюлк-ырысхы, кюч-къарыу д.б.; б) иран тилден: дос-душман, джан-джаныуар д.б.

Бир кесеги тюрк, бирси кесеги уа башха тилледен алыннган къош сѐзле – атла да тубейдиле: ата-баба (ир.), къайгъы-къаугъа (ир), соруу-сууал (ар.) д.б.

1.3. Сѐзлени тамырлары къатланыб къуралгъан атла

Къарачай-малкъар тилде къуралгъан тамырлары къатланнган сѐзде атла тубемейдиле. Таза тамырла къатланыб да атла бек аз къураладыла: джан-джаныуар, дун-дуния (къарач.). Аланы эркин къууар ючюн, таза тамыр фонетика къурамы тюрлениб къатланады. ътген-сѐтген, къалгъан-къулгъан, хабур-чубур, донлю-дуния (къарач.) д.б.

Лексика магъаналарына кѐре, быллай атла тѐрт къауумгъа юлешинедиле:

1) биринчи кесеклерини лексика магъаналары болгъан, экинчи кесеклери уа бусагъатдагъы литература тилде

джюрютюлген, алай магъаналары болмагъан къатланган атла: джурун-джуркъа, джабу-дзубу, амал-такъал, джабу-джаха, хыны-хуну, къан-къун, аман-джуман, джаш-къуш, къарт-къурт д.б.;

2) эки кесегини да лексика магъаналары болмагъан, алай бусагъатдагъы литература тилде джюрютюлген, къатланган атла: хабур-чубур, хырт-мырт, къуш-муш, каш-куш (гаш-гуш) д.б.;

3) биринчи кесеклерини лексика магъаналары болгъан, экинчи кесеклери уа бусагъатдагъы литература тилде джюрютюлмеген эм магъаналары болмагъан, тынч къуралыб къалыучу къатланган атла: хыны-мыны, хыйны-мыйны, къарт-март, иш-миш, аш-маш, ат-мат, эт-мет, къан-ман, джаш-маш, джурун-мурун, таш-маш д.б. Быллай сёзле эки тюрлю къураладыла: а) биринчи кесеклерини ал къысыгъы м къысыкъ бла алышыныб / алмашыныб эм б) экинчи кесеклерини алларына м къысыкъ къошулуб. Ол къысыкъ, сёзню биринчи кесеги ачыкъ бла башланса, къошулады. Быллай сёзлени кемсиниуню, чамны, самаркъауну билдирген къошакъ магъаналары болады;

4) эки кесегини да лексика магъаналары болгъан эм бусагъатдагъы литература тилде джюрютюлген къатланган атла: джан-джаныуар, дун-дуня.

Къатланган атла атладан къураладыла. Алай бир-бирде аланы этимсыфатладан къуралгъанлары да тюбейдиле: ётген-сётген, къалгъан-къулгъан, къалгъан-булгъан д.б.

1.4. Къош сёзлеге (экиленген эм къатланган) аффикс / суффикс къошулуб къуралгъан атла

Джангы атла къош сёзлени эки тюрлюсюнден да, экиленгенлеринден да, экиленмегенлеринден да, къураладыла: къатыш- къуралыкъ / къаралыкъ, амалчы-такъалчы, эм баштёбенлик, бал чибинчи д.б. Быллай сёзлени къураучу тамырлары атла бла сыфатла боладыла:

а) къош атладан къуралгъан атла: алыш-беришчи, алышчы-беришчи, амалчы-такъалчы, къакъды-сокъдучу, уллулукъ-гитчелик, алыш-бёлюшчю, тюрт-сокъчу, тюрт-созлукъ д.б.;

б) къош сыфатладан къуралгъан атла: баштёбенлик, къаракъаллакълы, къанджюреклик, къаштюйлукъ, къаратонлукъ,

къатыш-къуралыкъ / къаралыкъ, къара къатышлыкъ, къара шинлилик, тынчкёллюк д.б.;

в) къош сёзлеуледен къуралгъан атла: саулукъ-эсенлик, саулукъ-саламатлыкъ, тынчылыкъ-эсенлик, тынчылыкъ-ырахатлыкъ д.б.

Юлголеде кёрюнгенича, къош сёзледен джангы сёзле къурауда джаланда / сынгар эки аффикс / суффикс -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк эм -чы / -чи, -чу / -чю джорютюледиле, биринчиси – кёб, экинчиси уа – аз.

Экиленген сёзде уа джангы атла аланы къуру фонетика къурамлары тюрленген къауумундан къураладыла:

а) сыфатладан (асламысында) –лыкъ / -лик, -лукъ / -люк аффикс / суффикс бла: джарты-къуртулукъ, хылы-мылылыкъ, хышты-мыштылыкъ д.б.;

б) атладан –чы / -чи, -чу / -чю аффикс / суффикс бла: эски-бюскючю, хыны-хунучу, джабу-джубучу д.б.;

в) сёзлеуледен –лыкъ / -лик, -лукъ / -люк аффикс / суффикс бла: ынгкыр-тынкырлыкъ, ашыкъ-бушукълукъ.

Экиленген сёзледен да, къош сёзледенча, джангы сёзлени – атланы асламысын –лыкъ / -лик, -лукъ / -люк, къалгъанларын а – чы / -чи, -чу / -чю аффиксле / суффиксле къурайдыла. Башха аффиксле / суффиксле сёз къурауну бу амалында хайырланылмайдыла / хайырландырылмайдыла.

1.5. Сёз тутушла къысхартылыб къуралгъан атла

Сёзле сёз тутушла къысхартылыб да къураладыла. Алай къуралгъан сёзле къуру атла боладыла. Башда айтылгъаныча, къысхартылгъан атла къарачай-малкъар тилде кечюрюлмегенлей, хазырлай алыныб джорютюледиле. Алагъа ушатылыб, къарачай-малкъар тилни кесинде да талай сёз къуралгъанды. Аланы юсюнден огъарыда айтылгъанды.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) атла морфология амалны къаллай тюрлюлери бла къураладыла? 2) атланы къураучу аффикследе / суффикследе кёб джорютюлючюлери къайсыладыла? 3) атла тилни къайсы кесеклеринден эркин къураладыла?

2-чи иш. Сёзлени аффикслерин / суффикслерин табыгъыз.

Аркъау, кече, джипкил, сепкил, бучхакъ, тюбгюч, илгик, къурмач, джемиш, тойме, урчукъ, оюнчакъ, учхун, тизгин, къууанч, джубанч, джырманч / джырмач, тилманч / тылмач, берне, джырна, джарма, джауун, джыйын, сарна, къыйнал.

3-чю иш. Къош атла тилни къайсы кесеклеринден къуралгъандыла?

Сакъал джюлюучю, эчкиагъач, къол къаб, бёрк алыу, къол кётюрюу, бишлакъ / бышлакъ биширген, бёрюбас, къол таш, къол тирмен, къойгъаайланмаз, сууичмез, бешатар, тели ауруу, тёбен джан, огъары джан, ючмюйюш, кёк тейриси, агъач киши, мингсомлукъ, ючкъарыш, джанджюрек, джел ауруу, джанджал. ийнек саууучу.

4-чю иш. Кесеклери бир бирге бойсунмагъан атланы бла кесеклери бир бирге бойсуннган атланы айырыб джазыгъыз.

Барчы-келчи, аякъ машина, къол тирмен, урчукъ баш, къол къаб, алыш-бёлюш, алгъан-берген, къалгъан-къулгъан, суу къылыч, джанкъылыч, хапчук-хабур, джанджат, стол джабыу, таш салыу, соруу белги, агъач уста, соруу-сууал, къарт-къурт.

5-чи иш. Эки кесегини да лексика магъаналары болмагъан, къатланнган сёзлени кесеклеринден бирини аллай магъаналары болмагъан сёзледен айырыб окъугъуз.

Хышты-мышты, соруу-оруу, хырт-мырт, тюрт-мюрт, къан-къун, къуш-муш, хынч-мынч, хыны-хуну, хыпый-сыпый, джаш-къуш, хабур-чубур, хапчук-хабур.

6-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада фонетика къурамлары бузулгъан сёзлени табыгъыз да, юслерине аланы тамырларыны толу тюрлюлерин джазыгъыз.

Конфет да, кьоз да кёбдюле анда, Бойнакъ айыула кёрюрге санда (Къулийланы Х. Джулдузчукла, 9). 2. Кёб ананы сарнатханды кьанлы уруш (Кучиналаны М. Уллу Малкъар). 3. Тауда ол сен кьутхаргъан джугьутургъа ушайса, Аныча, джараларынг кыйнай, алай джашайса (Мёчюланы К. Сайлама чыгъармалары). 4. Аскер орналыб, кесгин бегитилген джери тышындан кьарасанг, кёрюнмезча ташады (Хубийланы О. Аманат). 5. Къатыгъы джокъну эрини кьургъакъ (нарт сёз). 6. Бурундача кьызгылдыла Тёгерекде къаяла, Тёппеле да кьарлыдыла, Бузлары уа – мияла («Шуёхлукъ», № 30).

7-чи иш. Сёзлен аффикслерин / суффикслерин табыгъыз. Ала бла аффикслери / суффикслери бирча болгъан сёзле джазыгъыз.

Тюйме, покгюч, учхун, кьырмакъ, салта, тылмач / тилманч, оймакъ.

Ю л г ю л е: тюйме – сюзме – бёлме – кюрме – тартма – эсгерте – бурма – кьууурма – къатлама – къаблама.

8-чи иш. Сёзлени быллай къауумлагъа юлешиб джазыгъыз: 1) адамны ишин, усталыгъын, къуллугъун билдирген сёзле; 2) затны халын, болумун билдирген сёзле; 3) адамны саулугъу бла байламлы сёзле; 4) затны формасын билдирген сёзле.

Бригадирлик, иссилик, корректорлукъ, теренлик, сангыраулукъ, профессорлукъ, джумушакълыкъ, къолсузлукъ, терклик, доцентлик, ректорлукъ, кыйыкълукъ, токълукъ, джантакълукъ, директорлукъ, зугуллукъ, хыралыкъ.

9-чу иш. Сёзлени маъаналарына кёре къауумлагъа юлешиб окъугъуз.

Австралиячы, кёндененчи, репортажчы, фельетончу, алтынчы, джезчи, регбичи, лёнчу, шашкачы, англиячы, марачы, зеленчукчу, чалкычы, америкачы, назмучу, пейзажчы, къоянчы, аргентиначы, дауурчу, хабазчы, кюмошчу, чюгюндюрчу,

кендирашчы, дырынчы, ындырчы, бильярдчы, кѡаугъачы, мамукъчу, салтачы.

10-чу иш. Айтымланы окъугъуз, алада аффикслери / суффикслери бусагъатда тамырдан айырылмагъанлай джюрютюлген атланы табыб, тамырларын бла аффикслерин / суффикслерин айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: сагъ-ай, тап-ка, ил-гик.

1. Къызла, тереклени тюблерин къаза, кѡгет бермеген бутакъларын кѡрутадыла (Байрамукъланы Х. Джылла бла таула). 2. Джарлы, джалчы тынгылагъыз, Кязим айтханны ангылагъыз (Мѡчюланы К. Сайлама чыгъармалары). 3. Бираздан Солтан-Хамит, атасыны боюнундан айырылыб, ючаякъ, джантакъ шинтикни салыб, аллында олтурду (Шахмырзаланы С. Танг аласында). 4. Кырдык чыгъар, джашил кырдык, сабаннга себилир урлукъ (Кѡулийланы Къ. Юйюнге игилик!). 5. Берне берген дау алыр (нарт сѡз). 6. Кѡоншугъа харам болсанг, кѡоншулукъ ашамазса (нарт сѡз). 7. Кѡонакъла таулуланы жашау-турмушлары бла жууугъуракъ шагъырейленирге сюе эдиле (Гуртуланы Э. Мѡлекледе кѡонакъда).

11-чи иш. Хар эки сѡзден кѡош ат кѡураб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: кѡзкѡрмез, бешатар, мияла кесиучю.

Кѡз, кѡр; беш, ат; эки, кѡыркъ; алты, ат; кѡошха, сал; баугъа, кир; таб, аша; бѡрю, ат; бел, тарт; джюз, сом; тѡрт, сандыкъ; акъ, къалай; чайкъа, айран; ачы, сют; сакъал, джюлю; мияла, кес; ъл, от; хош, кел.

12-чи иш. Сѡзлеге эм сѡз формалагъа башха сѡзле кѡошуб, кесеклери бир бирге бойсунмагъан кѡош атла кѡураб джазыгъыз.

Эгеч, эл, берген, алыш, шарт, кир, джан, джаш, ахлу, кюч, соруу, къалгъан, ътген, джабу, аман, дуния, хыйны, хапчук, къан, джурун, къарт.

13-чю иш. Атладан, этимни иесиз формаларындан, этимни араш айырма формасындан кьуралгъан кьош атланы айырыб окьугъуз.

Уруш-тойюш, оюн-кюлкю, барыу-келиу, кьалгъан-булгъан, келген-кетген, алыш-бёлюш, талаш-тартыш, джан-джаныуар, кьол-бут, алыу-бериу, ойнау-кюлюу, соруу-оруу.

14-чю иш. Кьош атланы эки кьауумгъа юлешиб джазыгъыз: 1) сёз кьураучу кьош атла; 2) сёз кьурамаучу кьош атла Сёз кьураучу кьош атланы аффикслерин / суффикслерин кьошуб джазыгъыз.

Ю л г ю л е:

1. Къакъ-сокъ, къакъ+ды-сокъ+ду, къакъ+ды-сокъ+ду+чу.
2. Соруу-сууал, кьар-кьурт.

Къатыш-кьутуш, кьалгъан-кьулгъан, алгъан-берген, алыш-бёлюш, кир-кипчик, джан-джаныуар, хылы-мылы, хыны-хуну, тюрт-мюрт, тарт-соз, кьуш-муш, той-оюн, кьайгъы-кьаугъа, джарты-кьурту, эгеч-кьарындаш / кьарнаш, соруу-оруу, къатыш-кьара / кьура, эски-бюскю.

15-чи иш. Сёз тутушланы кьыскартыб, кьош атла кьурагъыз. Ала кьыскартылгъан кьош атланы кьаллай тюрлюлеридиле.

Американы Бирлешген Штатлары, культурно-просветительское училище, Совет народных Комиссаров, Кьарачай-Черкес кьырал университет, Организация объединённых наций, коллективное хозяйство, Кьабарты-Малкьар кьырал университет, заведующий учебной частью, Кьарачай-Черкес республика, Кьабарты-Малкьар республика, санитар батальон, санитар часть, долговременная огневая точка, машина-трактор станция, Московский государственный университет.

2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла кьуралгъан атла

Башда айтылгъаныча, атла лексика-семантика амал бла кьуралгъанда, сёзню алгъыннгы магъаналары лексика омонимле боладыла. Аллай омонимлени кьуралыуларына себеб болгъан талай зат барды:

1. Затланы тыш кёрюмлерини бирге ушашлыкълары:

кюзгю (фарс кюзгю, уллу кюзгю) → кюзгю (рентген);

кёк (чууакъ кёк, джудузулу кёк) → кёк (джаз башы кырдык);

этек (джыйрыкъны / чепкени этеги) → этек (дарий этек).

2. Затланы ич кёрюмлерини бирге ушашлыкълары:

болум (ишни болуму, джашау болум) → болум (грам.);

этим (эtimi болгъан къыз) → этим (грам.);

хапарчы (уста хапарчы, эл хапарчы) → хапарчы (грам.).

3. Метонимия:

тоб (пушка) → тоб (снаряд);

джанлы (джаны болгъан зат) → джанлы (джыртхыч джаныуар);

мырды (джипи) → мырды (джипи джерде битген ханс).

Лексика омонимлени кьуралыуларына себеб болгъан башха шартла да бардыла:

1. Къарачайлылада бла малкъарлылада бир сёзню эки магъанада джюрюютюлоую, эсе да сёзню магъаналарыны бирге келишмеулер:

чепкен (малкъ. къумач) → чепкен (къарач. тиширыу кийим);

тиш (малкъ. аууздагъы орган) → тиш (къарач. юсюне эт кесеклени чанчыб бишириучю адыр);

джыйрыкъ (малкъ. тиширыу кийим) → джыйрыкъ (къарач. адамны этегинде, кийиминде джыйырылгъан джери).

2. Башха тилден сёз алыу. Башха тилден алынган сёз билдирген затха ушагъан затха къарачай-малкъар тилде да аны аты аталады:

чот (орус. счёт, учёт) → чот (къарач. иш, хал, ишни барыуу);

чарх (фарс. арбаны, машинаны кереги) → чарх (организм).

3. Сёзлени терминлеге ётюулери, кеси магъаналарындан сора, термин магъанада да джорютюлюулери:

эшме (къызны эшмелери) → эшме (мед. скарлатина);

къагъанакъ (джангы туугъан сабий) → къагъанакъ (вет. джангы туугъан къозуну, бузоуну д.б. джаныуарны юсюнде шытысы / ыштысы);

джашлыкъ (джаш заман) → джашлыкъ (этно. ёге джаш).

Къарачай-малкъар тилде лексика омонимле быллай юлгюле бла куралгъандыла:

1. Кёрюмдюлю затны аты арпа (мирзеу / мюрзеу битим) →	Аурууну аты арпа (ауруу).
2. Кёкдеги затны аты ай (толгъан ай) →	Заманны аты ай (къыш ай)
кюн (Кюн къыздырады) →	кюн (джауун кюн).
3. Адамны саныны аты къол (джумушакъ къол) →	Джерин аты къол (терен къол).
4. Мекамны аты юй (тюблю-башлы юй) →	Коллективни аты юй (минг юй джашагъан эл).
5. Адамны саныны аты аякъ (онг аякъ) →	Юй адырны аты аякъ (боза аякъ).
6. Кёгетни аты эрик (сары эрик) →	Кёгетден этилген затны аты эрик (эрикге сал).
7. Джерни аты тёш (тёшге мин) →	Юй адырны аты тёш (чалгъы / чалкъы тёш).

8. Адамны организмни аты
сан (саны ариу, туу санла) → Затны кёплюгюню-
азлыгыны аты
сан (халкъны саны).

9. Адамны саныны аты
ёшюн (кёкюрек) → Адамны санындагы
затны аты
ёшюн (тиширйуну
эмчеги).

10. Затны ышаныны аты
мысты (Шорпагъа мысты къуй) → Затны кесини аты
мысты (мыстыла
джыйдыкъ).

11. Кийимге тигиучю затны аты
тйюме (джез тйюме) → Кийимге омакълыкъгъа
тйюрелиучю затны аты
тйюме (алтын тйюме).

Къарачай-малкъар тилде къуралмагъан атладан эсе
къуралгъан атланы магъаналары терк ётедиле омонимлеге,
бегирекда -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк
аффикслери / суффикслери болгъанларыны:

айлыкъ (айлыкъгъа къошдула) → айлыкъ (шухлукъну
айлыгы)

джашлыкъ (джаш кезиу) → джашлыкъ (ёге джаш)

къызлыкъ (къызны намысы) → къызлыкъ (ёге къыз)

кюнлюк (зонт) → күнлюк (дневник)

къуллукъ (къулну болуму) → къуллукъ (иш, джумуш)

ашлыкъ (мирзеу / мюрзеу) → ашлыкъ (арпа)

тюзлкюк (хапарны тюзлюгю, → тюзлюк (тюзлюк ючюн
джолну тюзлюгю) күрешюу).

16-чы иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлени лексика-
семантика амал бла къуралууларыны энчилиги недеди? 2) лексика
омонимлени къаллай торлюлерин билесиз? Аланы бир бирден не
башхалыкълары барды? 3) сёзню магъаналарыны бир бирге
омоним болууларына не затла себеб боладыла? 4) затланы тыш
кёрюмлерини бла ич кёрюмлерини не башхалыкълары барды? 5)
омонимлеге къаллай атланы магъаналары терк ётедиле?

17-чи иш. Быллай ишлени тамамлагъыз: 1) сѣзлени терминлеге ёгюб, термин болуб да, термин болмай да джюрютюлюлерине юлгюле айтыгъыз; 2) омонимле билдирген затланы бир бирге къаллай ушашлыкълары бардыла: метафорамы огъесе метонимиямы?

Эшик (отоуну эшиги) – эшик (эшикге чыкъ), тизгин (назму тизгин) – тизгин (тизгини болмагъан), къабакъ (къабакъны джабдыкъ) – къабакъ (Къарма къабакъ), къол (адамны къолу) – къол (къолдагъы къош), тѣш (тѣшден тѣш) – тѣш (тауукъну тѣшю), тоб (футбол тоб) – тоб (халы тоб), къабыргъа (малны къабыргъасы) – къабыргъа (юйню къабыргъасы), сырт (сыртына мин) – сырт (сыртдан тѣш), чепкен (чепкен сокъ) – чепкен (кашемир / кишмир чепкен), чоюн (чоюн эритиу) – чоюн (чоюнда бишген), агъач (къалын агъач) – агъач (агъачны кес), чегет (къалын чегет) – чегет (кюнлюм бла чегет), ингир (къарангы ингир) – ингир (литература ингир).

18-чи иш. Бир тамырдан къуралгъан омонимлени бла бир тамырдан къуралмагъан омонимлени айырыб джазыгъыз.

Басма (бойлгъан басма) – басма (киتاب басма), ат (акъ ат) – ат (адамны аты), от (джана тургъан от) – от (от ичиу), бау (машок бау) – бау (баугъа кир), джаулукъ (бир бирге джаулукъ) – джаулукъ (пух джаулукъ), кюн (кюн чыкъды) – кюн (исси кюн), уу (уугъа бар) – уу (уу бердиле), эн (къойну эни) – эн (къумачны эни), джан (адамны джаны) – джан (эшикни джаны), кѣл (Чирик кѣл) – кѣл (адамны кѣлю), ай (толгъан ай) – ай (къыш ай), аякъ (адамны аягъы) – аякъ (боза аякъ), къайын (акъ къайын) – къайын (тамата къайын).

2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла къуралгъан атла

Бу амал / мадар бла атла этим атладан, этимсыфатладан, этимни араш айырма, ыразычы туруш эм ючюнчю бет формаларындан къураладыла.

2.2.1. Этим атладан къралгъан атла

Аллай атла юч тюрлюдюле:

1. –У, –ыу / –иу, –уу / –юу аффиксли / суффиксли форма:
чърмау (этим ат) → чърмау (ат)
билеу (этим ат) → билеу (ат)
буруу (этим ат) → буруу (ат)
джашау (этим ат) → джашау (ат)
чулгъау (этим ат) → чулгъау (ат)
айтыу (этим ат) → айтыу (ат)
бояу (этим ат) → бояу (ат)
кютюу (этим ат) → кютюу (ат)
джамау (этим ат) → джамау (ат)
окъуу (этим ат) → окъуу (ат)

Ю л г ю л е: Ай юйюнг бла, уялмагъанлай, къалай берир эдинг ахчангы манга кърлауагъа! (Тёппеланы А. Азатлыкъ); Къарауу иги болса, ол энгта джашарыкъ эди (Толгъурланы З. Эррей); Тохтар, джибиген чърмауларын тешиб, печьни тыркыгына джайды (Лайпанланы Х. Таулуно тангы).

2. –Макъ / –мек аффиксли / суффиксли форма:
бармакъ (бар+–макъ) → бармакъ (ат)
артмакъ (арт – джюкле+–макъ) → артмакъ (ат)
батмакъ (бат +–макъ) → батмакъ (ат)
джыйыртмакъ (джыйырт – джыйрыкъ (сыф.)+–макъ) → джыйыртмакъ (ат)
салынмакъ (салын+–макъ) → салынмакъ (ат)
илинмек (илин + –мек) → илинмек (ат)
токъмакъ (токъ / токы – ур+–макъ) → токъмакъ (ат)
3. –Макълыкъ / –меклик аффиксли / суффиксли форма:
суймеклик (этим ат) → суймеклик (ат)
кечмеклик къарач. (этим ат) → кечмеклик (ат)
кечинмеклик къарач. (этим ат) → кечинмеклик (ат)
кърюнмеклик этн. (этим ат) → кърюнмеклик (ат)

Ю л г ю л е: Суймеклик бла джыр эгизледиле (нарт сёз), Бизнича кечинмеклиги болмагъан адамлагъа ыхтырма да тохана кёрюнеди (Хубийланы О. Аманат); Акка, была сенден кечмеклик тилей келгендиле (Байрамукъланы Х. Онтёрт джыл).

2.2.2. Этимсыфатладан къуралгъан атла

1. Этимсыфатны озгъан заман формасындан (-гъан / -ген, -хан, -нган / -нген):

- къазгъан (этимсыфат) → къазгъан (ат)
- къапхан (этимсыфат) → къапхан (ат)
- къууушхан (этимсыфат) → къууушхан (ат)
- къатхан (этимсыфат) → къатхан (ат)
- сыргъан (этимсыфат) → сыргъан (ат)
- кёпген (этимсыфат) → кёпген (ат)
- битген (этимсыфат) → битген (ат)
- урунганла (этимсыфат) → урунганла (ат)

Ю л г ю л е: Къаплан къапханнга тюшмез (нарт сёз); [Зубайда Азретге:] Бююнумда бир уллу битгеним болса да, къучакъласанг, тёзер эдим (Батчаланы М. Эгечлерим); «Къатханла! Шаптал къатханла! Эбизе сатады къатханла!» - деген сёзлени айтханлай, Кёб сабий кетди чабханлай (Мокъаланы М. Джугъутур мюйюз).

2. Этимсыфатны бусагъат заман формасындан (-ыучу / -иучо, -уучу / -юучю):

- окъуучу (этимсыфат) → окъуучу (ат)
- сюрюучю (этимсыфат) → сюрюучю (ат)
- сатыучу (этимсыфат) → сатыучу (ат)
- къычырыучу (этимсыфат) → къычырыучу (ат)
- мараучу (этимсыфат) → мараучу (ат)
- айгъакълаучу (этимсыфат) → айгъакълаучу (ат)
- айырыучу (этимсыфат) → айырыучу (ат)
- айыблаучу (этимсыфат) → айыблаучу (ат)

Ю л г ю л е: Педагогика джорукълары бузулса уа, окъуучуланы сезимлеринде керексиз затла тууадыла (Тёппеланы

А. Отлукъ ташла); Зауурбек, джаш болса да, уста мараучу эди (Гулаланы Б Къачхынчы); Замансыз кычыргъан кычырыучуну башы кесилир (нарт сёз).

3. Этимсыфатны боллукъ заман формасындан: (-лыкъ / -лик, -лукъ / -люк, -рыкъ / -рик, -рукъ / -рюк, -маз / -мез):
ашарыкъ < ашарлыкъ (этимсыф.) → ашарыкъ (ат)
ичерик < ичерлик (этимсыф.) → ичерик (ат)
къысдырыкъ < къысдырлыкъ (этимсыф.) → къысдырыкъ (ат)
басдырыкъ < басдырлыкъ (этимсыф.) → басдырыкъ (ат)
къабарыкъ < къабарлыкъ (этимсыф.) → къабарыкъ (ат)
къычырыкъ < къычырлыкъ (этимсыф.) → къычырыкъ (ат)
тутурукъ < тутурлукъ (этимсыф.) → тутурукъ (ат)
тартырыкъ < тартырлыкъ (этимсыф.) → тартырыкъ (ат)
мангырамаз (этимсыф.) → мангырамаз (ат)
турукъ < турлукъ (этимсыф.) → турукъ (ат)
урлукъ (этимсыф.) → урлукъ (ат)

Ю л г ю л е. Мухарны эси ашарыкъда (нарт сёз); Хунагъа къысдырыкъ этгенлей (нарт сёз); Классны эшигин ачханлай, сабий кычырыкъсла, даулашхан тауушла эшитилдиле (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле); Урлукъгъа кёре – тирлиги (нарт сёз); Къочхарладан къотгендиле таулула: Ишек, зада, узадады атлары, Иртизада, санаусуз, къойгъаайланмаз, Мангырамаз, суунчмезди къартлары (Шахмырзаланы С. Таулуну календары).

2.2.3. Этимни араш айырма формасындан къуралгъан атла:

- атлаш (ар. ай.) → атлаш (ат)
джыртыш (ар. ай.) → джыртыш (ат)
атыш (ар. ай.) → атыш (ат)
къонуш (ар. ай.) → къонуш (ат)
табыш (ар. ай.) → табыш (ат)
тигиш (ар. ай.) → тигиш (ат)
джюрюш (ар. ай.) → джюрюш (ат)

Ю л г ю л е. Джюрюшю онглуну юлюшю да онглуду (нарт сёз); Къаргъала къоннган къонушланы буз сюммекле бийлегендиле (Къобанланы Б. Таулада таууш); Бир кесекге лох кибик этселе да, дагъыда ала [атла] атлашха кёче эдиле (Гуртуланы Б. Джангы талисман).

Этимни бу айырма формасыны асламысы атлагъа ётерден алгъа сёзленнген этедиле, эсе да этимни лексика формасына ётедиле: даулаш (ар. ай.: Ала экиси да бизден ахча даулашадыла) → даулаш (этим: Даулашхандан хайыр джокъду) → даулаш (ат: Даулаш тохтады). Араш айырманы сёзлениую, эсе да этимни атха ётюую, сёз къурауну семантика-синтаксис амалыды Аны юскюнден энишгеде айтылады.

2.2.4. Этимни ыразычы туруш формасындан (-хун, -гъун, -къун, -гъын / -гин) къуралгъан атла:

учхун (ыраз. тур.) → учхун (ат)
къусхун (ыраз. тур.) → къусхун (ат)
къуугъун (ыраз. тур.) → къуугъун (ат)
чапхын *къарач.* (ыраз. тур.) → чапхын (ат)
тизгин (ыраз. тур.) → тизгин (ат)
къапхын (ыраз. тур.) → къапхын (ат)
толкъун (ыраз. тур.) → толкъун (ат)

Ю л г ю л е. Нарсанада фатарында къалгъанды Къапхынлагъа тамгъа уруучу алтынынг (фольк.); Чабыб, къара атлы кирди Таулу юйню арбазына. Ол ачы къуугъун келтирди, Кеси къоркъа ауазындан (Мокъаланы М. Къушну ауанасы); Тутхунланы ичинде бир къара сакъаллы мазаллы киши не эсе да манга тынгысыз къарайды (Гуртуланы Э. Шамай къала).

19-чу иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлени семантика-морфология амал бла къуралуларыны энчилиги недеди? 2) сёз къурауну бу амалы къайсы лексика болумгъа таянады? 3) къарачай-малкъар тилде бу амал бла атла тилни къайсы кесегинден эм ол кесегини къайсы грамматика формаларындан къураладыла? 4) атла этимсыфатны къайсы заман формасындан аслам къураладыла? 5) къарачай-малкъар тилде сёз

кѳурауну лексика-семантика амалындан, семантика-морфология амалындан кѳайсы эркин джорютюледи?

20-чы иш. Айтымланы окѳугѳуз, аланы этим атлары сѳзленгенлери бла сѳзленмегенлерин айырыб джазыгѳыз.

Ю л г ю л е:

1. Этим атлары сѳзленмеген айтымла: Аны уа джаны-тини – кесини назмуларын окѳуу.
2. Этим атлары сѳзленген айтымла: Окѳуу – билим азыгѳы (нарт сѳз).

1. Джокѳ кѳартлыкѳдан кѳутулуу, Джокѳ аны артха буруу (Мѳчюланы К. Сайлама чыгѳармалары); Бурууну артындан, мюйюшонден чартлаб чыгѳыб, сабийле, абын-сюрюн эте, классларына кѳююладыла (Хубийланы О. Джукѳусуз кечеле). 2. Бизде сѳзню экинчи кере кѳайтарыб айтыу джокѳду (Залийханланы Дж. Джаннган джюрекле); «Халкѳ бирден солуса, джел кѳобады» деген кѳытай айтыу эсиме тошдю (Байрамукѳланы Х. Кѳарчаны юйдегиси). 3. Бу халда кѳурманлыкѳ ашау башланды (Шахмырзаланы С. Танг аласында); Чыкѳды кенг ашау, Нѳгерлик джашау (Байкѳулланы Д. Джырла бла таула). 4. Азыуларынг бары кѳалмай тошселе, Кириулеринг азыу болмаз, тиш болмаз (Кѳулийланы Х.-М. Джырны заманы); Шуѳхум, бусагѳатда окѳуугѳа кириу алай тынч тѳююлдю! (Тѳппеланы А. Чамны да чам биледи). 5. Саламны кѳалау, силосха орулгѳан сабанланы тѳбюн чалыу дегенча ишле алкѳын кѳызыудадыла («Ленинни байрагѳы» газ., 189, № 105); Адамла таш кѳалауну тѳгерегине басыннгандыла (Аппаланы Х. Кѳара кѳюбюр).

21-чи иш. Бу сѳз формаланы эки магѳанада хайырланыб / хайырландырыб, айтымла кѳурагѳыз: этим ат магѳанада эмда ат магѳанада.

Билеу, джарау, джашау, солуу, оюу, кѳалау, чулгѳау, ауруу, джалау, кичиу, кечиу, джаныу.

22-чи иш. Айтымланы окъугъуз, алада атлагъа ётген этимсыфатланы табыгъыз.

Къоркъуусуз кёбген бир кюн бир бузулур (нарт сёз). 2. [Зубайда Азретге:] Боюнумда бир уллу битгеним болса да, къучакъласанг, тёзер эдим (Батчаланы М. Элчилерим). 3. Къылгъан кюмюш бет алгъанды («Шуёхлукъ», № 21). 4. Сууукъ боллукъ туююлме: плащны ичинден сыргъаным да барды (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме). 5. Атын чомартлыкъ бла айтдырмагъан Къаншаубийни столунда бюкюн ашарыкъ, ичерик да эркин эди (Къобанланы Д. Таулада таууш). 6. Аркъаудан салынган илинемкеде къылычны сызгъыргъан тауушу эшитиледи (Лайпанланы Р. Джолоучулукъда). 7. Джууургъанынга кёре аягъынгы узат (нарт сёз).

23-чю иш. Сёзле бла сёз бирлешле къураб джазыгъыз. Аланы бирлеринде бу сёзле этимсыфатла, башхаларында уа атла болсунла.

Ю л г ю л е: халатсыз джазыучу – закий джазыучу, битген иш – къоркъуулу битген.

Сюрюучю, урлукъ, къазгъан, кычырыучу, джазыучу, мангырамаз, толтуруучу, мараучу, къараучу, ауругъан.

24-чю иш. Сёзлени хар бири бла эки тюрлю айтым къураб джазыгъыз. Айтымланы биринчи тюрлюлеринде сёзле ыразычы туруш формада, экинчи тюрлюлеринде уа атла болсунла.

Учхун, кесгин, чапхын, тизгин, къапхын, озгъун, тутхун.

25-чи иш. Этим атланы –ыу / -иу, этимсыфатланы уа –ар / -ер формаларындан къуралгъан адам атла айтыгъыз.

26-чы иш. Айтымланы окъугъуз.. Аладан белгиленген сёзлери атла болгъанларын айырыб джазыгъыз.

1. Джашчыкыла кыбыргыга тоб урушуб ойнайдыла. 2. Уруш башланган джыл анабыз, ёпкелери ауруб, тёшекге тюшеди (Залийханланы Дж. Джаннган джюрекле). 3. Зухра бла Аслийджан эр киши костюмла, тишируу плацла тигишиб эришедиле (Гузеланы Ж. Тенг кызла). 4. Чий тигишни уа кызланы барысындан да Зурият уста биле эди (Шауаланы Х. Ач эшигинги, менме). 5. Кел, Асхат, суйсенг – кырдык джыртышайыкъ, суйсенг а – секиришейик (Таумурзаланы Д. Сабий оюнла). 6. Миллетни арасында уруш-джыртыш тохтады («Шуёхлукъ», 1977, № 3). 7. Ол даулаш эрттеден бери барады (Шауаланы Х. Джерни кёзлери).

2.3. Семантика-синтаксис амал бла кьуралгъан атла

Башда айтылгъаныча, бу амал бла атла сыфатладан бла этимледен кьураладыла. Алай санауладан, алмашладан, сёзлеуледен, эриклеу сёзледен кьуралгъан атла да тюбейдиле.

2.3.1. Сыфатладан кьуралгъан атла

Бу амал бла атлагъа сыфатланы кьаллайы да ётуб бармайды. Сёз ючюн, татыу, заман, ёлчем, форма, затны тыш ышанлары, адамны кылыгы бла байламлы сыфатла атлагъа ётмейдиле. Атлагъа быллай сыфатла ётедиле:

1. Адамны саны-чархы бла байламлы халын билдирген: сокьур, акьсакъ / асхакъ, гуппур / муккур, сангырау, сакьат, тилсиз д.б.

Ю л г ю л е: **Муккур / гуппур** кыбырда тюзелир (нарт сёз); **Акьсакъ** да, **сокьур** да чыгъарла, джаланнгач чыгъалмаз (нарт сёз); **Джаланнгачла** оноуну кьолгъа ала тебирегендиле, сакъ болугьугьуз!.. (Залийханланы Дж. Тау кьушла).

2. Адеб-намыс, акьыл бла байламлы. тели, джигит, кьоркьакъ, акьмакъ, хомух, батыр д.б.

Ю л г ю л е: **Джигит** ёлгенликге, аты аны Джашаргъа юйретеди сауланы (Къулийланы Къ. Сайлама, I); **Акьмакъ** акьыл этгинчи, акьыллы ишин этер (нарт сёз); **Кьоркьакъ** кьоркьса, ант тыймаз, (нарт сёз).

3. Адамны джамауат / джамагъат болумун билдирген: акъсюек, бай, джарлы, джалчы, ёзден д.б.

Ю л г ю л е: Эртте заманда бир элде бир хан бла бир ёзден джашагъандыла («Къарачай халкъ таурухла»); Алгъын акъсюекле бла байла бир акъыллы болуучу эдиле (Гуртуланы Б. Джангы талисман).

4. Тюрсюнню билдирген: акъ, къара, къызыл д.б.

Ю л г ю л е: **Агъы** бар юйде берекет да бар (нарт сёз); [Къасай:] Бирле уруш отунда джоюлуб эселе, сау къалгъанла, аланы **къараларын** тешмей, ёмюрлерин **къарангылыкъда** ётдюрюрге керекдиле деб айталмайма (Гулаланы Б. Джаяу джолчукъ).

5. Адамны джылын (джыл санын) билдирген: къарт, джаш, тамата / тамада.

Ю л г ю л е: **Къартланы** сёзлери – нарт (айтыу); **Тамадасы** барны джылы келсе да, кеси гитче (нарт сёз); **Джашха** айтсанг – чабар, итге айтсанг – къабар (нарт сёз).

6. Кенгликни, орунну билдирген: джууукъ, тар, алаша, узакъ д.б.

Ю л г ю л е: Анасы Чомурчукъну **джууукъларына** огъай эсенг, къарт атасына да ышаныб бермей эди (Хубийланы О. Дерт); Омар, маржа, бу биз миниючю аман алашаны, къуру куудушха **къаратыб** турмай, аллына бир зат атсанг а! (Толгъурланы З. Эрирей).

2.3.2. Этимледен къуралгъан атла

Атла аффикссиз / суффикссиз, аффиксли / суффиксли этимледен да къураладыла: той, сал, къаб, сын эм джалгъан, суусун, джашырын д.б.

Ю л г ю л е: Сен да этден бир той (Кучиналаны М. Уллу Малкъар) эм **Тойгъа** барсанг, тоюб бар (айтыу); Къызны намысы мияла табакъ кибики, сынса - джалгъанмаз, сатыб да алмазса (Толгъурланы З. Эрирей) эм Ёмюрюмде **джалгъан** бла кюрешмегенме (Тёппеланы А. Азатлыкъ).

Атлагъа кёчген, къуралгъан этимлени асламысы араш айырма формадан къуралгъандыла:

даулаш (этим ат) → даулаш (этим) → даулаш (ат)

тjойюш (этим ат) → тjойюш (этим) → тjойюш (ат)
сермеш (этим ат) → сермеш (этим) → сермеш (ат)
уруш (этим ат) → уруш (этим) → уруш (ат)
таныш (этим ат) → таныш (этим) → таныш (ат)

Ю л г ю л е: Джашчыкъла ёшюнлешдиле, бир бири джагъаларындан сермешдиле (Ёзденланы А. Саният) эм Алим джауларыбыз бла илячинча сермешгенди (Занкишиланы Х Балтиканы илячини) эм Пролетариат класс сермешледе чыныкъгъанды («Шуёхлукъ», 1967, № 3). Ала, къолларына боксчу къол къабла кийиб, бир бирин джумдурукъла бла урушадыла (Текуланы Дж. Сиркиу) эм Урушмай айырылгъан уялмай къошулур (айтыу) эм Урушха барыргъа да сую эди, окъ тиймезин да сую эди (айтыу).

Этимлени атлагъа къуру бир угъай, эки магъаналары да кёчедиле: ачы I эт. 1) мысты татыу эт (сют ачыды); 2) ачы татыу эт (Джылыда джау ачыды) – ачы II ат (чибижини / шибижини ачысы) – ачы III ат (къарач. «гара» деген магъананы билдиреди); кенгеш I эт. 1) биреу бла бир затны сюз; 2) биреу бла оноулаш – кенгеш II ат «ушакъ, сёлешиу» - кенгеш III ат «оноулашыр ючюн бардырылгъан джыйылыу».

Ю л г ю л е: Кенгешде доклад этген Мухадинни бек махтады (Шауаланы Х. Ач, эшикни менме) эм Экеу кенгешге барма, ючеу кенгешден къалма (нарт сёз).

Бир-бир этимледен бла сыфатладан атла эки тюрлю амал бла къураладыла: лексика-семантика эм семантика-синтаксис. Сёз ючюн, кенгеш I (эт.) – кенгеш II (ат) – кенгеш III (ат) деген омонимледе биринчи ат семантика-синтаксис, экинчи ат а лексика-семантика амалла бла къуралгъандыла.

2.3.3. Санауладан къуралгъан атла

Санауладан атла аз къураладыла:

бирлик (бирликле бла онлукъла) → бирлик (бирликде - тирлик)

биреулен (ким эсе да) → биреулен (тыш адам)

биреу (ким эсе да) → биреу (тыш адам)

бёлек (бёлек адам) → бёлек *къарач.* (бёлеклеге юлеш)

къауум (къауум джаш) → къауум (юч къауум).

Ю л г ю л е: **Биреу** Солтанны кьолундан китабын тартыб алды (Байрамукъланы Х. Чолпан) эм **Биреуню** төрүнден кесинги эшник артынг игиди (нарт сөз); **Къауум** джаш, чоккумланыб, Базук тарта турадыла (Гуртуланы Б. Джарыкъ танг) эм **Ол тау** элледө бай-бий къауумлагъа керти да типиски кирген эди (Гулаланы Б. Къачхынчы).

2.3.4. Алмашладан къуралгъан атла

Алмашладан джаланда / сынгар юч ат къуралгъанды:
зат (не эсе да) → зат (адам нени кёраллыкъ эсе да, ол)
абери (-//-) → абери (-//-)
джукъ (-//-) → джукъ (-//-)

Ю л г ю л е: Да не зат сатайым, сатаргъа аберим джожкьду!
(«Минги-Тау», 2001, № 3) эм Иш хакъларына аберилен алгъанлы, адамла танымазча тюрленгендиле (Толгъурланы З. Эррей).

2.3.5. Сөзлеуледен къуралгъан атла

Аллай атланы саны да бек азды:
артыкъ (мардасындан кёб) → артыкъ (мирзеуню артыгъы)
тамам (бек) → тамам (тюзю, кертиси)

Ю л г ю л е: **Тамам** суйген суймеклигин айталмаз (айтыу) эм Ишни **тамамын** билгинчи, адамланы кьозгъаргъа джарарыкъ туююлдо (Этезланы О. Аслан).

2.3.6. Эриклеу сөзледен къуралгъан атла

Атла эриклеу сөзледен, алмашладан бла сөзлеуледен эсе эркинирек къураладыла:

хыбырт (хыбырдагъан тауушну эриклеу) → хыбырт (ашарыкъ)
чыкъырт (сынган тауушну эриклеу) → чыкъырт (ашарыкъ)
дуу-дуу (дуулдагъан тауушну эриклеу) → дуу-дуу *къарач.*
(къызыл-къонгур къамыжакъ)
шах-шах / шарх - шарх (билмей тургъанлай чыкъгъан тауушну эриклеу) → шах-шах / шарх-шарх (мак) д.б.

Ю л г ю л е: Кенгжаурун, кызылбет джаш базукну бир тартханлай «чыкырт» этдирди (Бабаланы С. Атамы хапарлары) эм Столда чыкыртла, локъумла, тюрлю-тюрлю конфетле, көгетле, эт, хычин – хар зат да кёбдю (Кациланы Х. Аланла, сизде уа не хапар?); Кызыгъан табада джаугъа бошлагъанлай, локъум «чыр» этди (фольк.) эм Шорпа болуб а бу, чыры джокъду да! (Шауаланы Х. Ыйыкны ахыр кюню).

Бир-бир экиленген эриклеу сёзледен бир талай ат да кьуралады:

кьур-кьур (макъаны кьур-кьуру) → кьур-кьур (къобузну тюеги) → кьур-кьур (чырмылтын / чымылтыр).

Ю л г ю л е: Кечени узуну макъаланы «кьур-кьур» тауушлары тохтамады (Шахмырзаланы С. Танг аласында) – Кызычкъ бармакълары бла къобузну кьур-кьурларын басыб ойнайды (Чотчаланы М. Сыркыула) – Угъай-угъай, башха кыйнагъан затым а джокъду, кьур-кьурум барды ансы (Тёпеланы А. Ташыуул).

27-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёз кьурауну семантика-синтаксис амалыны энчилиги недеди? 2) бу амал бла атла типни кыйсы кесеклеринден кьураладыла? 3) бу амал бла атлагъа сыфатланы кьаллайлары ётедиле?

28-чи иш. Белгиленген сёзлери сыфатла болгъан айтымланы бла белгиленген сёзлери атла болгъан айтымланы айырыб джазыгъыз. Атладан, сыфатладан кыйсылары кыйсыларындан кьуралгъанларын айтыб ангылатыгъыз.

1. Тамада болгъан – тынч, тамадалыкъ этген – кыйын (айтыу). 2. Тамадасы барны, джылы келсе да, кеси гитче (айтыу). 3. Махти от джагъасыны тёрюнде, юсюне гитче джабагъы джастыкчыкъ салыныб тургъан алаша шиндигине олтурду (Эбзеланы А. Махти). 4. Ой, алаша, боз алаша, Чаришге чабсанг, оз алаша («Малкъар халкъ джырла»). 5. Анасы Чомурчукну джууукъларына огъай эсенг, къарт анасына, атасына да ышаныб бермей эди (Хубийланы О. Дерт). 6. Джамалчыкъ тууарланы ол кюнде джууукъ джерледе, артда уа кырдык иги чыкыгъан джерледе кюте башлады (Къулийланы Х. Эгизле). 7. Асланлары

тенглерин чакъырыгъа Малкъар, Холам-Бызынгы, Басхан тарларына атлыла, намыслы ёзденле иедиле (Шахмырзаланы С. Танг аласында). 8. Хачылары, бий, ёзден тукъумлагъа саналмасала да, башларын тутхан, ырысхы джюрютген тукъум болгъандыла (Тёппеланы А. Ташыуул).

29-чу иш. Айтымланы окъугъуз да этимледен къуралгъан атланы табыгъыз.

1. Ичги ичге кирсе, акъыл тышха чыгъар (айтыу). 2. Ким да кеси къабында кеси джатар (айтыу). 3. Бекболат, кесини бел бауундан айырыб, [Зокайгъа] къочхар къабын берди (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 4. [Хаджи-Осман Мазаннга:] Сен джашса, къарт кишиге аны джашырынларын айтдырыб, арда не къолме, не айыб этдирме, алай айтхан а этейим (Залийханланы Дж. Тау къушла). 5. [Омар] Мурат, бир суусун берсенг а бизге (Текуланы Дж. Сиркиу). 6. Бичагъынгы къыны джокъ, къатынынгы сыны джокъ (фольк).

30-чу иш. Сёз тутушланы джазыгъыз да омонимлерин табыгъыз, тилни къайсы кесеклери болгъанын юслерине джазыб кёргюзтюгюз. Омонимлени баш эм къуралгъан сёзлерин айтыб ангылатыгъыз.

Ашдан той – келин келтирген той, джерге сал – салны келтирдиле, аны бла таныш – огъурлу таныш, кёб даулаш – керексиз даулаш, анга уруш - кёбге созулгъан уруш, мени бла кенгеш – кенгеш бардыр, аны бла джыгъыш – залдагъы джыгъыш.

31-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Семантика-синтаксис амал бла къуралгъан атланы тюблерин ызлагъыз / сызлагъыз. Аланы къурагъан сёзлени юслерине тилни къайсы кесеклери болгъанларын джазыб кёргюзтюгюз.

1. [Дауут:] Алан, Мухтар, нек къалгъанма мен биреуню этек тюбюн джаларгъа? (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 2. Биреуню айтханына къарасанг, къатынынгдан айырылырса (нарт сёз). 3. «Ангыламагъан затынг болса, меннге сора тур»- деб,

чыкьды Хашир (Хубийланы О. Джукьусуз кечеле). 4. Ахшы / ашхы кёрген тенгинге бек сыйлы затынгы бер (нарт сёз). 5. Бёлек кюн бла кече излеб, аланы дорбунда табыб, элге алыб келген эдиле (Хочуланы С. Хапарла). 6. Махмут кьуллукь этген аскер бёлекде эки кьыргызлы да бар эди («Шуёхлукь», 1979, № 4). 7. [Ансар:] Къара, мен а дуу-дуу учалмагъан сунуб тургъанма! (Чотчаланы М. Эм таза кёкню тюрбюнде). 8. Дидинле уа джангы багушну тегерегинде дуу-дуу этиб айланадыла (Шауаланы М. Мурат). 9. Табакълагъа локьумла, хыбыртла, джюзюмле, хурмала, алмала, шапталла салдыла (Кучиналаны М. Уллу Къарачайда). 10. Ол къапчыкьны хыбырт этдирген чычханланы бу [киштик] кёре болмазмы? (Шауаланы М. Мурат).

3-чю §. Атланы калька этиу амал / мадар бла кьуралыулары

Калька этиу амал / мадар бла бош атла, къош атла да кьураладыла: 1) бош атла: бериу (передача), айгъакълаучу (определение), бирикме, бирлешме (объединение); 2) къош атла: соруу белги (вопросительный знак), экичлен (двучлен), буз джаргъыч (ледокол), кёбмюйюш (многоугольник), мобилизация этиу (мобилизация) д.б.

Башда айтылгъаныча, къарачай-малкъар тилде толу калька этилиб эм жарым калька этилиб кьуралгъан атла кёбдюле: 1) толу калька этилиб кьуралгъан атла: джегилиу (склонение), джарым тогъай (полукруг), джангыдан джазыу (переписка), керелеучо (множитель), джалгъаучу байлам (соединительный союз), къайтарыу (повторение), кёбмюйюш (многогранник); 2) джарым калька этилиб кьуралгъан атла: кёбчлен (многочлен), авиабёлек (авиачасть), телебериу (телепередача), футболчу (футболист), джарым фабрикат (полуфабрикат), юшчлен (трёхчлен).

Огъарыда эсгертилгенича, толу калькала да, джарым калькала да лексика калькаладыла. Аланы эки тюрлюсю бла да сёзле кьуралыучулары себебли, алагъа сёз кьураучу калькала дейдиле. Магъана калькалада башха тилни сёзю саулай угъай / огъай кёчюу / кёчген магъанасы кёчюрюлюб къалгъаны себебли, ала сёз кьураугъа къатышмайдыла. Башхача айтханда, тыш тилден алыннган кёб магъаналы сёзню кёчюу / кёчген магъанасындан болмаса, тюз магъанасындан калька этиу амал бла сёз

кьуралмайды. Сёз ючюн, орус тилде передача деген сёзню төрт магъанасы барды: 1) передать деген этимни магъанасыны ишни билдирген формасы; 2) радио эм телевидение бла айтылгъан (берилген) зат; 3) больницада ауруб джатханнга, тутулуб тюрмеде тургъаннга беричю аш-азыкъ, кийим эм башха затла; 4) машинаны, аппаратны бурулуун, аны бир керегинден бирси керегине ётдюрюучю механизм. Къарачай-малкъар тилге аладан бири – экинчиси (кёчюу / кёчген) магъанасы кёчюрюлгенди эм анда джангы сёз болуб джюрюютюледи: беричюу ахыры, беричюу бошалды, беричюуени програмасы, музыка беричюу д.б. Бу сёзню биринчи, тюз, магъанасы уа, кёчюрюлген этгенликге, джангы сёз кьурамайды: буйрукъну беричюу (передача приказа), телеграмманы беричюу (передача телеграммы), сынамны беричюу (передача опыта) д.б. Дагъыда бир юлгю келтирейик. Объявление деген орус сёз эки магъаналыды: 1) объявить деген этимни магъанасыны ишни билдирген формасы; 2) билдирлик зат, адамлагъа билдирге керек зат, джазылыб тагъылгъан, джабышдырылгъан къагъыт. Калька этилиб, аны экинчи магъанасы кёчюрюлгенди – билдириу эм ол къарачай-малкъар тилге лексика (сёзлюк) магъанасы болгъан сёз – ат болуб кьошулгъанды: радио бла айтылгъан билдириу, къабыргъагъа тагъылгъан билдириу, билдириуле тагъылыучу къанга, билдириуню газетде басмалау д.б.

Белгилисича, калькала, сёзлени калька этиб кёчюрюу тилни тазалыгъын, аны джорукъларын, миллет энчилигин сакълауа чырмау боладыла. Аны эсге алыб, тил усталарыбыз, озгъан ёмюрню 80-чи джылларындан башлаб, калькаланы кетериу амалны излейдиле. Сёз ючюн, алгъын калька этиб кёчюрюлген толтуруу (дополнение), айгъакълау (определение), ангылау (понятие), сёлешюу (говорение), кёчюрюу (перевод), келишиу (соглашение) деген сёзле бусагъатда калька ышанлары кетерилиб джюрюютюледиле: айгъакълаучу, толтуруучу, ангылам, сёлешим, кёчюрюм / кёчюрме, келишим. Бу сёзлени калька ышанлары аффикслерини / суффикслерини къарачай-малкъар тилге, орус тилге толу ушашдырылыб, бузмай кёчюрюлюулеринде эди: дополн + -ение (толтур + -уу), определ + -ение (айгъакъла + -у), понят + -ие (ангыла + -м), говор + -ение (сёлеш + -иу), пере + -вод (кёчюр + -юу), соглаш + -ение (келиш + иу). Энди уа ол аффикс / суффикс (-у, -уу / -юу, -ыу / -иу) къарачай-малкъар тилни сёз

къурауда эркин джюрютюлюучю –м, -ым / им, -ум / -юм; -ыучу / -иучю, -уучу / -юучю суффикслери / аффикслери бла алышынганды / алмашынганды: билим, ёсюм, атым, тутум, къарам, айтым; алыучу, сатыучу, сюрюучю, тигиучю, керелеучю д.б. Болсада сёзлени бир тилден башха тилге ахырда / чыртданда калька этмей кёчюрюр амал джокъду. Калька этиб кёчюрюу хар тилде да болган джорукъду. Аны себебли сёзлени, бегирекда атланы, калька этиу амал бла къуралыулары, бирси тилледеча, къарачай-малкъар тилледе да белгили джерни алады, аны терминологиясын байыкъландырады / байындырады.

32-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) атланы калька этиб къурау амалны энчилиги недеди? 2) атланы толу калька этиб къурауу бла джарым калька этиб къурауу бир бирден не башхалыгъы барды? 3) сизни оюмугъузгъа кёре, къарачай-малкъар тилде атла бу амалны къайсы тюрлюсю бла кёбюрек къураладыла? 4) магъана калькала бла сёз къурауу калькаланы бир бирден къалай айырыгъа боллукъду? 5) тыш тиллени сёзлеринден калька этиб сёз къурауда аланы бир магъаналы болганларыны бла кёб магъаналы болганларыны не башхалыкълары барды? 6) тыш тиллени сёзлерин калька этиб кёчюрюу эм тилде джюрютюу ана тилни тазалыгъын сакълаугъа чырмау боламыды / болмаймыды? Нек? 7) тыш тилледен алынган терминлени бла калька этилиб къуралган сёзлени бир бирден башхалыкълары бармыды?

33-чю иш. Калька этилиб къуралган сёзлени бла семантика-морфология амал бла къуралган сёзлени айырыб окъугъуз.

Окъуу, билдириу, джазыу, джазыучу, бериу, толтуруучу, окъуучу, айгъакълаучу, футболчу, чурукъчу, малчы, танкчы, регбичи, волейболчу, джумушчу, къойчу, кёчюрюу, сёлешиу, соруу, айтыу, болум, джегилиу, термилиу, къуралыу, джашиллендириу, адамлыкъ, ёлюмсюзлюк, билимсизлик, джалынчакъсызлыкъ, къарыусузлукъ, бешджыллыкъ (пятылетка), джюзджыллыкъ, битеудуния, джерчилик, джигитлик.

34-чю иш. Бу сёзлени къарачай-малкъар тилге калька этиб кёчюрюгюз.

Птицеводство, себестоимость, сборник, националист, отрывок, строительство, земледелие, зерноводство, независимость, объединение, садовод, кролиководство, многолетний, международный, вооружённые силы, восстание, сказуемое.

35-чи иш. Сёз къураучу калькаланы бла семантика калькаланы айырыб джазыгъыз.

Болум, ингир (джамауатны / джамагъатны джыйылыуу), кёрюм, джерчилик, сабанчы, джетиджыллыкъ (семилетка), сёлешим, ангылам, башчы (грам.), тунакыла (грам), алмаш, эсгертиу, айырыула, кеси багъасы, кёз къарам, шахматчы, кёбчлен, биринчиден (грам), алай бла (итак).

СЫФАТЛАНЫ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Атлача, сыфатла да юч тюрлю амал бла къураладыла: 1) морфология амал бла (сёзню толу къатлаб къураудан къалгъан тюрлюлери бла); 2) семантика амал бла (лексика-семантика эм семантика-синтаксис тюрлюлери бла); 3) калька этиу амал бла. Алай сыфатланы къуралыуларында атланы къуралыуларындан бир кесек башхалыкъ барды. Ол башхалыкъ сыфатланы къурауда сёз къурауну семантика амалыны семантика-морфология тюрлюсюню хайырланылмауу / хайырландырылмауу бла байламдыды.

Сыфатланы толу къатланыулары джангы сёзле – сыфатла къурагъаны бла къурамагъаны тюрк тил билимде даулашлыды. Алимлени бирлери омакъ-омакъ (юйле), бийик-бийик (таула), тымлы-тымлы (ашла), ариу-ариу (гюлле) дегенча сёз формаланы къош сыфатлагъа санайдыла (Саруева 1973: 142-чи б.; Созаев 1976: 143-чю б.; Уметалиева 1980: 232-чи иш д.б.), башхалары уа санамайдыла (Ахтямов, Гарипов 1981: 196-чы б.; Ганиев 1995: 384 б. д.б.). Сыфатланы къатланган формалары, затланы ышанларын къчлендирген бла чеклениб къалмай, аланы бир бирден башхалыкъларын да билдиредиле, эсе да аллай формаланы къошакъ магъаналары бардыла. Болсада аланы лексика ышаларын грамматика ышанлары хорлайдыла, аны себебли джангы сёзлеге – къош сыфатлагъа санаргъа жарамайды.

1-чи §. Сыфатланы морфология амал / мадар бла къуралыулары

1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс къошулуб къуралгъан сыфатла

Аллай сыфатла тилни бу кесеклеринден къураладыла:

1) атладан: къарыулу, тымлы, билимсиз, татыусуз, джыллыкъ, тонлукъ, сёзчю, оюнчу, джукъучу, къолкъочю, тырманчы, кечеги, къышхы, джайгъы д.б.;

2) этимледен: джаншакъ, ачыкъ, юркек, къоркъакъ, акъсакъ, уялчакъ, эринчек, юйренчек, бурма, сайлама д.б.;

3) сёзленмеген этим атладан: джылтырауукъ, къалтырауукъ, зынгырдауукъ д.б.;

4) санауладан: ючлю, бешли, джетили д.б.;

5) сёзлеуледен: эрттенги, ингирги, тюнеги, бююннги, былтыргы, кюндюзгю д.б.;

6) сыфатладан: табсыз, кирлика, телика, ариука, эришика, солакъай, аманкай д.б.;

7) предикативледен: керекли, тыйыншлы / тийишли, керексиз, тыйынчсыз / тийишсиз д.б.

1.1.1. Кёб джюрютюлюучю аффиксле / суффиксле

Аллай аффикслеге / суффикслеге была саналадыла: -лы / -ли, -лу / -лю; -сыз / -сиз, -суз / -сюз; -гъы / -ги, -гю, -хы, -нгы / -нги; -чы / -чи, -чу / -чю.

-Лы / -ли, -лу / -лю аффикс / суффикс сыфатланы атладан, санауладан эм предикативледен кюрайды. Аны быллай магъаналары бардыла:

1) адамда кюраучу тамыр бла байламлы дайым болуучу ышан: белгили, окюулу, адебли д.б.;

2) адамда неда башха затда кюраучу тамыр билдирген болджаллы ышан: джарсыулу, къайгъылы, кюуанчлы, ачыулу д.б.;

3) адамда кюраучу тамыр билдирген ауруу бла байламлы ышан: темиреулю, безгекли, джетелли д.б.;

4) «адамда неда башха затда кюраучу тамыр билдирген затны, ышанны мардасындан кёб болгъаны» деген магъана: кючлю, сютлю, элли, джелли, джауунлу, ёсюмлю, ташлы, ёшюнлю, аязлы, джаулу д.б.;

5) «кюраучу тамыр билдирген адыр, керек, установка» деген магъана: гусеницалы, моторлу, детекторлу, транзисторлу д.б.;

6) «кюрамында кюраучу тамыр кёргюзтген заты болгъан» деген магъана: эфирли (эфирли дарман, скипидар), спиртли (спиртли ичгиле), эмульсиялы (эмульсиялы бояу), хромлу (хромлу кюрч, бояу, магъадан) д.б.;

7) «кюраучу тамыр билдирген затны бериучю неда аллай зат алыныучу» деген магъана: хайырлы, айдалы д.б.;

8) «кѳураучу тамыр билдирген зат бла джасалгъан, сырылгъан, омакъланган» деген магъана: оюулу, кыйыулу, чачакълы д.б.;

9) «формасы кѳураучу тамыр билдирген затны формасыча болгъан» деген магъана: бюрчюклю (бюрчюклю семиртгич / джер семиртгич), бюртюклю (бюртюклю тытыр таш), кынлы (кынлы кѳудору, горох) д.б.;

10) «тамыр билдирген ишни кючу бла болгъан ышан» деген магъана: джамаулу, бояулу, байлаулу (байлаулу кѳол) д.б.;

11) затны саны бла байламлы ышан: бешли (бешли бугъа), ючлю (ючлю ажир), алтылы (алтылы ёгюз) д.б.;

12) «кѳураучу тамыр билдирген зат бла белгиленген» деген магъана: керекли, тыйыншлы / тийишли д.б.

-Сыз / -сиз, -суз / -сюз аффикс / суффикс сыфатланы атладан, бир-бирде уа предикативледен да кѳурайды. Ол быллай магъаналада джюрютюледи:

1) адамда тамырны кѳчоу магъанасы билдирген шартны, халны болмагъанлыгъын чертген ич ышан: ётсюз, башсыз, тилсиз, бетсиз, джорексиз д.б.;

2) адамда тамырны тюз магъанасы билдирген шартны, халны чертген ич ышан. Сыфатлада бу магъана эркин джюрютюледи: къайгъысыз, адебсиз, гюняхсыз, намыссыз, уятсыз, адамлыкъсыз д.б.;

3) затда тамыр билдирген шартны, халны ышаны: логикасыз, системасыз д.б.;

4) «кѳураучу тамыр билдирген заты болмагъан, аллай затны бермеген» деген магъана: хайырсыз, файдасыз д.б.;

5) «кѳураучу тамыр билдирген затдан эсе аз болгъан» деген магъана: кючсюз, къарыусуз, акъылсыз, эссиз д.б.;

6) «кѳураучу тамыр билдирген зат бла белгиленген» деген магъана: керексиз, тийишсиз д.б.;

-Гъы / -ги, -гю, -хы, -нгы / -нги аффикс / суффикс бла сыфатла заман бла байламлы атладан эм сѳзлеулден кѳураладыла. Бу аффикс / суффикс эки магъанада джюрютюледи:

1) «кѳураучу тамыр билдирген орунда болгъан»: тѳбенниги, тышхы, ичги, огъаргъы, кыйыргъы д.б.;

2) «кѳураучу тамыр билдирген заманда болгъан»: ингирги, джайгъы, кышхы, кюзгю, джазгъы, бурунгу, алгъыннгы, тюнегеги, былтыргъы, бюгюннгю, эрттенги д.б.;

-Укъ / -юк, -ыкъ / -ик аффикс / суффикс сыфатланы этим тамырлагъа къошулуб кѳурайды. Аллай сыфатла да эки магъанада джорютюледиле:

1) «этим билдирген ишни сынагъан, ахыры анга келген»: джыртыкъ, сыныкъ, ачыкъ, бузукъ, джабыкъ, кысыкъ, батыкъ, чирик д.б.;

2) «энчилиги тамыр билдирген иш бла байламлы болгъан»: къоркъакъ, юркек, джорюк, джаншакъ, булгъакъ д.б.

-Чы / -чи, -чу / -чю аффиксни / суффиксни болушлугъу бла сыфатла кѳуру атладан кѳураладыла эм быллай магъаналаны билдиредиле:

1) «кѳураучу тамырны тюз магъанасы билдирген затны этерге ёч болгъан»: тырманчы, даучу, джукъучу, къакъдычы д.б.;

2) «кѳураучу тамырны кёчген магъанасы билдирген затны этерге ёч болгъан»: сёзчю, тилчи д.б.;

3) «кѳураучу тамыр билдирген политиканы бардыргъан, ол политика джанлы»: онгчу, солчу д.б.

Сыфатланы аз кѳураучу аффикслени / суффикслени бир-бирлери артдан-артха кёб кѳураучулагъа ётгендиле. Сёз ючюн, -укъ / -юк аллай аффиксди / суффиксди². Ол этим атладан кѳуралады. Бу суффикс къошулуучу этим атланы бир талайыны тамырлары эриклеу сёзледиле: мурулдауукъ (мур), хурулдауукъ (хур), зынгырдауукъ (зынгыр), гюрюлдеуюк (гюр), джызылдауукъ (джыз), дыгъырдауукъ (дыгъыр), хырылдауукъ (хыр) д.б.

Бу суффиксни эки магъанасы барды.

1) «тамыр билдирген ишни этере ёч болгъан»: юркюуюк, чочууукъ, тартыуукъ, джиляуукъ / джылауукъ, ёпкелеуюк, тынгылауукъ, тепсеуюк, къанкылдауукъ, хурулдауукъ д.б.;

2) «энчилиги тамыр билдирген зат болгъан»: джылтырауукъ, зынгырдауукъ, ойнауукъ д.б.

---

² 1 Бу суффиксни этим атладан сыфатла кѳураууну юсонден къарачай-малкъар тилни грамматикаларында, сёз кѳураугъа аталгъан илму ишледе да джукъ айтылмайды.

1.1.2. Аз джюрютюлюочю аффиксле / суффиксле

Аллай аффикслеге / суффикслеге быланы санаргъа боллукъду:

- у: тору
- гъун / -гин: озгъун, кесгин, базгъын
- гъакъ / -гек, -хакъ: къургъакъ, тайгъакъ, сийгек
- чакъ / -чек: къубулчакъ, джалынчакъ, эринчек
- пик: джанпик
- ш: ушаш
- гюр: ётгюр
- кай: аманкай, эришикай
- гюл: ючгюл, тёртгюл
- къау: тилкъау, белкъау
- ыкъ: ачыкъ, джабыкъ, къысыкъ

1.1.3. Тамырдан айырылмагъан аффиксле / суффиксле

Сыфатланы къурагъан аффикслени / суффикслени асламысы бусагъатда тамырдан айырылмадыла, не ючюн дегенде аланы эм ала къошулгъан сёзлени магъаналары бусагъатдагъы тилде белгисиздиле. Аллаи аффикслени / суффикслени хар бири экиден-ючден кёб сёзде хазна тюбемейди:

- шу, -шы, -ши: буршу, эриши, къаршы
- ыл / -ил: джашил, къызыл
- пакъ, -пукъ, -пыкъ: джалпакъ, къырпакъ, дуппукъ, джанпик, зымпыкъ
- къыл, -къул: чынгкъыл, чунгкъул
- ур, -ыр: къонгур, къынгыр
- а: ала, къула
- дакъ: джайдакъ, бойдакъ
- ын: къалын, къыйын
- кур: муккур (къар. мук < бюк)
- мыл: тыммыл
- пы, -пу: салпы, солпу, чолпу
- ты / -ти, -ту: джарты, хушту, керти
- сы / -си: джассы, исси

- ш, -аш: джууаш
- такъ, -тек: тентек, джантакъ
- гый: чылгый, гылхый (кыйыкъ)
- рау, -реу: сангырау, менгиреу
- дыр: алдыр (кёзбау)
- гыйл: кызгыйл, саргыйл

Сыфатлада аз джюрютюлген эм тамырдан айырылмагъан бир кирик аффиксле / суффиксле аздыла: -ыкъ, -ик: ачыкъ, джабыкъ эм базыкъ, къазыкъ; -гюл / -гюл, -гыйл / -гил: бозгюл, ючгюл эм саргыйл, себил; -гюр, -кур: ётгюр эм муккур (къарач).

1.2. Эки сёз бирге къошулуб къуралгъан сыфатла

1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган къош сыфатла

Аллай къош сыфатла кёб тюрлюдоле. Ала кеслери бирге, тилни башха кесеклерине неда ала да бирге къошулуб къураладыла:

1) сыфат + сыфат: акъ-боз, къара-мор, акъсыл-кёк, къара-къолан, къаратор / къаратору, кызыл-къолан, кызыл-ала, джажил-ала, къаралдым-мор д.б.;

2) сыфат + ат: къаракъаш, къарачач, ачыгъаууз, терсакъыл, къаракёз, акъбаш, акъкъаш, кызылууурт, кызылбет, кынгырбурун, тегерекбет, джалпакъбурун, сарымыйкъ, бийиктабан, ёребет, кенгджауурун / кенгджауорун д.б.;

3) ат + ат: ташджюрек, темирбаш, малкёз, джелбаш, гаккыбаш, къушбурун, къушкъанат б.б.;

4) санау + сыфат: бешджыллыкъ, алтайлыкъ, экикюнлюк, экиайлыкъ, джетиджыллыкъ, ючсагъатлыкъ д.б.;

5) санау + ат: алтыхыр, тёртсандыкъ, тёрткёз, бешкъарыш, экиемчек д.б.;

6) сёзлеу + ат: кёбмюйюш, азкёл, тынчкёл д.б.;

7) сёзлеу + сыфат: кёб магъаналы, кёбджыллыкъ, кёбкюнлюк, кёб тюрлю д.б.;

8) ат + этим: джанджат, тубсий, кёлкётюр, къашттой, къолтут д.б.;

9) ат + этимсыфат: кючсауар, кюнтиймез, джанкыймаз, кюшджетер д.б.;

10) ат + сыфат: ауузачыкь д.б.;

11) сёзлеу + этимсыфат: кёббилген, теркбаргъан, кёбджатар д.б.;

12) сыфат + сонгура: къара шинли, сары шинли д.б.;

13) ат + сонгура: тиширыу маталлы, бир маталлы д.б.;

14) кесекчик + ат: джангызкёз, джангызкёл д.б.;

15) санау + сонгура: бир кибик д.б.;

16) сёзлеу + этим: шошбар, тынчбар, тынчджат д.б.;

17) этимча + этим: айланатур д.б.

Сыфатланы асламысы (6-чы, 10-16-чы тюрлюлери) кёб джюрютюледиле, бир-бирлери уа (10-чу, 15-чи, 17-чи тюрлюлери) джаланда / сынгар бир сёзде тубейдиле.

Къош сыфатланы быллайлары эки тюрлю кьураладыла: эки сёз бирге кьошулуб (морфология амал бла) эм семантика-морфология амал бла.

1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан экиленген къош сыфатла

Аллай сыфатла джаланда / сынгар бир тюрлюдоле – эки сыфат бирге кьошулуб кьураладыла: эски-джыртыкь, джарлы-джазыкь, узакь-кенг, узакь-джууукь, сау-саламат, сау-эсен, ач-джалангач, узун-иничке / ингичке, батыу-чунгур, гуппур / муккур-къынгыр д.б.;

Кесеклерини магъаналарына кёре, быллай сыфатла юч къауумгъа юлешинедиле:

1) кесеклери бир бирге синоним болгъан къош сыфатла: батыу-чунгур, сау-эсен, джарлы-джазыкь д.б.;

2) кесеклери бир бирге антоним болгъан къош сыфатла: узакь-джууукь, узакь-кенг, ач-токь д.б.;

3) бир лексика къауумгъа кирген къош сыфатла: эски-джыртыкь, узун-иничке / ингичке, кючлю-мысты, гуппур / муккур-къынгыр д.б.

1.3. Сёзлени тамырлары кьатланыб кьуралгъан сыфатла

Аллай сыфатла эки тюрлюдюле: 1) тамырлары толу кьатланган сыфатла эм 2) тамырлары толу кьатланмагъан сыфатла.

Тамырлары толу кьатланган сыфатла кёб тюрлюдюле: кьат-кьат (кёб кьатлы: кьат-кьат юйле), кьалау-кьалау (кьаланган: кьалау-кьалау тёшекле), тешик-тешик (тешикleri болгъан: тешик-тешик кьанджал) д.б.

Тамырлары толу кьатланмагъан сыфатла аслам тубейдиле. Лексика магъаналарына кёре, ала эки тюрлюдюле:

1) кесеклерини экинчилери бусагъатда джюрютюлмеген кьатланган сыфатла: ала-кьула, кьара-кьура д.б.;

2) кесеклерини экинчилерини лексика магъаналары болмагъан кьатланган сыфатла: кьаты-кьуту, джарты-кьурту д.б. Бу кьауумгъа адамла кеслери сыфатны ал кьысыгъын м кьысыкъ бла алышындырыб / алмашындырыб неда аны аллына кьысыкъ кьошуб кьурагъан кьатланган сёзле да киредиле. Аллаи сёзле бегирекда сёлешиу тилде аслам тубейдиле эм самаркьау-масхара магъанада джюрютюледиле: тюрлю-мюрлю, тели-мели, татлы-матлы, ачы-мачы, ала-кьула, эски-мески д.б.

1.4. Кьош сёзге (экиленген эм кьатланган) аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан сыфатла

Бу амал бла кьош сыфатла кьош атладан бла кьош сыфатладан кьураладыла:

1) кьош атладан: кьарлы-бузлу, джауунлу-джелли, учсуз-кьыйырсыз, тузсуз-мыстысыз, джаулу-баллы, окьуулу-билимли, окьуусуз-билимсиз, кьайгъысыз-кьаугъасыз д.б.;

2) кьош сыфатладан: узунлу-кьысхалы, акьлы-кёклю, чийли-бишли, ала-кьуалалы, татлы-матлысыз, кьаты-кьутулу д.б.

Кьош сёзден бла кьатланган сёзден атла кьуралгъанда, сёз кьураучу аффикс / суффикс аланы бир кесеклерине, эки кесеклерине да кьошулады: кьатыш- кьаралыкъ / кьуралыкъ эм тынчлыкь-эсенлик (ёргеде кьара). Кьош сёзден бла кьатланган сёзден сыфатла кьуралгъанда уа, аффикс / суффикс аланы эки кесеклерине да кьошулмай хазна кьалмайды.

Эки башлы, кюл бетли, узун бойлу, бир магъаналы, кёб сабийли дегенча сыфатланы кьураучу тамырлары кьош сёзле тьюкюдюле / тюлдюле, сёз тутушладыла: эки баш, кюл бет, узун бой, кёб сабий, бир магъана. Аны себебли быланы кьуралыу амаллары кьош сёзлеге аффикс / суффикс кьошуб сёз кьурау угъай / огъай, эки сёзню бирге кьошуб сёз кьурау (морфология амал) бла семантика-морфология амалны бирикдирген амалды.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сыфатланы кьуралыуларыны атланы кьуралыуларындан не башхалыгъы барды? 2) тюрк тилледе сыфатланы кьуралыуларыны юсюнден къаллай даулаш джюрюйдю? 3) тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб сыфатла тилни къайсы кесеклеринден кьураладыла? 4) сыфатланы кёб кьураучу аффиксле / суффиксле къайсыладыла?

2-чи иш. Сыфатланы былай юлешиб джазыгъыз: 1) аффикслери / суффикслери кёб джюрютюлючю сыфатла; 2) аффикслери / суффикслери аз джюрютюлючю сыфатла; 3) аффикслери / суффикслери тамырдан айырылмагъан сыфатла.

Магъаналы, азгын, эриши, тузсуз, кьургъакъ, джаулу, джашил, тырманчы, джантакъ, ётгюр, эрттенги, ачыкъ, тёртгюл, джыллыкъ, кьолан, джарты, быйылгъы, чочууукъ, юркек, кьоркъакъ, кызыл, тайгъакъ, джортууукъ, кьургъакъ, джыртыкъ, кыйсыкъ, батыкъ, кьонгур, кьалын, джууаш, сангырау, белкъау, джанпик, буршу, кьаршы, джассы, тентек, эринчек, джансыз, кынгыр.

3-чю иш. Атлагъа аффиксле / суффиксле кьошуб, сыфатла кьурагъыз.

Ю л г ю: ёт – ётлю – ётсюз – ётгюр.

Ёт, джан, сёз, дау, кёз, къайгъы, тынгы, кюлкю, ашам, айыб, туз, татыу, дауур, акъыл.

4-чю иш. Сёзлеуледен, этимледен, этим атладан кьуралгъан сыфатланы айырыб джазыгъыз.

Бурунгу, джабыкъ, гюрюлдеуюк, кечеги, алайдагы, мурулдауукъ, эрттеги, дыбылдауукъ, къоркъакъ, артдагы, быйылгы, былайдагы, алгыннгы, тынгылауукъ, зынгырдауукъ, чочууукъ, джаншакъ, къургъакъ, тамблагы, тюненеги, бирси кюнню, къалтырауукъ.

5-чи иш. Сыфатладан сыфатла къураб джазыгъыз.

Тели, кирли, сер, уллу, гитче, узун, аман, джарлы, залим, ере, эриши, ариу.

6-чы иш. Эриклеу сёзледен алгъа этимле, артда уа сыфатла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю л е: занг – зангырда – зангырдауукъ, дыгъар – дыгъырда – дыгъырдауукъ.

Тыхыр, дыр-р-р, дыбыл, дюнгор, джыр, донгкъ, зарх, къангкъ, гюр, боркъ, быж, пыс, зынгыр, дыгъыр, дынгыр, сенгк, чыкъыр, шоркъ, шыбыр.

7-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада –ыкъ / -ик, -укъ / -юк аффиксли / суффиксли сёзлени къайсылары атла, къайсылары сыфатла болгъанларын айтыб ангылатыгъыз.

1 [Пурустопну] учу ёрге айланган батыкъ буруну, джангы бишиб, къабугъу сыдырылгъан чоюнюрча къарады (Аппаланы Х. Къара кююр). 2. Джабаргъа – зыккыл джууургъаным, Джатаргъа – джыртыкъ, чирги тешегим... («Шуёхлукъ», 1977, № 3). 3. Байыракъла къолларында берданлары бла, джарлыракъла да сенеклери неда къазыкълары бла бара эдиле (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 4. Билеги базыкъ бирни джыгъар, билими базыкъ мингни джыгъар (нарт сёз). 5. Къырыкъ бла барыб, энишге тюшген сууну тауушун эшитдирмей, эрттенги жел сызгырады (Батчаланы М. Элчилерим). 6. Тюбюнден, кюйюк сууугъун да кесинден алгъа джибериб, къара туман келеди (Уллубашланы И. Озгъан кюнле). 7. Изложение джазаргъа уа бизге Толгъурланы

Зейтунну «Эрирей» деген повестинден юзюкню окъудула («Заман» газ., 2004, № 116). 8. Дюге, экинчи къайытыб, ичерге суйген ичер деб, бир кынгырбыдыр кьошун бла джезик боза келтирди (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 9. Юшюген бла кълалмай, Даутгну бир кьулагъы джырыкъды (Батчаланы М. Элчилерим). 10 Чалкъычыла кюн орта азыкьгъа олтуруучу чакъ жетди (Къобанланы Д. Таулада таууш).

8-чи иш. Келишгенлерине кёре, сёзлени скобкаланы тышындагъыларына ичиндегилерин кьошуб, кьош сыфатла кьурагъыз.

Акъ (къара, боз), кьаралдым (къызыл, мор), джел (баш, аууз), кёб (къанат, мюйюз), тынч (акъыл, кёл), кюн (чыкъмаз, тиймез), кьуш (атар, озар, джетер), кенг (бел, бучхакъ), гаккы (кёз, баш), кёк (ала, къара), беш (кечелик, джыллыкъ), (къара, къызыл) тору / тор, (кёк, къара) шинли, (мор, къызыл) шинли, (шош, акъырын) бар.

9-чу иш. Сёз тутушладан кьош сыфатла кьурагъыз. Сиз аланы кълаллай аффиксле / суффиксле бла кьурадыгъыз?

Кёб сабий, кёб магъана, эки баш, узун бой, кенг кёкюрек, бир тюрсюн, кёб тюрсюн, беш кюн, джюз джыл, алты ай, джарым джыл, джютю / джити кьарам.

10-чу иш. Кьош атладан бла кьош сыфатладан джангы сёзле – сыфатла кьураб джазыгъыз.

Джау-бал, ёр-эниш, ёр-къыр, окъуу-билим, къаты-къуту, узун-къысха, кьар-буз, джел-боран, дауур-дууур, учу-къыйыры, тузу-мыстысы, кьайгъы-къаугъа, джауун-джел, чий-биш, сууукъ-сылыкъ, тюрт-мюрт, оюн-кюлкю, батыу-чунгур.

2-чи §. Сыфатланы семантика амал / мадар бла къралыулары

2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла къралгъан сыфатла

Кърарачай-малкър тилде бу амал / мадар бла сыфатла атладан эсе аз къраладыла, не ючюн дегенде, атла алыннганлыккъга, башха тилледен сыфала алынмайдыла, терминлеге да, атла ётгенликге, сыфатла ётмейдиле. Андан сора да, тилни кърарачай тюрлюсю бла малкър тюрлюсюню арасында сыфатлада, атлада болгъанча, магъана джаны бла башхалыкъла джокъдула.

Сёзню магъаналарындан, атланыча, сыфатланы къралыуларына да метафора бла метонимия себеб боладыла. Сёз ючюн:

1. Метафора бла къралгъан сыфатла:

а) затланы тыш ышанларыны бирге ушашлыкълары бла:

ачыкъ (ачыкъ терезе, ачыкъ эшик, ачык китаб, ачыкъ джер, ачыкъ кёк) → ачыкъ (ачыкъ кызыл, ачыкъ джашил, ачыкъ сары); ачы (ачы алма, ачы тамыр, ачы хапар) → ачы (ачы къл, ачы джумдурукъ, ургъаны ачы);

б) затланы ич ышанларыны бирге ушашлыкълары бла:

басымлы (басымлы адам, басымлы сёз) → басымлы (басымлы бёлкюм, басымлы ачыкъ);

басымсыз (басымсыз адам) → басымсыз (басымсыз бёлкюм, басымсыз ачыкъ);

2. Метонимия бла къралгъан сыфатла:

кючлю (кючлю адам, кючлю трактор, кючлю аскер) → кючлю (кючлю турма, кючлю айран);

къру (къру аякъ, къру чертлеуюк) → къру (къру отунла, къру агъач);

ачыулу (ачыулу адам, ачыулу кърарам) → ачыулу (ачыулу иш, ачыулу джилямукъла / джиламукъла).

Бу амал / мадар бла къралгъан сыфатла да, атлача, бир бирге лексика омонимле боладыла.

Лексика омонимлени къралыу юлгюлери:

1. Кёрюмдюлю ышаны агъачлы (агъачлы таула) → агъачсыз (агъачсыз район) →	Кёрюмдюсюз ышаны агъачлы (агъачлы мал, товар) агъачсыз (агъачсыз адам, кийим)
2. Затны формасыны аты тюз (тюз джол, тюз сызлыкъ) →	Ишини халыны аты тюз (тюз адам, тюз оноу)
3. Затны барлыгъыны аты ёшюнлю (ёшюнлю болгъан) →	Затны ёлчемини аты ёшюнлю (ёшюнлери уллу)
4. Затны джокълугъуну аты керексиз (кереги болмагъан) →	Затны ышаныны аты керексиз (керек болмагъан, артыкъ)
5. Затны ышаныны аты керекли (керек болгъан) →	Адамны оюм этиу фахмусуну аты керекли (акъылсыз, тели).

2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла кьуралгъан сыфатла

Къарачай-малкъар тилде сыфатла бу амал / мадар бла атладан эсе кёб кере да аз кьураладыла. Огъарыда кёргозтюлгенича, атла, этимни грамматика формаларындан сора да, аны сёзлюк формаларындан, тилни баш / энчи кесеклерини барысындан да эм эриклеу сёзледен кьураладыла, сыфатла уа – кьуру этимни грамматика формаларындан: этисёзлеуледен / этимчаладан, этим атладан, этимни ыразычы туруш формасындан.

2.2.1. Этимсыфатладан кьуралгъан сыфатла

2.2.1.1. Этимсыфатны озгъан заман формасындан кьуралгъан сыфатла

Аллай сыфатла бир талайдыла:
джетген (эртте джетген) → джетген (джетген кьыз, джетген джаш)

окъугъан (къуран окъугъан) → окъугъан (окъугъан адам)
ачыгъан (скот ачыгъанды) → ачыгъан (ачыгъан скот, ачыгъан шорпа)

уллайгъан (анака уллайгъанды) → уллайгъан (уллайгъан тиширыу)
къартайгъан (аття къартайгъанды) → къартайгъан (къартайгъан эр киши)

джарагъан (хар неге да джарагъан) → джарагъан (джарагъан машина, джарагъан юй)

туугъан (эртте туугъан) → туугъан (туугъан ана, туугъан эгеч)
бишген (кеч бишген) → бишген (бишген эт, бишген алма)

ауругъан (башы ауругъан) → ауругъан (ауругъанны багъыу).

Ю л г ю л е: Джетген кызы болгъан юйню чырагъы джарыкъ джанар (нарт сёз); Окъугъанны бети джарыкъ, кёлю базыкъ (нарт сёз); Аны [Хамзатны] саулугъун биле, ауругъанла къалай эсе да бир солуу табханча кёрюнюр эдиле (Тёппеланы А. Кюн батмайды); [Азал Къазийге:] Ийнан, мындан алда сахарны джашлары эки джарагъан кызыбызны къоратыб кетдиле (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле).

Этимсыфатны озгъан заманыны угъайлаучу / огъайлаучу формасында да тубейдиле сыфатлангъанлары:

уялмагъан (бир затдан да уялмагъан) → уялмагъан (уялмагъан адам)

къамамагъан (джукъдан да къамамагъан) → къамамагъан (къамамагъан адам).

Ю л г ю л е: Уялмагъан буюрулмагъанны ашар (нарт сёз); Мени джауум да... къамамагъаннга джолукъсун! (Залийханланы Дж. Джаннган жюрекле).

2.2.1.2. Этимсыфатны боллукъ заман формаларындан къуралгъан сыфатла

Аллай сыфатла бек аздыла:

къайнар (газ бла къайнар) → къайнар (къайнар шорпа, къайнар суу)

ёлюр (ким да ёлюр) → ёлюр (ёлюр от, ёлюр джара)

таймаз (джолундан таймаз) → таймаз (таймаз негер).

Ю л г ю л е: Сыра къазан туйюл тебе къайнагъан, Къайнар шорпада боркъудаб ойнагъан ... (Гуртуланы Б.

Джарыкъ танг); [Къасай Маммашха:] Алан, ёлюр от ишми ашагъанса, не болгъанды санга!? («Минги-Тау», 2002, № 5).

2.2.1.3. Этимсыфатны бусагъат заман формасындан къуралгъан сыфатла

Аллай сыфатла да кёб тюлдюле / туююдюле, кеслери да, грамматика терминледе болмаса, хазна тюбемейдиле: соруучу (дерсни соруучу) → соруучу (соруучу айтым) угъайлаучу / огъайлаучу (хар затны угъайлаучу) → угъайлачу / огъайлаучу (угъайлаучу / огъайлаучу алмаш) башлаучу (ишни башлаучу) → башлаучу (башлаучу болуш) къайытыучу (къайытыучу джер) → къайытыучу (къайытыучу айырма).

Ю л г ю л е: Этимни угъайлаучу формалары ишни этилмегенин, этилмезлигин кёргюзтедиле; Бир-бир соруучу айтымла бир белгили затны юсюнден хапарлайдыла, аны себебли джууаб излемейдиле.

2.2.2. Этим атладан къуралгъан сыфатла

Сыфатла этим атланы эки тюрлюсюнден да къураладыла:

-У (-у) аффиксли / суффиксли тюрлюсюнден:

къызыу (кюнде къызыу) → къызыу (къызыу кюн)

булгъау (какны булгъау) → булгъау (булгъау адам)

къозгъау (мыдыхны къозгъау) → къозгъау (къозгъау адам)

джарашыу (терк джарашыу) → джарашыу (къарач. джарашыу адам)

Ю л г ю л е: Шаухал, хуна тешикден ичине къараб, тыпырда къызыу мыдыхла джарыкъ бериб тургъанын кёрдю (Этезланы О. Тарда); [Ахмат Мурадиннге:] Айтдырмай къоймай эсенг а, ишни этерге чырмау болгъанла ма сенича къозгъау адамлаладыла! (Кучиналаны М. Уллу Малкъар); Джашны юсюнде джарашыу костюму барды.

-Макъ / -мек аффиксли / суффиксли тюрлюсюнден:

джабышмакъ (джабыш + -макъ) → джабышмакъ (джабышмакъ балчыкъ)

илинемек (илин + -мек) → илинемек (къарач. илинемек къайгыыла)

чакъмакъ (чакъ + -макъ) → чакъмакъ (чакъмакъ къой).

Ю л г ю л е: Джангур, кюз кёзюу, ауур булутла, суу алгъан джолланы джабышмакъ балчыкълары баш оюмну ачыкъларгъа болушхан интонацияны къурайдыла... (Сылпагъарланы К. Кёмеуол); Къызчыкъ чакъмакъ чашчыгъын тараргъа юрешеди

2.2.3. Этимни ыразычы туруш формаларындан (-гъын / -гин, -гъун, -хын, -гъур / -гюр) къуралгъан сыфатла

Аллай сыфатла иги кесек боладыла:

озгъун (оз + -гъун) → озгъун (озгъун къылыкъ, озгъун акъыл, озгъун тишируу)

кесгин (кес + -гин) → кесгин (кесгин сёз, кесгин джууаб)

шашхын (шаш + -хын) → шашхын (шашхын адам, шашхын ауруу)

чюйгюн (чюй + -гюн) → чюйгюн (чюйгюн къылыкълы)

къабхын (къаб + -хын) → къабхын (къабхын мал)

азгъын (аз + -гъын) → азгъын (азгъын адам)

базгъын (баз + -гъын) → базгъын (базгъын адам)

озгъур (оз + -гъур) → озгъур (озгъур хунер)

ётгюр (ёт + -гюр) → ётгюр (ётгюр къарам)

Ю л г ю л е. Аны [Муратны] асыры ёхтем, базгъын ишин командир бек джаратады («Минги-Тау», 1997, № 4); Азретни басымлы эм ётгюр къарамина тюртюлюб, Сагъыт къатындагъына не эсе да шыбырдады (Къобанланы А. Кюн таякъла); Сормагъанига сёлешме, къабхын малны юлешме (нарт сёз); Озгъун толкъун джазгъанымы кетереди, Кёмюк этиб, ёрлеб келеди къатыма (Батчаланы М. Сагъышла); Сыннган мияла сау болмаз, кесгин ишге дау болмаз (нарт сёз).

2.3. Семантика-синтаксис амал / мадар бла къуралгъан сыфатла

Къарачай-малкъар тилде бу амал бла къуралгъан сыфатланы саны бек азды (оннга да жетмейди). Аланы къураучу тамырлары этимле, атла эм сёзлеуледиле.

2.3.1. Этимледен къралгъан сыфатла:

онг (юй бла онг, окъуу бла онг) → онг (онг джаны, онг къол)
тюрт (ары тюрт, аягъынг бла тюрт) → тюрт (тюрт джууаб)

Ю л г ю л е: [Мурат Юсюпге] Бу былай тюрт сёзле айтыргъа сен кимден юйреннгенсе? (Текуланы Дж. Сиркиу); Онг къолунг дженгиллик этсе да, сол къолунг бла сабырлыкъ сал (нарт сёз).

2.3.2. Атладан къралгъан сыфатла:

айры (тауну айрысы, терекни айрысы) → айры (айры къамичи)
айланма (тенгизни айланмасы, джолну айланмасы) → айланма (айланма джол, айланма адам)

кёк (чууакъ кёк) → кёк (кёк къумач, кёк тенгиз).

Ю л г ю л е: Сен айланма, сен саякъ, Сен къылыкъсыз, сен джаншакъ, Сен кирмеген тешик джокъ, Сен ачамагъан эшик джокъ («Джанкъылыч»); Джел боранлаб, ёшон уруб кёк тенгизге, Джагъасындан теге эди сууун тюзге (Хубийланы О. Мурат); Къарылгъачны къуйругъу айры, джилянны / джыланны тили айры (нарт сёз).

2.3.3. Сёзлеулден къралгъан сыфатла:

кем (мингден кем) → кем (сен андан кем туйюлсе / тюлсе)
артыкъ (артыкъ аша, артыкъ ишле) → артыкъ (артыкъ ырысхы, артыкъ мал).

Ю л г ю л е: Ауздан артыкъ сёз тюшюрмей, джореклеге багъалы джерге джетебиз (Лайпанланы Р. Джолоучулукъда); Неси кемди ол Табылны? Санга тенглик этмеймиди? Чырайсызмыды бирсиледен? Не кёлонге джетмеймиди? (Тёппеланы А. Экинчи джашау).

3-чю §. Сыфатланы калька этиу амал / мадар бла къралгъулары

Бу амал / мадар бла бош сыфатла къралмайдыла Тыш тилледен, бегирекда орус тилни юсю бла алыннган къош сыфатла

къарачай-малкъар тилге эки тюрлю кечюрюледиле: 1) джарым калъка этилиб. культура-джарыкълау (культурно-просветительный), отчёт-айырыу / сайлау (отчётно-выборный), съезд аллы (предсъездовский), планетала аралы (межпланетный), районла аралы (межрайонный), бир актлы (одноактный) д.б.; 2) толу калъка этилиб: алтымюйюш (шестиугольник), төртмюйюш (четырёхугольный, четырёхугольник), ниет-юйретиу (идейно-воспитательный), адам маталлы (человекообразный), кёб къатлы (многослойный), кёб мюйюшлю (многоугольный) д.б.

Быллай сыфатла, кечюрюле туруб, эки тюрлю тюрленедиле: 1) сёз къураучу аффикслери / суффикслери кетерилиб: орус-къарачай (русско-карачаевский), малкъар-орус (балкарско-русский), орус-къарачай-малкъар (русско-карачаево-балкарский), илму-излем (научно-исследовательский), отчёт-айырыу / сайлау (отчётно-выборный) д.б.; 2) сёз къураучу морфемалары къарачай-малкъар -лы / -ли, -лу / -лю аффикс / суффикс бла алышындырылыб / алмашындырылыб: эки томлу (двухтомный), колхозла аралы (межколхозный), съезд аллы (предсъездовский) д.б.

Калъка этиб къуралгъан сыфатла, къурамлаларына кёре, быллай къауумлагъа юлешинедиле:

1) ат + ат: съезд аллы, илму-техника, халкъла аралы д.б.;

2) сыфат + сыфат: къарачай-орус, орус-къумукъ, малкъар-инглиз д.б.;

3) сёзлеу + ат: кёб къатлы, кёб томлу, кёб миллетли, аз тиражлы д.б.;

4) санау + ат: эки томлу, алтымюйюш, эки яруслу д.б.;

5) ат + этим ат: ниет-юйретиу, маданият-джарыкълау, отчёт-айырыу / сайлау д.б.;

6) ат + сонгура: адаи маталлы, бир маталлы, адам шекелли д.б.

11-чи иш. Соруюлагъа джууб беригиз: 1) къарачай-малкъар тилде лексика-семантика амал бла сыфатланы атладан эсе аз къуралыуларыны сылтаулары не бла байлампыдыла? 2) семантика-морфология амал бла сыфатла этимни къайсы грамматика формаларындан къураладыла? 3) семантика-синтаксис амал бла сыфатла тилни къайсы кесеклеринден къураладыла? 4) калъка этиу амал бла атладан, сыфатладан къайсылары кёб

кьураладыла? 5) калька этиб кьуралгъан сыфатланы кьаллай тюрлюлерин билесиз?

12-чи иш. Айтымланы былай юлешиб джазыгъыз: 1) этимсыфатладан кьуралгъан сыфатлары болгъан айтымла; 2) этим атладан кьуралгъан сыфатлары болгъан айтымла; 3) этимни ыразычы туруш формасындан кьуралгъан сыфатлары болгъан айтымла.

Хамзатны саулугъун биле, ауругъанла кьалай эсе да бир солуу табханча керюнюр эдиле (Тёпеланы А. Кюн батмайды). 2. Сюеме адамла ыспас этерча, Къызыу джюрегим халкъгъа кьулланырын (Мокъаланы М. Къушну ауанасы). 3. Салимгерийни джабышмакъ буруну, асыры ачыудан, мизча, туруб кьалды (Байрамукъланы Х. Чолпан). 4. Роза кёб селешмей эди, ауузун ачмагъанлай, бютеу б-т тюрсюню бла джарашыу ышарыб кьоя эди (Сёменланы А. Д: азыу айла). 5. [Хусейин:] Джарлы уа нек бола эдим, юч саулукъ ийнегим, эки ууаныгым, эллиге джете кьоюм... (Токъумаланы Дж. Ауанала). 6. Халимат, кьолундан чын аягъын ычхындырыб ийиб, аягъына кьайнар шорпаны тёкдю (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 7. Озгъун толкъун джазгъанымы кетереди, кёмюк этиб, ёрлеб келеди кьатыма (Батчаланы М. Сагъышла) 8. Телини сёзю – кьозгъун (нарт сёз).

13-чю иш. Этимсыфатладан сыфатла кьурагъыз да, ала бла сёз тутушла джазыгъыз.

Къапхан, кётюрюючу, кьайнар, джетген, хапарлаучу, туугъан, джарагъан, окьугъан, эскирген, ауругъан, ёлор.

14-чю иш. Сёз тутушланы бойсунган сёзлери – сыфатла семантика амалны кьайсы тюрлюсю бла кьуралгъанларын ангылатыгъыз.

Агъачлы товар, керекли (акъылсыз) адам, джетген кьыз, джашагъан тишируу, айры терек, кёк бичен, ачыкъ кьызыл, кьуру отунла, ачыулу иш, туугъан элим, ачыгъан сют, ёлор ауруу,

шашхын ауруу, озгъан сабий, айлаңма тишируу, артыкъ адам, кесгин джууаб, къабхын ёгюзле, ётгюр кишилик, онг джанына.

15-чи иш. Сёз тутушланы белгилённген сёзлерин атла неда сыфатла болурча тюрлендиригиз.

Китаб окъуу, сочинение джазыу, малланы сюрюу, китабны окъугъан, кеч туугъан, башы ауругъан, ит къабхан, эртте жетген, керекли иш, сют къайнар, ол да ёлюр, урларгъа уялмагъан, къадалыб окъуучу, назмула джазыучу, уста мараучу, сёзню сюрюучю, бичакъны билеу, малланы санау, бал къабхын, барыбызны да озгъун, кесине джетген.

16-чы иш. Джарым калька этилиб къуралгъан сыфатланы бла толу калька этилиб къуралгъан сыфатланы айырыб джазыгъыз.

Кёб миллетли, ючмюйюш, культура-джарыкълау, континентле аралы, кёб этажлы, аз вольтлу, къышха чыдамлы, халкъла аралы, илму-техника, орус-тегей / дюгер, эки актлы, юч томлу, битеу / бютеудуня, битеу / бютеухалкъ, миллетле аралы, кёбджыллыкъ, ючмюйюш, аз тиражлы.

СЁЗЛЕУЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилде сёзлеулени сёз къурау онглары атланыкъыладан, сыфатланыкъыладан, бегирекда этимленикиледен эсе аздыла.

Тилни ат кесеклерини болуш формаларыны (бериучю, орунлаучу эм башлаучу) сёзлениб, сёзлеулеге ётгенлеринден экинчи кере къуралгъан сёзлеуле бютюнда аздыла: ёрге – ёргеде, ёргеден; алгъа – алгъадан; бирге – биргелей; энишге – энишгеден; башда – башдан д.б.

Болуш формала сёзлениб къуралгъан сёзлеулени бир къауумларыны суффикслери / аффикслери бусагъатдагъы тилде кеслерини къураучу тамырларындан айырылмагъанлай джюрютюледиле, не ючюн дегенде аланы фонетика къурамлары тюрленнгендиле да, биргелей болмаса, ангылашынмайдыла: ары,

бери, огъары, тышхары, ичкөри (къарач.), учхара, кери, къайда, къайры, эртте д.б. Аны себебли ала къуралмагъан сёзлеулеге саналадыла эм, алагъа сёз къураучу аффиксле / суффиксле къошулгъанда, сёз къураучулагъа айланадыла: огъары – огъаргъы – огъартын, эрттеги – эртегили, учхаралькъ, арыдан-ары, бериден-бери д.б.

Бурунгу тюрк тилдеде болуш формала сёзлениб къуралгъан сёзлеуле болмаса, арт ёмюрледе алай къуралгъан сёзлеуле джокъдула. Башхача айтханда, сёзлеулени алай къуралулары эртте тохтагъанды. Арт ёмюрледе сёзлеуле сёзленген болуш формаланы суффикслери / аффикслери сёз къураучу суффиксеге / аффиксеге айланыб къураладыла. Сёз ючюн, узакъгъа, узакъда, узакъдан, кенгнге, кенгде, кенгден, алайгъа, алайда, алайдан, былайгъа, былайда, былайдан, бирге, бирден, бирде, кечде, ингирде, эрттенде, джайда, къышда, къезде, эрттенликде, ингирликде, тюшде д.а.к. кёб сёзлеу алай бла къуралгъанды. Бу сёздеде –гъа / -ге, -нге, -да / -де, -дан / -ден суффиксле / аффиксле сёз къураучуладыла.

Бурунгу тюрк тилдеде этимчаланы / этимсёзлеулени да, сёзлениб, сёзлеуге ётгенлери кёб болмагъандыла: ууучлаб, къычырыб, аямай, ойнаб, ойлаб, ёлгюнчю, тойгъунчу, чабханлай д.б. Аланы асламысы артда –б, -ыб / -иб, -й, -гъынчы / -гинчи, -гъанлай / -генлей суффиксле / аффиксле сёз къураучула болуб къуралгъандыла: билмей, ашыкъмай, чабханлай, бёлмей, джашырмай, билиб, тёмкей-чачмай, биле-биле, бара-бара, джылаб / джилаб-сарнаб, ойнай-кюле, ойнаб-кюлюб, ёлюб-ёчюб д.б. Бусагъатдагъы тилде былай къуралгъан сёзлеуле кёбден-кёб бола барадыла, бегирекда аланы экиленген тюрлюлери.

Сёзлеуле морфология эм семантика амалланы / мадарланы хар тюрлюсю бла да къураладыла. Семантика амалны / мадарны джаланда / сынгар семантика-морфология тюрлюсю бусагъатда хайырланылмайды / хайырландырылмайды.

1-чи §. Сѣзлеулени морфология амал / мадар бла къралыулары

1.1. Тамыргъа суффикс / аффикс кьошулуб къралгъан сѣзлеуле

Сѣзлеуле бу амал бла атладан, сыфатладан, сѣзлеуден, санауладан, этимсѣзлеуледен / этимчаладан, этимсыфатладан къраладыла:

1) атладан: -лаб (айлаб, джыллаб, ыйыкълаб д.б.), -ча (орусча, кърарайча, малкърарча, татарча, черкесча, къабартыча д.б.), -на / -не (тышына, кѣзюне, ызына д.б.), -да / -де (ашхамда, ингирде), -дан / -ден (къркыакълыкъдан, теллиликден д.б.);

2) сыфатладан: -лай (саулай, джартылай, джашлай д.б.), -дан / -ден (амалсыздан, аяусыздан, кърарыусыздан д.б.), -на / -не (кынгырына, терсине, кыйыгына, кенделенине д.б.), -ча (эскича, башхача д.б.), -да / -де (кышхыда, кечегиде, эрттенгиде, джайгыда д.б.), -лай / -лей (джартылай, джашлай, саулай д.б.);

3) сѣзлеуледен: -дан / -ден (бурундан, теркден, былтырдан, бусагъатдан, шендюден), къралгъан сѣзлеуледен да, эсе да аланы сѣзленген формаларындан: алгъадан, эрттеден, энишгеден, ёргеден д.б.;

4) этимсыфатладан: -дан / -ден (къайтмаздан, тохтамаздан д.б.);

5) этим тамырладан: -гынчы / -гинчи, -гунчу / -гюнчю (тойгунчу, къанигынчы, ёлгюнчю д.б.).

Сѣзлеулени кѣб кърарачу аффиксле / суффиксле болушланы аффикслеридиле / суффикслеридиле, аз кърарачула – этимчаланы / этимсѣзлеулени аффикслери / суффикслери (-п, -гынчы / -гинчи, -гунчу / -гюнчю), сѣз кърарачула уа -ры / -ри, -гъары / -гери, -хара.

1.2. Эки сѣз бирге кьошулуб кьуралгъан сѣзлеуле

1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсуннган кьош сѣзлеуле

Аллай сѣзле атла, этимчала / этимсѣзлеуле бирге кьошулуб, сѣзлеуле сонгуралагъа, этимчалагъа / этимсѣзлеулеге кьошулуб, атла бла алмашла, санаула, этимчала / этимсѣзлеуле, сыфатла бла этимчала / этимсѣзлеуле бирге кьошулуб кьураладыла эм быллай тюрлюле боладыла:

1. Атны баш болуш формасы + атны орунлаучу болуш формасы: кече ортада, аякъ юсюнде, кюн ортада, кече арасында, джаз башында, кюн ортасында, кѣз аллында, кече беллинде д.б.

Ю л г ю л е: Кече беллинде кьонакьгъа барыргъа джарамагъанын кьалай билмейсиз! (Гулаланы Б. Джаяу джолчукь); Джараларынг кѣз аллымда ачыла, Манга тюше санга тюшген джарала... (Кьулийланы Къ. Чумла кьызарадыла); Кюз артында джыйылыуда айтханларына кѣре, бичен джетерге керек эди (Кациланы Х. Тамата).

2. Сыфатны баш болуш формасы + атны орунлаучу болуш формасы: кьысха заманда, джууукь заманда.

Ю л г ю: Кьысха заманда школгъа уллу комиссия келликди (Тѣппеланы А. Кюн батмайды).

3. Этимчаны / этимсѣзлеуню 1-чи тюрлюсю + этимчаны / этимсѣзлеуню 2-чи тюрлюсю: биле / билиб тургъанлай, кѣре / кѣрюб тургъанлай, айта / айтыб тургъанлай, кьараб тургъанлай д.б.

Ю л г ю л е: Билиб тургъанлай этгенинг ачыу тиеди, ансы джукь да айтырыкъ пойюл эдим... (Толгьурланы З. Эррей); - Аллах-аллах, Аскербий! Айта тургъанлай, нечик этиб кьойдула! («Минги-Тау», 2004, № 4).

4. Сѣзлеу + этимчаны / этимсѣзлеуню 1-чи тюрлюсю: кѣб болмай, кѣб мычымай, кѣб бармай д.б.

Ю л г ю л е: Кѣб болмай ол [Тамара] бошаб кетген педучилище Зулейханы эсине тюшдю (Гуртуланы Э. Шамай кьала); Андан артында кѣб бармай нѣгери госпитальдан джазыб, аны [Ахматны эрини] Украинада ёлген хапары келди (Ахматланы И. Боранда).

5. Атны баш болуш формасы + этимчаны / этимсёзлеуню 1-чи тюрлюсю: кюн оздурмай, кёз кьакьмай, кёз кёре, кюч салыб д.б.

Ю л г ю л е: Джерибизге, душманла, Къарамагъыз джутланыб, Тенгизчиле, кёз кьакьмай, Ссакьлайдыла джуртларын (Хубийланы О. Мурат); Дагъыда иги кюч салыб тюртгенимде, [эшикни] кыйыры ачылыракь болду (Шаманланы М. Окъа бёрк).

6. Сыфатны баш болуш формасы + этимчаны / этимсёзлеуню 1-чи тюрлюсю: узун созуб, кьош ууучлаб, ариу айтыб, къарангы болгъунчу д.б.

Ю л г ю л е: -Болугъуз, марджа! Къарангы болгъунчу агъачдан чыгъаргъа кюрешейик! (Гуртуланы Б. Адилгерий); Тюз да конторну арбазына джете баргъанлай, эшек тохтады да, узун созуб окъуду (Кациланы Х. Аланла, сизде уа не хапар?).

7. Алмашны баш болуш формасы + атны бериучю, орунлаучу, башлаучу болуш формалары: ол заманда, ол кезиуде, хар джерде, хар жерге, хар джерден, бусагъатда, бусагъатдан, олсагъатда, олсагъатдан д.б.

Ю л г ю л е: Бусагъатдан джетиб, Бийнегерге билдир! (Къобанланы Д. Таулада таууш); Джашчыкъ, хар джерде сени китабларынг атылыб турадыла! Нек джыймайса, балам? (Шауланы Х. Ач эшикни, менме).

8. Сёзлеу + сонгура: эрттеден бери, кёбден бери, ингирге дери, бюгюнден ары, мындан ары, андан сора д.б.

Ю л г ю л е: Кёбден бери зыраф кете заманла, Джашай билмей бизни кибик аманла... (Будайланы К. Алтын тау); Ийнекле мындан ары бузуллукъ тюл эселе, кылыкълары бусагъатда адам сукъланырчады («Алчыла»).

9. Бир + атны бериучю, орунлаучу, башлаучу болуш формалары: бир джолгъа, бир ызгъа, бир джолда, биразгъа, бираздан, бир кесекге, бир кесекден, бир заманда д.б.

Ю л г ю л е: Бир кесекден аскерлени алларына эки атлы келдиле (Гуртуланы А. Адилгерий); Бираздан дагъыда экеулен кирдиле (Байрамукъланы Х. Къарчаны юйдегиси); Бир заманда таркъ-таркъ деб, Къыямытны юйю табадан бир харс чыкъды (Аппаланы Х. Къара кюбюр).

Башда кёргюзтолген юлгюле бла асламысында заманчы бла халчы сёзлеуле кьураладыла: ат + ат, сыфат + ат, сёзлеу + этимча / этимсёзлеу, алмаш + ат, сёзлеу + сонгура, санау (бир) + ат кибик юлгюледен – заманчы сёзлеуле, этимча / этимсёзлеу + этимча / этимсёзлеу, ат + этимча / этимсёзлеу кибик юлгюледен – халчы сёзлеуле. Башхача айтханда, кесеклери бир бирге бойсунган кьош сёзлеулени асламысы заманны кёрпозтедиле.

Бир-бир юлгюлени сёзлеулери эки магъанада джюрютюледиле. Сёз ючюн, сыфат + этимча / этимсёзлеу: 1) узун созуб – халчы сёзлеу; 2) кьарангы болгъунчу – заманчы сёзлеу; алмаш + ат: 1) бусагъатда – заманчы сёзлеу; 2) хар джерде – орунчу сёзлеу.

1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан (экиленген) кьош сёзлеуле

Экиленген сёзлеуле эки тюрлю кьураладыла:

1. Бир бирге синоним болгъан этимчала / этимсёзлеуле бирге кьошулуб: ойнай-кюле, ойнаб-кюлюб, джиляб / джилаб-сарнаб, тёмкей-чачмай, абына-сюрюне, тартыб-созуб, арыб-талыб д.б.

Ю л г ю л е: Тауджанны ишлерин тамамлаб, ойнай-кюле артха айландыкъ (Зокаланы З. Солуу кюн); - Аланла, абына-сюрюне айланган кьартха сора кызымы излерик эдигиз!? (Тёппеланы А. Чамны да чам биледи).

2. Бир бирге антоним болгъан сёзле бирге кьошулуб: а) алмашла: анда-мында, андан-мындан; б) сёзлеуле: онгдан-солдан, онгнга-солгъа, ары-бери, артдан-алдан д.б.; в) этимчала / этимсёзлеуле: кьошмай-кьоратмай, джыгъыла-кьоба, ёле-кьала, ёлмей-кьалмай д.б.

Ю л г ю л е: [Аслан Хусейге:] Сен бу онгдан-солдан сёлешген кылыгъыгъы кьачан кьоярыкъса? (Кациланы Х. Тамата); [Хорлам Чомургъа:] Сен, кьыралынгдан, халкьынгдан кьачыб, ёлмей-кьалмай, итни сыйы бла, аманны кеминде джашайса, кёлюнг джер бла тенг болуб, адамладан джанлаб айланаса (Хубийланы О. Дерт).

Экиленген сёзлеулени асламысы этимчаны / этимсёзлеуно биринчи тюрлюлеринден кьураладыла.

1.3. Сёзлени тамырлары кьатланыб кьуралгъан сёзлеуле

Къарачай-малкъар тилде кьуру кьош сёзлеулени угъай / огъай, кьуралгъан сёзлеулени барысыны окъуна / огъуна асламысы кьатланган сёзлеуледиле. Ала, кесеклерини кьатлануу халларына кёре, юч тюрлю боладыла: 1) толу кьатланган сёзлеуле; 2) экинчи кесеклерини фонетика-морфология кьурамлары тюрленген кьатланган сёзлеуле; 3) кесеклерини формалары бирге келишмеген кьатланган сёзлеуле.

Толу кьатланган сёзлеуле юч тюрлю кьураладыла:

а) Сёзленген этимчала / этимсёзлеуле кьатланыб: айырыб-айырыб, кьайтарыб-кьайтарыб, бёлюб-бёлюб д.б.

Ю л г ю л е: Кьонакъ хурджунундан бир уллу шоколадны чыгъарды да барыбызгъа да бёлюб-бёлюб берди (Кациланы Х. Тамата); [Аскер Махмутха:] «Сени кьашларынг... Сени кьашларынг...», - деб, кьайтарыб-кьайтарыб ол эки сёзню айтыб турма да, джырлай эсенг, адамча джырла! (Тёппеланы А. Чамны да чам биледи).

б) Сёзленмеген этимчала / этимсёзлеуле кьатланыб: бара-бара, биле-биле, ойнай-ойнай д.б.

Ю л г ю л е: Кьош бара-бара тюзелир (нарт сёз); Кюнле биле-биле кьысхаргъандыла, суула да таркьайгъандыла (Гадийланы И. Нарт уя).

в) Тилни ат кесеклери кьатланыб: ёрге-ёрге, алгъа-алгъа, артха-артха, тынч-тынч, кьаты-кьаты, бирем-бирем, кезиу-кезиу / кёзюу-кёзюу, бир-бир, эки-эки д.б.

Ю л г ю л е: Ит, тохтамай, алгъа-алгъа силкинеди, сынджырдан ычхыныргъа кюрешеди (Бабаланы С. Атамы хапарлары). Хау, хариб, аппа осалгъа кетгенди. Экинчи ай барады Алим бла мен аны кече сайын кезиу-кезиу сакълагъанлы («Минги-Тау», 2001, № 3).

Экинчи кесеклерини фонетика-морфология кьурамлары тюрленген сёзлеуле кёб тубейдиле. Лексика магъаналары аллай сёзлеулени джаланда / сынгар биринчи кесеклерини болады, экинчи кесеклери уа алагъа ушашдырылыб кьуралыб кьаладыла: кючден-бутдан, аздан-буздан, эсде-бусда, анда-санда д.б.

Ю л г ю л е: - Ы марджа, тиймегиз анга! Кючден-бутдан аягъы юсюне тура келеди! (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме); Аны

алай болгъанын Мустафир биченликни бир джери асыры кымылдаб, анда-санда кырдыкланы ёрге-ёрге секиргенлеринден биле эди (Толгъурланы З. Айыуташ).

Кесеклерини формалары бирге келишмеген къатланган сёзлеуле талай тюрлюдюле:

а) Биринчи кесеклери баш, экинчилери уа башлаучу болушланы формаларындагъы атла, сёзлеуле, санаула: джер-джерден, эл-элден, аз-аздан, бир-бирден д.б.

Ю л г ю л е: Ийген исьмоларыгъыз джер-джерден терк келедиле (Будайланы Х. Алтын тау); Аз-аздан, кеси да билмей, [Керимни] кирпичлери бирге къошуладыла (Къоджакъланы Т. Сыргъачыкъла).

б) Биринчи кесеклери баш, экинчилери уа бериучю болушланы формаларындагъы атла: ёмюр-ёмюрге, джер-джерге, эл-элге д.б.

Ю л г ю л е: Ёмюр-ёмюрге болургъа бирге Ай джарыкъ кече къаргъандыкъ (Байчеккуланы А. Джырла); Гебенек джер-джерге къонады (нарт сёз).

в) Биринчи кесеклери баш, экинчилери уа орунлаучу болушланы формаларындагъы атла неда бир деген санау: джер-джерде, эл-элде, бир-бирде д.б.

Ю л г ю л е: -Алан, Масхут, бир-бирде уа аман джангыласа! (Этезланы О. Тарда); Муссаны дефтерлери джер-джерде атылыбдыла (Текуланы Дж. Сиркиу).

г) Биринчи кесеклери башлаучу, экинчилери уа баш болушланы формаларындагъы атла неда сыфатла: бекден-бек, ачыкъдан-ачыкъ, уллудан-уллу, игиден-иги д.б.

Ю л г ю л е: Сабий, тохтагъан къайда, уллудан-уллу кычырыб джиляйды (Къулийланы Х. Дорбунда ушкок атылды); Аны джашауну игиден-иги бола баргъаны атасыны аурууну биле-биле селейтгенди («Минги-Тау», 2004, № 2).

д) Биринчи кесеклери башлаучу, экинчилери уа бериучю болушланы формаларындагъы атла неда сыфатла: кюнден-кюннге, джылдан-джылгъа, артдан-артха д.б.

Ю л г ю л е: Джылдан-джылгъа Нальчик сахар уллудан-уллу, ариудан-ариу бола барады («Заман», 2003, май); Артдан-артха хар зат орунуна келди, Люба бла Азнорну джашаулары тюзелди (Толгъурланы З. Эрирей).

1.4. Къош сѣзлеге (экиленнген эм къатланнган) аффикс / суффикс къошулуб къуралгъан сѣзлеуле

Аллай сѣзлеуле аз тубейдиле. Кеслерини да бир-бирлери тамырлары къатланыб къуралгъан сѣзлеуле бла келишедиле: уллудан-улла, уллу-уллудан (*уллу-уллу* деген сѣзлеуден), игиден-иги (*иги-иги* деген сѣзлеуден), аз-аздан, аздан-аз (*аз-аз* деген сѣзлеуден), артдан-алдан (*артда-алда* деген сѣзлеуден), андан-мындан (*анда-мында* деген сѣзлеуден) д.б.

Ю л г ю л е: **Аз-аздан** шахар уяна, кесини хар заманындагъы болумуна кире барады («Минги-Тау», 2003, № 3); **Андан-мындан** сенгирчкелени джырлагъанлары, укуну къычырыгъы эшитиледиле (Толгъурланы З. Айыуташ); Мурадин мотоциклни тюшюнде окъуна аздан-аз кѣре башлады (Гуртуланы Э. Мѣлекледе къонакъда).

1-чи иш. Соруулагъа джууб беригиз: 1) тилни ат кесеклерини къайсы грамматика формаларында барды сѣзленнгенлери? 2) тилни бирси баш кесеклери бла тенгleshдиргенде, сѣзлеулени сѣз къурау онглары къалайды? 3) сѣзлеуледе бусагъатдагъы тилде джюрютюлмеген къаллай болуш формала билесиз? Ала не заманда сѣзленнгендиле? 4) сѣзлеуле бусагъатдагъы тилде болуш формала сѣзлениб къураламыдыла? 5) бурунгу тюрк тилде болуш аффикслен / суффикслен бусагъатда сѣз къураучула болуб къайсылары эркин джюрютюледиле? 6) болуш аффикслери / суффикслери болгъан сѣзлени сѣзленнгенлеринден, аллай аффикслери / суффикслери сѣз къураучула болгъанларындан къайсылары эркин джюрютюледиле? 7) сѣзлеуле болуш формаладан, этимсѣзлеу / этимча формаладан къайсыларындан кѣб къураладыла? 8) этимсѣзлеуню / этимчаны биринчи эм экинчи тюрюлеринден къайсылары аслам сѣзлеу къурагъандыла? 9) сѣзлеуле сѣз къурауну къайсы амалы бла къуралмайдыла? 10) морфология амал бла сѣзлеуле тилни къайсы кесеклеринден къураладыла? 11) къош сѣзлеуле тилни къайсы кесеклеринден эм аланы къайсыларындан эркин къураладыла? 12) къош сѣзлеулени асламысы не бла (заман, орун, хал, сылтау д.а.к.) бегирек байламлыдыла? 13) эки магъанада да (хал эм заман, заман эм орун) бирча къаллай къош

сёзлеуле джорютюледиле? 14) экиленген кьош сёзлеулени кьаллай тюрлюерин билесиз? 15) кесеклерини кьатлану халларына кёре, сёзлеуле кьаллай кьауумлагъа юлешинедиле? 16) кесеклери толу кьатланган сёзлеулени кьуралыуларында кьаллай энчиликлени билесиз? 17) экинчи кесеклерини фонетика-морфология кьурамлары тюрленген сёзлеулени баш энчиликлери недеди? 18) кесеклерини формалары бирге келишмеген кьатланган сёзлеулени кьаллай тюрлюерин билесиз? 19) кьош сёзлеуге аффикс / суффикс кьошулуб кьуралган сёзлеулени юсюнден не билесиз?

2-чи иш. Сёз формаланы сёзлеуге ётгенлерин бла ётмегенлерин айырыб джазыгъыз.

Кюнлеб, ингирлеб, айлаб, джыллаб, кечелеб, кюндюзлеб, ахчалай, кийимлей, сабийлей, джашлай, сомлай, тюменлей, джартылай, толулай, биргелей; тышына, юсюне, аллына, башына, узунуна, энине, элине, эсине, кенгине, терсине; бусагъатдан, ёргеден, элден, шахардан, бизден, ардан, теркден, бирден, экиден; ёлгюнчю, келгинчи, билгинчи, кьаннгынчы, кёргюнчю.

3-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Кесеклери бир бирге бойсунган кьош сёзлеулени табыб, тюблерин ызлагъыз / сызлагъыз. Юслерине кьайсы кьауумдан болганларын джазыгъыз.

1. Адиге кече ортасында окьуна кетиб кьалганды (Кьулийланы Х. Дорбунда ушкок атылды). 2. Кьыш чилледе кьуу сакъла, джай чилледе суу сакъла (нарт сёз). 3. Сабийле, арбазда сюеле туруб, джангурну тохтамазын ангылагъанда, юйлерине дыбыртлаб, кёз туурадан ташайдыла (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле). 4. [Солтан Джюнюсге:] Ай юйюнг бла, кёре тургъанлай, алай нек этиб кьойдунг!? (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме). 5. Узакъ бармай, джашны табдыла да сюд этдиле (Токъумаланы Дж. Ауанала). 6. Бушуулу юйге джыйылганла, ёлюкге керекли тёрени этгенден сора, кёб мычымай чачылдыла (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 7. Ардан-артха уа ол адам бизге «кьонакъга» кюн оздурмай келиб башлады (Толгъурланы З. Эрирей). 8. Бизге

бир кьолю бла алыб бергенликге, Аминат бир-бирлеге уа чёблеуню кьош ууучлаб бере эди (Тёппеланы А. Кюн батмайды).

4-чю иш. Айтымланы окъугъуз да, алада кесеклери бир бирге бойсунган кьош сёзлеулени табыгъыз. Кьош сёзлеулени сёзлери тилни къайсы кесеклеридиле эм къаллай формада джюрютюледиле?

1. [Хаджирет:] Ай игисагъан, бусагъатда алайда болуб къалыр эди! (Зокаланы З. Солуу кюн). 2. [Заур:] Оллахий, Аслан, бек къуандырдынг мени! Эрттеден бери да кёрюнмегенсе... (Токъумаланы Дж. Ауанала). 3. Бир кезиуде бизге кьонакъ кёб келиучю эди («Шуёхлукъ», 1974, № 2). 4. Къарт, хапарын бёлуб, биразгъа джукъ да айтмай, сагъыш этиб турду (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 5. «Бу джолдан сора, - деди къарт, - быллай иш бла мени аллыма келмегиз!» (Тёппеланы А. Кюн батмайды). 6. Юсюб бир арада, стол артындан ёрге туруб, тынгылагъан адамланы бетлерине тюрслеб-тюрслеб къарады (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 7. Бир джолда Леначыкъ бла мен гардош бачхабызны хансын этерге бардыкъ (Сюйюнчланы А. Адамлыкъ).

5-чи иш. Экиленнген кьош сёзлеулени окъугъуз да тилни къайсы кесеклеринден эм кесеклерини къаллай формаларындан къуралгъанларын ангылатыгъыз.

Артха-алгъа, ойнай-кюле, арыб-талыб, андан-мындан, олтура-къоба, туууб-битиб, ары-бери, анда-мында, ардан-алдан, ёрге-эниште, онгча-солча, узакъда-кенгде, тартыб-созуб, уруб-тойуб, тёммей-чачмай, сормай-сурамай, онгда-солда, келе-кете, эртте-кеч, бюгюн-бюгече, бюгюн-тамбла.

6-чы иш. Бешинчи иште берилген экиленнген кьош сёзлеулени эки къауумгъа юлешиб джазыгъыз: 1) кесеклери бир бирге синоним болгъан кьош сёзлеуле; 2) кесеклери бир бирге антоним болгъан кьош сёзлеуле.

7-чи иш. Сёзлеулени окъугъуз да быллай соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёзлеуле тилни къайсы кесеклери къатланыб

къуралгъандыла? 2) бу сёзлеулени экиленнген сёзлеуледен не башхалыкълары барды? 3) сёзлеулени къайсыларыны экинчи кесеклери кеслери алларына джюрютюлмейдиле?

Биле-биле, бара-бара, бирем-бирем, акъырын-акъырын, кёзюу-кёзюу / кезиу-кезиу, анда-санда, кючден-бутдан, эсде-бусда, терк-терк, бёлюб-бёлюб, экеу-экеу, бирден-бирден, секире-секире, ойнай-ойнай, сормай-ормай, ёрге-ёрге.

8-чи иш. Къош сёзлеулени эки къауумун да бир бирлери бла тенглешдиргиз. Аланы къурамларында не башхалыкъ барды?

1. Анда-санда, кючден-бутдан, аздан-буздан, эсде-бусда, энишге-менишге, аз-маз.

2. Аз-аздан, аздан-аз, джер-джерде, джер-джерге, ёмюр-ёмюрге, бир-бирде, игиден-иги, джылдан-джылгъа.

9-чу иш. Бу сёзлеу бла къош сёзлеуле къурагъыз.

Ю л г ю л е: аз – аз-аз, аз-маз, аздан-аз, аз-аздан, аздан-буздан.

Кёб, терк, тынч, бек, акъырын, уллу, анда, бир, эки, сор, арт, джан.

10-чу иш. Къош сёзлени тилни кесеклерине юлешиб джазыгъыз.

Бир-бирле, бир-бир, бир-бирде, бирда, бир джары, бир кесек; кёбден-кёб, кёб турмай; джан сюек, джан джаулукъ, джан сюренги, джан - джанына; хар бири, хар къайда, хар ким, хар не.

2-чи §. Сёзлеулени семантика амал / мадар бла кьуралыулары

2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла кьуралгъан сёзлеуле

Тилни бирси кесеклериндеча, кёб магъаналы сёзлеуледе да магъаналары бир бирден толу айырылыб, омонимле болгъанлары эм алкъын / алыкъа толу айырылмагъанлары, омоним болмагъанлары бардыла. Сёз ючюн, чабханлай деген сёзлеуно магъаналары алкъын / алыкъа бир бирге омоним болмагъандыла: 1) чабыб – ишни къаллай амал бла этилгенин кёргюзтеди (атлаб, секириб огъай / угъай); 2) бек терк – ишни къалай этилгенин кёргюзтеди. Экинчи магъана – ишни терк этилгени – ишни баргъан заманы бла байламлы болгъанлыкъгъа, магъанасы ишни барыу халыды. Алай бла, эки магъана да халны билдиредиле. Анда деген сёзлеуно магъаналары уа бир бирден узакъдыла: 1) ол джерде – орунну билдиреди, орунчу сёзлеудю; 2) ол заманда, ол халда, болумда – байлаучу сёздю, бойсунган кьош айтымны кесеклерин бирге байлайды. Аны себебли ала омонимледиле. Ю л г ю л е:

Бек терк къайыт, Алим! Бир аягъынг – анда, бир аягъынг – мында! («Минги-Тау», 2002, № 6); -Дерсге кеч болуб бар да, анда кёрюрсе кюнконгю! (Тёппеланы А. Кюн батмайды).

Алайлай деген сёзлеуно магъаналары да бир бирге омонимледиле: 1) тюрлендирмей, ол халда – халчы сёзлеу; 2) билмей тургъанлай – заманчы сёзлеу. Ю л г ю л е: Айтхан сёзлерин ким эсе да алайлай джетдиргенин билиб, Хашир мууал болду (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле); Алайлай джауун джели урду да Терезени кенгнге ачды (Отарланы К. Дуния эрттени).

Алайлай деген сёзлеуно дагъыда башха магъанасы – «хакъ алмай, хакъсыз» - аны биринчи магъанасыча, халны билдиргенликге, бирси эки магънасындан айырылыб, кеси сёз болгъанды. Ю л г ю: Керекли кезиуюбюзде хакъы бла бергенинг да алайлай берген кибикди (Гуртуланы Б Джангы талисман). Алай бла, алайлай деген сёзлеуден дагъыда эки сёзлеу кьуралгъандыла. Сёзлеуно эки магъанасыны да бир соруугъа

джууаб бергенлери, бир кѳауумдан болгъанлары алагъа омоним болургъа чырмаулукъ этмейдиле.

Алда I орун. сѳзл. (биреуден неда бир затдан бир кесек алгъада, биреуню неда бир затны аллында, ал джанында) – алда II заман. сѳзл. (келлик заманда), алдан I орун. сѳзл. (ал джанындан) – алдан II заман. сѳзл. (алгъадан, эрттеден), артда I орун. сѳзл. (арт джанында) – артда II заман. сѳзл. (бираздан, заман бираз ѳтгенден сора), арtdан I орун. сѳзл. (арт джанындан) – арtdан II заман. сѳзл. (бираздан, заман бираз ѳтгенден сора) деген сѳзлеуле да алай бла кѳуралгъандыла.

Ю л г ю л е:

Турналаны алчылары – алда (нарт сѳз); Алыкъа хар зат алдады (Залийханланы Дж. Тау кѳушла).

Кѳре бийик кѳырланы, Ана барады джолда. Джылтырата кѳарланы, Баш урады тау алдан (Кѳулийланы Къ. Чумла кѳызарадыла); Алдан билген болсам эди, мен бу ишге ыразы болмагъанымы сизге да айтырыкъ эдим (Гурттуланы Б. Джангы талисман).

Ол [ушкок] тауушла алгъа шахарны джан-джанындан чыгъа эдиле, артда уа тѳбен джанына, темир джол табагъа, ѳтген эдиле (Гуртуланы Б. Джангы талисман); Анда, бек артда, кѳызла хуна юсюне миниб турадыла (Толгѳурланы З. Эрирей).

Душманны аслам кючю арtdан келе тура эди (Залийханланы Дж. Тау кѳушла); Ачыу алдан келир, акъыл арtdан келир (нарт сѳз).

Кѳарачай-малкѳар тилде омонимлеге асламысында орунчу сѳзлеулени магъаналары ѳтедиле, кеслерини да кѳуралгъан сѳзлери сѳзлеуню башха кѳауумлары боладыла. Халчы, заманчы сѳзлеулени магъаналары омонимлеге аз ѳтедиле, ѳтгенде да кѳауумлары тюрленмейдиле: кѳурулай I хал. сѳзл. (1. бош, бошуна; 2. джукъ элтмей неда калтирмей, кѳолунда джугъу болмай; 3. кѳатыкъсыз, тымсыз) – кѳурулай II хал. сѳзл. (хакъсыз, хакъ алмай); алгъын I заман. сѳзл. (бурун, эртте) – алгъын II заман. сѳзл. (биреуден, бир затдан эртте, биреуню, бир затны аллында). Ю л г ю л е:

Ийналукъ арбаланы кѳурулай тыхырдатыб кѳайытыргъа скоймейди (Толгѳурланы З. Эрирей); Кѳощдан юйге кѳурулай кѳайытмаучудула (Тѳппеланы А. Отлукъ ташла); Оллахий, ол

багъагъа берсенг да, къурулай берген сунарыкъбыз (Кучиналаны М. Уллу Малкъар).

Алгъын ма бу тарны ичи бла Уллу Къарачайгъа, Тебердиге, Тау артына джюрюб болгъандыла (Тёппеланы А. Отлукъ ташла); Алгъын сагъыш эт да, айтырынгы алай айт (нарт сёз).

2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла къуралгъан сёзлеуле

Башда айтылгъаныча, бусагъатда къарачай-малкъар тилде джюрютюлген сёзлеулени бир кесеги бурунгу тюрк тиллени заманында тилни ат кесеклерини бернучю, орунлаучу, башлаучу болуш формалары эм этимча формала сёзлениб къуралгъандыла. Сёзлеулеге атланы бла сыфатланы быллай формалары алмашланы бла санауланы формаларындан эсе аслам ётгендиле. Этимсёзлеулени / этимчаланы формалары уа ол кезиуде / кёзюуде бютюнда аз сёзленгендиле.

2.2.1. Болуш формаланы сёзленнулери

2.2.1.1. Атланы болуш формаларыны сёзленнулери:

1. Бернучю болуш формадагъы атланы: ачыугъа, ёмюрге, алгъа, артха д.б.

Ю л г ю л е: Асырагъан – артха асыу (нарт сёз); [Найыпхан] алагъа [келечилеге] ачыугъа окъуна чыкъса уа, келгенлерича кетерле (Толгъурланы З. Эрирей).

2. Орунлаучу болуш формадагъы атланы: алда, артда, башда, ахырда, джазда, къышда, джайда, къюзде, ингирде, тюшде, эрттенликде д.б.

Ю л г ю л е: Алайда кёб тюрлю дауурла болсала да, ахырда асламысы Болат джанлы болдула (Этезланы О. Тарда); Джайда, къышда да ала арбаздан кетмейдиле, атлары чорбат чыпчыкъ болса да, джашагъан а дууда этедиле (Тёппеланы А. Ташыуул).

3. Башлаучу болуш формадагъы атла: алдан, артдан, башдан, къюнден, кёлден д.б.

Ю л г ю л е: Душманны аслам кючю артдан келе тура эди (Залийханланы Дж. Тау кюшла); Ол [Ибрахим] ёмюрде, кюсеб, кючден табхан юй бийчесин джанындан артыкъ кёрюучю эди (Гуртуланы Б. Джангы талисман).

2.2.1.2. Сыфатланы болуш формаларыны сёзленуелери:

1. Бериучю болуш формадагы сыфатланы: солгъа, оннга, бошха, бошуна д.б.

Ю л г ю л е: Джабышмакъ таякъны кысмай кьолумда, Къара рульну оннга, солгъа бурама («Минги-Тау», 2000, № 1); Бош джорюгенден эсе бошуна ишле (нарт сёз).

2. Орунлаучю болуш формадагы сыфатланы: онгда, солда, узакъда, джууукъда, кышхыда, ташада, туурада, джазгъыда д.б.

Ю л г ю л е: Узакъда биченден джууукъда болджар ахшы (нарт сёз); Билим бла кышхыда алма бишер (нарт сёз).

3. Башлаучю болуш формадагы сыфатланы: джангыдан, онгдан, солдан, узакъдан, джууукъдан, амалсыздан д.б.

Ю л г ю л е: Къатын алсанг, кенгден ал, сабан сюрсенг, джууукъда сюр (нарт сёз); Тауджан къазылгъан бачхасын джангыдан чучхууду (Къобанланы Д. Таулада таууш).

2.2.1.3. Алмашланы болуш формаларыны сёзленуелери:

1. Бериучю болуш формадагы алмашланы. алайгъа, былайгъа.

Ю л г ю л е: Элни халкъы, уллу, гитче да къалмай, алайгъа джыйылгъан эдиле (Этезланы О. Тарда); Былайгъа джыйылгъан сабийледе Къыямытны уланындан туугъандан онглу болмагъанды (Аппаланы Х. Къара кюбюр).

2. Орунлаучю болуш формадагы алмашланы: алайда, былайда, анда, мында д.б.

Ю л г ю л е: Алгъын колхозну не кюуанчы да былайда болуучан эди (Шаманланы М. Окъа бёрк); Ёледиле тенглерибиз мында (Къулийланы Къ. Сайлама, I).

3. Башлаучю болуш формадагы алмашланы: андан, мындан, былайдан, алайдан д.б.

Ю л г ю л е: Мындан барсанг – тик энишге, андан келсенг – тик ёрге (нарт сёз); [Къанамат Азретге:] Мычымай, биз быллайдан къораргъа керекбиз (Къобанланы Д. Таулада таууш).

2.2.1.4. Санауланы болуш формаларыны сёзлениулери

Болуш формалары джаланда бир деген санауну сёзленгендиле: бирге, бирде, бирден.

Ю л г ю л е: Бушуу келсе, бирге джилярбыз (Бабаланы И. Джетегейле); Бирде Бекболат правлен аллына келди (Гуртуланы Б. Джангы талисман); Билет джетмей къалгъанла: «Экинчи автобус не заманда келликди?» - деб, бирден сордула (Сылпагъырланы К. Кёмеуюл).

2.2.2. Этимчаланы / этимсёзлеулени формаларыны сёзлениулери

Этимчаланы / этимсёзлеулени 1-чи формалары (-п, -а, -е, -й).

1. Быллай формаланы кёбюсю къуралмагъан этимледен, бир-бирлери уа тамырлары атла болгъан этимледен къуралгъандыла: билиб, билмей, аямай, кезиулетиб, ууучлаб, сюйреб, ойнаб, аяб, ойлаб д.б.

Ю л г ю л е: Тыпырдады ёгюз, аямай тыпырдады... (Гуртуланы Б. Джангы талисман); Ючюсю да мыллыкны Суу боюнуна атадыла, Бир папирос къыйырны Кезиулетиб тартадыла («Минги-Тау», 1997, № 4); Ойнаб селешсенг да, ойлаб селеш (нарт сёз).

2. Этимчаланы / этимсёзлеулени 2-чи формалары (-гынчы / -гинчи, -гъунчу / -гюнчо, -гъанлай / -генлей, -гъанлы / -генли).

Бу формала биринчи формаладан эсе асламыракъ сёзленгендиле: къаннгынчы, кебгинчи, чабханлай, билмегенлей, туугъанлы, джаратылгъанлы, тойгъунчу, мычымагъанлай, агъаргъынчы д.б.

Ю л г ю л е: [Ногъайчыкъ] Ёрюзбекге ёлмей-къалмайын келди, Джетер-джетмез, мычымагъанлай ёлдю (Нартла); Биз сени бу ахшылыгъынгы ёлгюнчо унутмазбыз (Толгъурланы З.

Эрирей); Джаратылгъанлы бир адамны аууз къабынына джутланмагъанма, заранымы джукъдурмагъанма (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле).

2.2.3. Этимсыфатланы формаларыны сёзленулер

Этимсыфатланы сёзленгенлери этимчаладан / этимсёзлеуледен аздыла. Бирси тюрк тилле бла, бегирекда татар, башкир, тенгleshдиргенде уа, къарачай-малкъар тилде ала джокъну орунундадыла: тохтамаздан, къайытмаздан, таймаздан.

Ю л г ю л е: Къайытмаздан кетсенг, артынга къарамай кет (айтыу); Ол биягъы трактор а тохтамаздан гюрюлдейди (Батчаланы М. Элчилерим).

2.3. Семантика-синтаксис амал / мадар бла къуралгъан сёзлеуле

Бу амал / мадар бла сёзлеуле сыфатладан, атладан эм этимледен къураладыла.

2.3.1. Сыфатладан къуралгъан сёзлеуле

Къарачай-малкъар тилде джалгъаусуз къуралгъан сёзлеулени асламысы кюч сыфатладан къуралгъандыла. Аллаи сыфатла атлагъа, алмашлагъа, къарамчы / модаль сёзлеге, сонгуралагъа, кесекчиклеге да ётедиле. Алай аланы сёзлеулеге ётгенлери тилни бирси кесеклерине ётгенлеринден эсе иги кесек да кёбдюле.

Сыфатладан къуралгъан сёзлеулени асламысы халчы сёзлеуледиле: ахшы / ашхы (ахшы / ашхы адам) - ахшы / ашхы (ахшы / ашхы джаша), терен (терен кёл) - терен (терен къаз), къаты (къаты буз) - къаты (къаты къычыр), сакъ (сакъ адам) - сакъ (сакъ джорю) д.б. Сёзлеулени бирси тюрлюлери сыфатладан аз къураладыла: мардасыз (мардасыз гузаба) - мардасыз (мардасыз къууан), къысха (къысха заман) - къысха (къысха кес), артыкъ (артыкъ адам) - артыкъ (артыкъ ишле) - мардачы сёзлеуле; бош (бош заман) - бош (бош къыс) - сылтаучу сёзлеу; узакъ (узакъ

джол) – узакъ (узакъ кет), джууукъ (джууукъ джер) – джууукъ (джууукъ кел, джууукъ бар) – халчы сёзлеуле.

Сёзлеулени эркин кыраучу кюч сыфатла быллай -кыраумлагыа юлешинедиле:

1. Адамны акылы-эси бла байламлы сыфатла: тели (тели адам) – тели (тели сёлеширге), эсли (эсли адам) – эсли (эсли сёлеш), акылы (акылы оноу) – акылы (акылы айт), оюмсуз (оюмсуз иш) – оюмсуз (оюмсуз сёлеш) д.б.

Ю л г ю л е: Тели кесин сорма танытыр (айтыу); Э киши, айыбды санга кыартлыгында быллай тели сёлеширге (Токьумаланы Дж. Ауанала).

Оюмлу башны мангылайы, айхай да, ызлыкылы болады (Гуртуланы Э. Мёлекледе кыонокыда); Тюшдю джатыб сёлеширге, Оюмлу кенгеширге (Балаланы О. Басныла).

2. Кенгликни, орунну ышанын билдирген сыфатла: тар (тар джол) – тар (тар бич), кенг (кенг аулакъ) – кенг (кенг хайырлан), алаша (алаша юй) - алаша (алаша олтур), чексиз (чексиз кыуанч) – чексиз (чексиз кыйнал) д.б.

Ю л г ю л е: Кесилген агыачны кенг джерге чыгырыб... машинаны джюклей башладыла (Байрамухъланы Х. Кырчаны юйдегиси); Терезе кенг ачылгъанлыкыга, юй ичинде хауа айланмайды (Шауаланы М. Кечерлеми?).

Ала экиси да тар аякъ джолчукъ бла, лахор эте, келедиле (Толгъурланы З. Эррей); - Э кызы, этегинги асыры тар бичген болурса дейме! (Тёппеланы А. Чамны да чам биледи).

3. Джаны болгъан эм болмагъан затланы тыш ышанларын билдирген сыфатла: ариу (ариу адам, ариу быстыр) – ариу (ариу кийин, ариу тепсе), эриши (эриши адам, эриши жаныуар) – эриши (эриши кюл, эриши кыара), таза (таза стол, таза кийим) – таза (таза кийин, таза ишле) д.б.

Ю л г ю л е: Ариу джангы партала Нарат ийис этедиле, Юйден эсе школда Кюнле зауукъ ётедиле (Кыулийланы Кы. Джулдузчукъла); Джангы келин ариу сибирин (айтыу).

Таза суун киши эшикке тёмкейди (айтыу); - Асхатча таза ишлесенг, сени да махтарбыз, - деди Марат Юсюбге («Минги-Тау», 2001, № 4).

4. Адамны ич ышанларын билдирген сыфатла: иги (иги адам) – иги (иги айт), аман (аман ниет, аман адам) – аман (аман

ойла), осал (осал иш, осал адам) – осал (осал ишле, осал бил), аламат (аламат джазыучу, аламат иш) – аламат (аламат бишир, аламат джараш) д.б.

Ю л г ю л е: Аламат болсанг, махтанмасанг да, кёрюрле (айтыу); Бу [Роза] кьолуна алгъан ишин аламат битдиреди (Байрамукъланы Х. Къарчаны юйдегиси).

Иги адам кёргенин айтыр, аман адам бергенин айтыр (нарт сёз); Къулагъы уллу иги эшитир, кьолу уллу иги ишлер (нарт сёз).

5. Табийгъат болумну неда затны болумун билдирген сыфатла: сууукъ (сууукъ кюн, сууукъ джел) – сууукъ (сууукъ юфгюр, сууукъ къара), джылы (джылы кюн, джылы суу) – джылы (джылы кийин, джылы сёлеш), салкъын (салкъын аяз, салкъын джер) – салкъын (салкъын саламлаш, салкъын къара) д.б.

Ю л г ю л е. Къышны бек сууукъ кюнлери башландыла (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме); Бу джол ол (Аслан) бизге сууукъ джууаблады (Гуртуланы Б. Адилгерий). Сууукъ кюнде джылы сют Санлагъа къарыу берир («Джилтинле»); «Врач»... Джаттайны ич кийимлерин кийдирди да юсюн джылы джабды (Семенланы А. Джазыу айла).

6. Затны татыуун билдирген сыфатла: татлы (татлы ашла) – татлы (татлы джаша), ачы (ачы тамыр, ачы алма) – ачы (ачы сёлеш, ачы къычыр), кючлю (кючлю турма, кючлю айран) – кючлю (кючлю ишле, кючлю ур) д.б.

Ю л г ю л е: Гыбытлада боркъулдагъан кючлю айран... (Къулийланы Къ. Джангы китаб); Къанамат айыл тилге сууурулуб тургъан къайишин Токъалны кьолларына кийдириб, къаты тартыб, кючлю байлады (Къобанланы Д. Таулада таууш).

Сыфатладан бу амал бла къуралгъан сёзлеулени, бегирекда аланы таза тамырларыны, асламысы къуралгъанладыла.

Асламысында кёб магъаналы сыфатланы сёзлеулеге джаланда / сынгар бир неда эки магъаналары ётедиле. Сёз ючюн: осал I сыф. (1. аман, кьолайсыз; 2. агъачы кьолайсыз; 3. бети д.а.к. заты аман; 4. хыликке этген, хыны) – осал II сёзл. (аман, табсыз болуб, кереклисича болмай); джылы I сыф. (1. джылыу берген; 2. сууукъдан иги сакълаучу, иги джылытыучу; 3. джылыуу иги сакълаучу, сууутмай туруучу; 4. джарыкъ, джумушакъ, ариу сёзлю; 5. къулакъгъа хычыуун эшитилген, кёзге ариу кёрюнген) – джылы II сёзл. (1. сууукъ ётмезча, сууукъ болмазча; 2. адамны

кѐлюн кѐтюрюрча, кѐуандырырча); джарыкъ I сыф. (1. бек джарытхан, джарыкъны иги берген; 2. иги джарытылган; 3. ачыкъ тюрсюнлю; 4. кѐуанчлы; 5. бек иги, ариу, аламат; 6. магъаналы, 7. тап-таза (сууну юсюнден)) – джарыкъ II сѐзл. (1. бек джарытыб; 2. кѐуанч халда).

Кѐб магъаналы, кѐуралган сыфатланы магъаналары асламысында сѐзлеулеге саулай ѐтедиле: кѐзызу I сыф. (1. исси, кѐызган; 2. талпынган, учунган; 3. уллу кюч салынган, кѐаты барган) – кѐзызу II сѐзл. (1. талпыныб, учунуб; 2. кѐб кюч салыб, кѐаты кюрешиб; 3. бек терк, кѐысха заманны ичинде), кѐарыусуз I сыф. (1. кѐарыуу аз болган; 2. кючу аз болган (мотор, трактор д.б), 3. джарлы, кѐолайсыз; 4. экономикасы иги ѐсмеген, айнымаган, бирсиледен артха кѐалган; 5. иги джарытмаган, кѐыздырмаган д.а.к.); 6. мууал (битимни юсюнден); толу, терен этилмеген, алаша дараджалы, осал; 8). илму, суратлау магъанасы осал; 9. ишин, усталыгын иги билмеген) – кѐарыусуз II сѐзл. (1. кючу джетмей, аз, тынгылы угъай / огъай; 2. тийишлисича / тыйыншлысыча угъай / огъай, осал, аман; 3. акъырын, ашыкъмай, эригиб; 4. кючден-бутдан, аманны-кебинден; 5. азчыкъ, билинир-билинемез; 6. хылеу, бегимсиз, ауа-сауа; 7. шош, акъырын (ауазны юсюнден), 8. керегин табмай, кѐыйналыб; 9. ырахын, азгын, арыкъ болуб), кѐолайсыз I сыф. (1. джарлы джашаган, ырысхысы болмаган; 2. тийишлисича / тыйыншлысыча болмаган, осал) – кѐолайсыз II сѐзл. (1. керегин табмай; 2. тийишлисича / тыйыншлысыча болмай, осал).

2.3.2. Этимледен кѐуралган сѐзлеуле

тюрк тилледе этимледен суффикс кѐошулмаганлай кѐыркѐгъа джууукъ сѐзлеу кѐуралады. Кѐарачай-малкѐар тилде аладан кючден бири джюрютюледи. Этимлени бирлеринден джаланда сѐзлеуле, башхаларындан а сѐзлеуле да, сыфатла да кѐураладыла. Этимледен сѐзлеулу да, сыфатла да кѐуралганда, сѐзлеулени бирлери сыфатладан ѐсе алгъа, башхалары уа ала бла бирге, бир заманда кѐураладыла. Алай бла, этимледен кѐуралган сѐзлеуле юч кѐауумгъа юлешинедиле:

2.3.2.1. Этимледен къуру кеслери къуралгъан сёзлеуле: аз, кёб.

Ю л г ю л е: Сафарны талай кюнню артына байланыб тургъан кьоллары, кёбюб тулукъла болгъан эдиле (Хочуланы С. Хапарла); Къарт Къыямыт юйорюне кёб мал-харакет джыйгъанды (Аппаланы Х. Къара кюбюр).

Ибрахимни юйонде, джалангач болса да, азгъан адам джокъ эди (Гуртуланы Б. Джангы талисман); Кёбден кёб ёлор, аздан аз ёлор (нарт сёз).

2.3.2.2. Этимледен сыфатла бла бирге къуралгъан сёзлеуле: джут, тик, тунукъ, пюрт, ачы, дженгил.

Ю л г ю л е: Гюл ийисли тау хауаны джутхан хычыуунду! (Шауаланы М. Мурат); Ырысхыма джут кадетлени бошлаб къалай къояйым! (Гуртуланы Б. Адилгерий); Джаланбыдыр сабийчикле отха джут къарай эдиле (Толгъурланы З. Ашыкъ оюн). Бичакъны алгъын кесинге ур да, ачымаса, башхагъа ур (нарт сёз); Бал чибинни ургъаны ачы, балы татлы (нарт сёз); Башым тегерек айланыб, джюрегим ачы чанчды (Гулаланы Б. Джаяу джолчукъ)

2.3.2.3. Этимледен сыфатладан сора къуралгъан сёзлеуле: къуру, къош, джууаш, масхара, тунукъ.

Ю л г ю л е: Чыкъ къуругъунчу чалкъы / чалгъы чал, джауун джаугъунчу дырын джый (нарт сёз); Боза аякъ, сыра аякъ, Къуймасанг – къуру аякъ, Толтурсанг – толу аякъ, Берекет болур аякъ (Семенланы А. Джазыу айла); Бёрю, скюрюуге кирсе, къуру чыкъмаз (нарт сёз).

Саурсун сыласанг, эмилик да джууашады (Отарланы С. Назмула бла позмала); Къонакъ – кьойдан джууаш (нарт сёз); Мени кёргенде, Азаматчыкъ джууаш ышарды («Минги-Тау», 2000, № 3).

2.3.3. Атладан кьуралгъан сёзлеуле

Тюрк тилдеде суффикс кьошулмагъанлай сёзлеуле джаланда / сынгар сутканы кезиулерин / кёзюулерин билдирген атладан кьураладыла. Къарачай-малкъар тилде уа сёзлеуле бу амал бла, аладан сора да, джылны кезиулерин / кёзюулерин билдирген атладан да кьураладыла: кеч, кече, кюндюз, джай, джаз, кюз / къач, къыш.

Ю л г ю л е: Къарангы кечени кюнча джарытхан Мени суйгеним бар эди (фольк.); Кече джюрюген эрттен суйюнюр (айтыу).

Къыш къышлыгъын этмесе, джаз джазлыгъын этмез (нарт сёз); **Къыш** арба ишле, джай чана ишле (нарт сёз).

2.4. Лексика-грамматика омонимледе кьуралгъан сёзю тохташдырыу

Алай бла, семантика-синтаксис амал бла сыфатла атлагъа ётгендеча, сыфатла, этимле, атла сёзлеулеге ётгенде да, лексика-грамматика омонимле кьураладыла. Алай омонимледе кьуралгъан сёз къайсы болгъанын тохташдыргъанны магъанасы бек уллуду. ол сёзлени эм аланы магъаналарыны арасында байламлыкъны ачыкъларгъа болушады.

Бир-бирге омоним болгъан сёздеде – тилни башха-башха кесеклеринде – къайсы кьураучу, къайсы кьуралгъан болгъанын тохташдыра туруб, аланы магъаналарына бла логикагъа таяныргъа керекди.

Сёзлени магъаналарына таяныу аладан къайсыны магъанасы кёб болгъанын тохташдырыуду. Магъанасы кёб сёз омоним тизгинни башында болады, ол кьураучу сёздю. Сёз ючюн, бай (сыф.) эм бай (сёзл.) деген сёздеде кьураучу сыфатды, не ючюн дегенде сёзлеу магъанада джюрютюлген бай деген сёзден эсе аны магъаналары кёбдюле: бай I сыф. (1. малы, мюлкю кёб болгъан; 2. элпек, кёб керекли заты болгъан; 3. багъалы, магъаналы, керекли затлары кёб болгъан; 4. кёб тюрлю, тюрлю-тюрлю) – бай II (джарлылыкъ сынамай, керегин табыб). Логика джаны бла къарагъанда да, бай – сыфат кьураучу сёздю: огъарыда

эсгертилгенича, къарачай-малкъар тилде сыфатла сёзлеуледен къуралмайдыла

Джарлы, ачы, ачыкъ, тар, бош д.б. сыфатла да ол сёзле бла белгилиниб джюрютюлген сёзлеуледен эсе кёб магъаналыдыла: джарлы I сыф. (2 магъ.) – джарлы II сёзл. (1 магъ.), ачы I сыф. (9 магъ.) – ачы II сёзл. (3 магъ.), ачыкъ I сыф. (12 магъ.) – ачыкъ II сёзл. (5 магъ.), тар I сыф. (2 магъ.) – тар II сёзл. (1 магъ.), бош I сыф. (7 магъ.) – бош II сёзл. (5 магъ.).

Бир бирге омоним болгъан этимлени бла сёзлеулени араларында да асламысында хал алайды – сёзлеуледен эсе этимлени магъаналары кёбдюле: кёб I эт. (9 магъ.) – кёб II сёзл. (3 магъ.), ачы I эт. (4 магъ.) – ачы II сёзл. (3 магъ.), джут I эт. (6 магъ.) – джут II сёзл. (1 магъ.), тюрт I эт. (4 магъ.) – тюрт II сёзл. (1 магъ.), тунукъ I эт. (2 магъ.) – тунукъ II сёзл. (1 магъ.), тик I эт. (2 магъ.) – тик II сёзл. (1 магъ.). Логика джаны бла къарагъанда уа, къарачай-малкъар тилде этимле тилни бирси кесеклеринден да къуралмайдыла, тилни бирси кесеклери аладан къураладыла: ич I эт. – ич II ат, къаб I эт. – къаб II ат., той I эт. – той II ат, къош I эт. – къош II ат, ачы I эт. – ачы II сыф., къуру I эт. – къуру II сыф. д.б. Аны себебли семантика-синтаксис амал бла этимле сёзлеуледен огъай / угъай, сёзлеуле этимледен къураладыла.

Заман бла байламлы атланы асламысы кёб магъаналы тюлдюле / тойюлдюле, болсада ат да, сёзлеу да болуб джюрютюлген сёзде сёзлеуле атладан къуралгъандыла: джаз I ат (3 магъ.) – джаз II сёзл. (1 магъ.), кеч I ат (2 магъ.) – кеч II сёзл. (1 магъ.), кече I ат (2 магъ.) – кече II сёзл. (1 магъ.) д.б. Кюндюз, кюз, эрттен, джай деген сёзлени ат, сёзлеу магъаналары да бирдиле, алай болгъанлыкъга алада къураучу сёз атды, не ючюн дегенде къарачай-малкъар тилде атла сёзлеуледен къуралмайдыла.

11-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) лексика-семантика амал бла атладан, сыфатладан, сёзлеуледен къайсылары эркин къураладыла? 2) тилни къайсы ат кесеклерини болуш формалары кёбюрек сёзленгендиле? 3) сёзлеуле этимчаланы / этимсёзлеулени къайсы формаларындан кёб къуралгъандыла? 4) семантика-синтаксис амал бла сёзлеуле тилни къайсы кесеклеринден къуралгъандыла? 5) сёзлеулени семантика-синтаксис амал бла къурагъан атланы энчиликлери недеди? 6)

лексика-грамматика омонимледе кьуралган сёзню тохташдырыр ючюн неге таяныргъа керекди?

12-чи иш. Айтымланы былай юлешиб джазыгъыз: 1) белгиленген сёзлери бир бирге омоним болган айтымла; 2) белгиленген сёзлери бир бирге омоним болмаган айтымла.

1. [Хаким:] Тюкеннге барсам а, ол [Айшат] манга ууучуму толтуруб, кьурулай конфетле бериучю эди (Токьумаланы Дж. Ауанала). 2. Бокьланган суу, ташланы бир бирине уруб, кьурулай айланган тирменча, дыгырдагъанын тохтатмай, аллына тюбеб джалаялгъанын кьоратыб барады (Аппаланы Х. Къара кюбюр). 3. Эртте ким эсе да бизге челек бла бир бишген алмала бергени эсимдеди (Гуртуланы Э. Шамай къала). 4. Эргте турсанг, джол алырса, эртте юйленсенг, тёлю алырса (нарт сёз). 5. Айтек взводну командири бла тенгиш алда бара эди (Сюйюнчланы А. Адамлыкь). 6. Сенде турсун джангы джылыуу джазны, Джашланы алда иги муратлары (Къулийланы Къ. Сайлама, II). 7. Атылган окъ артха къайытмаз (нарт сёз). 8. Артха асыраган кёз чыгъармаз (нарт сёз). 9. Асият, сагъышла алган башын энишге ийиб, отоугъа кючден къайытды (Шауаланы М. Мурат). 10. Къара кючден башха ол [Оюс] базынган зат джокьду (Кучиналаны М. Уллу Малкъар).

13-чю иш. Сёз тутушлада болуш формаланы бла этимсёзлеулени / этимчаланы сёзленгенлерин бла сёзленмегенлерин айырыб окьугъуз.

Бирге келигиз, бирге экини кюш; андан кел, андан уял; узакьдан къара, узакьдан кьоркъма; джууукьгъа болуш, джууукьгъа олтур; мындан кьоркъма, мындан къара; джангыдан окъу, эски джангыдан аманды; бирден кюбдукъ, эки бирден кёбдо; аямай ишлейбиз, кесинги аямай; тохтамай чалама, былайда тохтамай; дерсни билмей, билмей этдик; тоб ойнаб, ойнаб айтханма; манга къадалыб, къадалыб ишле; бошуна урушма, отоуладан бошуна; терсине кетди, терсине тазир сал; энине кес, энине къара

14-чю иш. Этимсёзлеуледен / этимчаладан, этимсыфатладан сёзленгенлери къайсыладыла? Ала бла сёз тутушла неда айтымла къурагъыз.

Туугъанлы, келгенли, айтхынчы, ёлгюнчю, джаратылгъанлы, къайытханлы, мычымай, сакъламай, джашырмай, джангылмай, кюлюб, билиб, тартыб, сюйреб, къайытмаздан, кетмезден, тохтамаздан, хорлатмаздан.

15-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къарачай-малкъар тилде сыфатланы конверсия бла атлагъа ётгенлеринден, сёзлеулеге ётгенлеринден къайсылары кёбдюле? 2) сёзлеулени къаллай сыфатла эркин къурайдыла? 3) къуралмагъан сыфатладан бла къуралгъан сыфатладан конверсия бла сёзлеулеге къайсылары кёб ётгендиле? 4) конверсия бла сыфатланы, сёзлеулени да къурагъан этимле къайсыладыла?

16-чы иш. Сёз тутушланы былай бёлюб окъугъуз: 1) бойсуннган сёзлери сыфатла болгъан сёз тутушла; 2) бойсуннган сёзлери сёзлеуле болгъан сёз тутушла.

Уллу кычыр, уллу юй; ариу кийим, ариу джырла; къаты сёлеш, къаты адам; джылы шорпа, джылы кийин; кючлю адам, кючлю силде; кенг джол, кенг ач; ачы кычыр, ачы хапар; артыкъ мал, артыкъ сёлешме; оюмлу иш, оюмлу сёлеш, чексиз къууанч, чексиз къууан; къарыусуз ышар, къарыусуз адам.

17-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Атла да, сёзлеуле да болуб джюрютюлген сёзлени табыгъыз. Аланы къайсы къайсындан къуралгъанды?

1. Бир кече – токълу бут, экинчи кече – къуру джурт (нарт сёз). 2. Кече кишиге да сормаи, Джаууб чыкъгъан къар юсюнде Барама, бир адам бармай, Аякъ тиймей тургъан джерде (Къулийланы Къ. Сайлама, II) 3. Къыш азыгъынгы джай джый (нарт сёз). 4. Чыгъарла джылыныб кюкле, Джай келир да, харбыз бишер (Къулийланы Къ. Юйонге игилик!). 5. Къонакъны адети ингирде келиб, эрттежде кетиудю (нарт сёз). 6. Ол литература

ингирде мен да болгъанма, сѣлешген да этгенме (Шуѣхлукъ, 1979, № 1). 7. «Кечеден, кюндюзден сен къайсын сайлайса?» деб сордукъ гѣзетчиге (Бабаданы С. Атамы хапарлары). 8. Мухаммат кюндюз малларыны ызларындан айланады, кече уа ол биягъы ишин этеди (Тѣппеланы А. Чамны да чам биледи).

18-чи иш. Соруулагъа джууб беригиз: 1) лексика-грамматика омонимле магъана джаны бла къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 2) аллай омонимледе сѣзледен къайсы къураучу, къайсы къуралгъан болгъанларын къалай тохташдыргъа боллукъду? 3) сыфат да, сѣзлеу да болуб джюрютюлген сѣзледен, этим да, ат да болуб джюрютюлген сѣзледен къураучулары, тилде алгъа джюрютюлѣб башлагъанлары къайсыладаыла?

19-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. Белгиленген сѣзле тилни къайсы кесеклеридиле эм къайсы сѣзледен къураладыла?

1. Аман ишге амал керек (айтыу). 2. Бурунгулу адам биринчи от этерге юйренгенден **бери** джанадыла отунла (Байрамукъланы Н. Назмула бла джазсала). 3. Сюйгеним барды деб, бюгюнден ары сен аны атын да джокълама (Джанкъылыч, III). 4. Меннге онсегиз джыл болса да, Хурзукдан **башха** бир джерни кѣрмегенме (Байрамукъланы Х. Тиширыуну хапары). 5. [Майрусхан:] Мазан, унутуб къойма, бизде джыйыллыкъбыз! – **Хайыр**, унутмазма («Минги-Тау», 2001, № 3). 6. – Билмейме, **тейри**, хазна келалсын ол алай эртте (Къулийланы Х. Дорбунда ушкок атылды). 7. Окъ да сынадым, терслик да сынадым, Алай санга ийнанганлайын къалдым (Къулийланы Къ. Чумла къызарадыла). 8. Энди сен тамбла кетесе, **сора** мен къалай этейим? (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме). 9. **Керти**, мени сартын, къурманлыкъны бюгюн этерге чюйреди, кенгден джууукъла чакъырылмасала, ишибиз гурушха болур (Семенланы А. Джазыу айла).

ЭТИМЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Этимле морфология, семантика эм калкъа этиу амалла / мадарла бла къураладыла. Этимледе морфология амалны / мадарны тамыргъа аффикс / суффикс къошуу эм эки сѣзню бирге

кьошуу, семантика амалны уа лексика-семантика эм семантика-морфология тюрлюлери хайырландырыладыла / хайырланыладыла.

1-чи §. Этимлени морфология амал / мадар бла кьуралыулары

1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан этимле

Этимле аффикс / суффикс кьошулуб тилни бу кесеклеринден кьураладыла:

1) атладан (тилни бирси кесеклеринден эсе кёб): аркъанла, бугъоула, белгиле, джаула, ангыла, эсле, ташсын, юйюрсюн, джерсин, джюрексин, аша, сана, сууу, эне, ата, джайыкъ, кючлен, ачыулан, кёмюклен д.б.;

2) сыфатладан: заяла, ууакъла, тазала, аманла, амансын, джашсын, багъасын, тынчай, къартай, бошай, эскир, агъар, кёгер, сабырлан, беклен, кенгер, тазалан, къарал, тирил, тюзел д.б.;

3) сёзлеуледен: эрттеле, теркле, ёргеле, энишгеле, кечле, азсын, кёбсюн, терксин, азай, кёбей, кемей, кёблен д.б.;

4) этимледен: къайыр, къайтар, джыйыр, кийир, тийир, кёчюр, кечир, джаблан, къаблан, кюйюк, юйюк, тартын, кызын, сюрюн, тюшюн, ауна, эзире, чачыра, тебчи, кёбчю, кебчи, ётгер, кьуруш д.б.;

5) эриклеу сёзледен: макъыр, кекир, чючкюр, ёкюр, сызгъыр, тюкюр, тыхырда, дюнгорде, зынгырда, дюбюртле д.б.

1.1.1. Кёб джюрютюлючю аффиксле / суффиксле

Аллай аффиксле / суффиксле кёб тюлдюле / туюлдюле: -ла / -ле; -да / -де, -ылда / -илде, -улда / -юлде; -лан / -лен; -р, -ар / -ер, -ур / -юр.

-Ла / -ле аффикс / суффикс асламысында кьуралмагъан эм кьуралгъан атлагъа бла сыфатлагъа, дагъыда бир талай сёзлеуге кьошулады:

а) кьуралмагъан атлагъа, сыфатлагъа эм сёзлеулеге: джайла, ишле, тышла, атла, ызла, терле, джерле, ариула, тазала, ууакъла, иссиле; акъырынла, эрттеле, кечеле д.б.;

б) кьуралгъан атлагъа, сьфатлагъа эм сёзлеулеге: кьыс-дыр-ыкъ-ла, темир-чи-ле, басын-чакъ-ла, тёрт-гюл-ле, джая-у-ла, эниш-ге-ле, ёр-ге-ле д.б.

Бу аффикс / суффикс быллай магъаналада джюрютюледи:

1) «кьураучу тамыр билдирген ишни маджар / баджар неда оюм эт»: ишле, уула, белгиле, энле, оюмла, фикирле д.б.;

2) «биреуге неда бир затха кьураучу тамыр билдирген ишни эт»: зулмула, айыбла, чабыуулла (сёл. тил), масхарала, лакъырдала / накъырдала, хыртла (кьарач. критика эт);

3) «затны кьураучу тамыр билдирген зат бла омакъ эт, джаса»: накъышла, инджиле, гурджабала д.б.;

4) «кьураучу тамыр билдирген зат, керек бла ишле»: итиуле, духла, чанала, бычакъла / бичакъла д.б.;

5) «кьураучу тамыр билдирген зат бла бегит неда ол затны кесин бегит»: налла, тьоймеле, чюйле д.б.;

6) «кьураучу тамыр билдирген адам неда хайыуан этиучю затны эт неда аны бла кюреш»: киеуле, кьонакъла, джоргъала д.б.;

7) «кьураучу тамыр билдирген ёлчеу / ёлче бла ёлчеле»: аршышла, сажнала, кьарышла, кьарыла д.б.;

8) «кьураучу тамыр билдирген заманны (бир джерде) ётдюр»: джайла, кьышла, джазла д.б.;

9) «кьураучу тамыр билдирген затха айлан»: иринле, терле, кёмюкле д.б.;

10) «затны кьураучу тамыр билдирген ышанлы эт»: тымла, кьурчла, кьууатла, кючле д.б.;

11) «тышын кьураучу тамыр билдирген зат бла боя»: кюмюшле, алтынла, кьоргъашынла, джезле д.б.;

12) «кьураучу тамыр билдирген ышанны кёргюзт»: хурметле, сыйла, намысла д.б.;

13) «кьураучу тамыр билдирген таууш, ауаз, макъам чыгъар»: джырла, дауурла, гузабала д.б.;

14) «затны кьураучу тамырда аталгъан амал бла кёргюзт»: мардала, белгиле, хырла, кертikle, тамгъала д.б.;

15) «кьураучу тамыр билдирген затны кьура»: кьауумла, кесекле, юлюшле д.б.;

16) «кьураучу тамыр билдирген халгъа келтир»: джассыла, джитиле / джютюле, гумухла д.б.;

17) «къураучу тамыр билдирген ышанлы бол»: акъырынла, тынчла, теркле д.б.;

18) «къураучу тамырда белгиленгенча ышан кѣргюзт»: ойнакъла, эркеле д.б.;

19) «ишни къураучу тамырда кѣргюзтюлгенича эт»: джаяула, къатла д.б.;

20) «къураучу тамыр кѣргюзтген междометияны айт»: хайдала, тобала д.б.

-Да / -де эм -ылда / -илде, -улда / -юлде аффикс / суффикс бла этимле джаланда / сынгар эриклеу сѣзледен къураладыла Аланы биринчилеринден эсе экинчилери кѣб этим къурайды, экисини да магъанасы бирди - «къураучу тамырда кѣргюзтюлгенча таууш эт»: тыхырда, зынгырда, тыпырда, дюнгорде, шыхырда, хыбырда, зырылда, горфулда, бызылда, шууулда, гууулда, зууулда, дууулда, боркъулда, чоукюлде, мурулда, хурулда д.б. -Да / -де суффикс / аффикс къураучу тамырлары эриклеу сѣз болмагъан бир-бир башха сѣзлеге – атлагъа да къошулады, болсада ала бусагъатдагъы тилде морфемалагъа юлешинмейдиле: алда, силде, эрикле, тохта д.б.

-Лан / -лен аффиксли / суффиксли этимлени асламысы атладан, сыфатладан, этимледен, бир-бирлери уа сѣзлеуледен, санауладан къураладыла:

1) атладан: кючлен, аякълан, кѣмюклен, шытылан, бауурлан, ачыулан, къарыулан (сѣл. тил.), сагъышлан, ёчлен д.б.;

2) сыфатладан: батырлан, къаралан, зарлан, кюйюклен, игилен, къатылан, ёхтемлен, къарыусузлан д.б.;

3) этимледен: ёчюклен, эришлен, джаблан, сойлан д.б.;

4) сѣзлеуледен: тынчлан, ёргелен, акъырынлан д.б.;

5) санауладан: экилен, тѣртлен, джюзлен д.б.

Бу аффиксни / суффиксни зорлаучу айырманы мунуча аффиксинден / суффиксинден (-лан / -лен) айырыр ючюн, быллай шартха таяныргъа керекди -лан / -лен аффикс / суффикс сѣз къураучу болса, ол къошулгъан сѣзню -ла / -ле деген къураучу аффикси / суффикси болмайды. Сѣз ючюн, башда кѣргюзтюлген этимлени аллай аффикслери / суффикслери джюкъду, ала сѣз тамырлагъа -лан / -лен аффикс / суффикс къошулуб къуралгъандыла. Башхача айтханда, къарачай-малкъар тилде ючле, ачыула, ёчле, игиле, ёхтемле, ёргеле, ёчюкле, сойла дегенча

этимле джожьдула. –Лан / -лен аффикс / суффикс зорлаучу айырманы аффикси / суффикси болса уа, ол эки аффикстен / суффикстен кьуралады - ла / -ле эм –н. –Ла / -ле аффикс / суффикс тилни ат кесеклеринден, бир-бирде этимлени кеслеринден бла эриклеу сёзледен да этимлени кьурайды (белгиле, кёмюкле, джерле, джырла, кючле, эсле; хазырла, ачыкьла, джашилле, кьызылла, бекле; теркле, кёбле, азла; себеле / себле, портле (сёл. тил.); шьртла), -н аффикс / суффикс а – аладан кьайытыучу айырма форманы: белгилен, ачыкьлан д.а.к.

Болсада бу джорукьгьа бойсунмай кьуралгьан этимле да тубейдиле. Сёз ючюн, быллай кезиуледе / кёзюуледе:

1. –Ла / -ле эм –лан / -лен аффиксле / суффиксле бла кьуралгьан сёзлен, ала бир тамырдан кьуралгьанлыкьгьа, араларында лексика-семантика магьана тас болса: ёреле (1) ёрге кётюрюл, ёре, бийик бол; 2) ёрге тур; 3) кёч. кьозгьал, джаугьа кьаджау сюел) эм ёрелен (ёс, уллу бол, акьыл-балыкь бол).

Ю л г ю л ө: Джаш-кьарт, кьатын-кьыз, сабий – бири кьалмай [Чоппа ташы таба] ёрелегендиле (Сылпагьарланы К. Кёмеуол); Биз чегетде, ташда дегенча джыйылыбды. Халкь ёрелебди (Байрамукьланы Х. Чолпан); [Майрыш Халийматха:] Насыблы, джашынг, кьызынг да ёреленгендиле, не джумушунга да джарайдыла (Токьумаланы Дж. Ауанала).

2. –Лан / -лен аффиксли / суффиксли этимлени бир-бирлери лексика магьанада да, грамматика (айырма) магьанада да джюрютюледиле: омакьлан 1) омакьла дегенни зорлаучу айырмасы; 2) кёч. кьошакьлан, кукалан; джюклен 1) джюкле дегенни зорлаучу айырмасы, 2) кёч. бир затны этерге сёз бер; бошлан 1) бошла дегенни зорлаучу айырмасы; 2) кёч. бош бол, эркин бол.

Быллай кезиуледе / кёзюуледе бу шартха таяныргьа керекди. –Лан / -лен аффиксли / суффиксли этим, кесини кьураучу тамыры бла магьана джаны бла байламлы эсе, ол сёзлок формады. Омакьлан, джюклен, бошлан деген этимлени лексика магьаналарыны джаратылыулары аланы кьурагьан тамырла бла байламлды: омакь - айбат, ариу; кука (омакь кьыз, омакь ёлка; омакь сёз), джюк - ауурлугьу болгьан зат; кьыйынлыкь, азаб (алма джюк, кьыйын джюк), бош – ичи кьуру, ичинде адамы неда башха заты болмагьан (бош юй, бош орун).

Алай бла, -лан / -лен формалы айырма да (омакъ дегенни зорлаучу айырмасы), андан кѳуралгъан этим да (омакълан – кѳошакълан, кукалан) д.а.к. сѳзле, кѳураучу тамырлары бир болгъанлыкъгъа, бири (биринчиси) сѳзню грамматика формасыды, бирси уа (экинчиси) аны лексика (сѳзлюк) формасыды.

-Лан / -лен аффиксли / суффиксли этимлени бла аланы кѳураучу тамырларыны арасында кѳурам джаны бла бир бирге бойсунган байламлыкъ джокъ эсе, аллай этимлени джангы кѳуралгъан лексика магъаналары зорлаучу айырманы магъанасыны тюрлюниую бла неда –н аффиксни / суффиксни кесини энчи магъанасы барлыкъгы бла байламлыды: кеблен 1) кебле дегенни зорлаучу айырмасы; 2) *кѳч*. тыкъ бол, бек той (этден кеблен); къаблан 1) къабла дегенни зорлаучу айырмасы; 2) *кѳч*. ёл. Бу этимлени кѳчюу / кѳчген магъаналары аланы кѳураучу тамырлары – атла бла (кеб, къаб) байламлы тюлдюле / туюлдюле, кебле, къабла деген этимле бла байламлыдыла.

-Лан / -лен аффиксни / суффиксни грамматика (айырма) магъанасын бла сѳз кѳураучу (лексика) магъанасын бир бирден айырыр ючюн, дагъыда бир затны эсде тутаргъа керекди: -лан / -лен аффиксли / суффиксли бир-бир айырма формала эки айырманы магъанасында да джюрютюледиле – зорлаучу айырманы эм къайытыучу айырманы: тазалан 1) тазала дегенни зорлаучу айырмасы; 2) таза бол (къайыт. айырма), кѳоруулан 1) кѳоруула дегенни зорлаучу айырмасы; 2) кесинги кѳоруула, сакъла (къайыт. айырма), байлан 1) байла дегенни зорлаучу формасы; 2) бир зат бла байламлы бол, аны бла кесинги байламлы эт д.б.

Сѳз кѳураучу –лан / -лен аффиксни / суффиксни быллай магъаналары бардыла:

1) «кѳураучу тамыр билдирген, адамда неда джаныуарда болгъан ишни эт»: джаныуарлан, тюлкюлен, гугуруклан, кѳзбаулан, джойкъуулан д.б.;

2) «кѳураучу тамыр не затны кѳргюзте эсе да, ол зат бол»: хомухлан, мишаулан, джалкъаулан, эринчеклен, мухоллан мѳхеллен, шуѳхлан / шохлан д.б.;

3) «кѳураучу тамыр билдирген затны кѳура, болдур»: тамырлан, къынлан (къудору къынланнганды), джилтинлен д.б.;

4) «кьюраучу тамыр кёргюзтген затлы бол»: юйлен, юйдегилен, сауутлан, битлен, сиркелен, чыгырлан, тюклен, кьотурлан д.б.;

5) «кьюраучу тамыр кёргюзтген тюрсюнлю бол»: джашиллен, кызыллан, бозлан, акъсыллан, кьаралан д.б.;

6) «кьюраучу тамыр билдирген затны чыгъар»: тылпыулан, букъулан, шытылан / ыштылан д.б.;

7) «кьюраучу тамыр – ат билдирген ышанны, халны, шартны кёргюзт»: илхамлан, кёллен, кьайгъылан, ачыулан, чамлан д.б.;

8) «кьюраучу тамыр билдирген акъыл ишни эт»: оюмлан, сагъышлан д.б.;

9) «кьюраучу тамыр билдирген ышанлы, халили / халлы, шартлы бол»: кирлен, ийислен, сютлен, кёмюклен д.б.;

10) «кьюраучу тамырны магъанасы бла байламлы иш эт»: хайырлан, файдалан, мудахлан / мыдахлан д.б.;

11) «кьюраучу тамыр кёргюзтген орган бла ишле»: ауузлан, аякълан, тиллен д.б.;

12) «кьюраучу тамыр билдирген затха тюбе, тюш, джолукъ»: борчлан, гюнахлан, урлукълан д.б.;

13) «кьюраучу тамыр билдирген затха айлан, кёч»: сёзлен, затлан, сыфатлан, сёзлеулен д.б.;

14) «кьюраучу тамыр – сыфат билдирген ышанны, халны / халини, шартны кёргюзт»: ёхтемлен, зауукълан, арсарлан д.б.;

-Р, -ар / -ер, -ур / -юр аффикс / суффикс этимлени сыфатладан, этимледен, бир-бирде уа атладан, эриклеу сёзледен да кьюрайды:

1) сыфатладан: эскир, джангыр, агъар, кёгер, иничкер / ингичкер, кысхар, джашар д.б.;

2) атладан: эсгер, кьайгъыр д.б.;

3) этимледен: кызар, бишир, кетер, джыйыр, тюшюр д.б.;

4) эриклеу сёзледен: макъыр, хыппир / хыппыр, кекир, джекир.

Бусагъатдагъы тилде бу аффиксни / суффиксни магъаналары быладыла:

1) «кьюраучу тамыр кёргюзтген ышанлы бол»: джангыр, агъар, кысхар, эскир д.б.;

2) «кьюраучу тамыр кёргюзтгенча неда анга ушаш таууш эт»: макъыр, кекир, ёкюр д.б.;

3) «къураучу тамыр кѣргюзтген кѣчмеучю ишни кѣчюучю иш бла алмашындър / алышындър»: къобар, тюшюр, бишир, кетер, кѣчюр д.б.

1.1.2. Аз джорютюлчюучю аффиксле / суффиксле

Аллай аффикслени / суффикслени асламысы быладыла:

- а / -е: ата, сана
- ал / -ел: саргъал < сарыгъ + -ал, тюзел
- гъа / -ге: джалгъа (джал - къыйыр), ийисге
- къай: таркъай
- са: сууса, ачугса (къарач.)
- сы: къакъсы
- син: ийменсин, кѣбсюн, джорексин, аурукъсун, тузсун
- сыра: джыламсыра / джилямсыра, джукъусура, симсире (сын – сын таш)
- ы / -и: байы, беги
- укъ, -ыкъ / -ик: къаныкъ (къан+ -ыкъ), бирик, джолукъ
- къ: къыркъ (къыр – джокъ эт, ёлтюр + -къ)
- ай: къартай, бошай, шошай, тынчай, кѣбей, саргъай
- чы: тынчы, кѣбчю
- чыкъ: талчыкъ
- ыз: агъыз, тамыз
- ала / -еле: къууала, чѣгеле
- маш / -меш: алмаш (ал + -маш)
- гъыз / -гиз: киргиз, тургъуз

1.1.3. Тамырдан айырылмагъан аффиксле / суффиксле

Этимледе аллай аффикслени / суффикслени саны бирси аффикслени / суффикслени (кѣб джорютюлчюучю эм аз джорютюлчюучю) барысыны саны чакълы бир бола кетеди:

- ген: сесген, элген
- бар: джалбар
- бизире: илбизире
- че: ёлче
- ер, -ыр / -ир: айыр, къайыр, джибер
- ыра / -ире: къалтыра, титире, симсире

-кыы: джалкыы, кьалкыы

-гъа, -къа: джалгъа, булгъа, къаргъа, чайкъа

-а / -е, -у / -ю: джара, джаша, боя (бойа), ая (айа), чыда, тара, тала, джама, джала, теле, кюре, биле, чири, эри, ую (уйу), окъу, юшю

-ай: узай, уллай. (уллу + -ай)

-гиз: тиргиз

-ан: кьууан, таян (тайан), уян (уйан)

-на: чайна, кыйна (кыйын + -а), сарна (сарын + -а)

-ала / -еле: табала, тебеле

-ма / -ме: къарма, джама, джёрме

-маш, -леш: чырмаш, демлеш

-ыкъ / -ик, -укъ: арыкъ, къарыкъ, сорукъ, эрик, джорукъ

-хар: къутхар, сыбхар

-сар / -сер: джабсар, бёксер

Башда кёргюзтолген юлгюлеге кёре, этимлени талай аффикси / суффикси тамырдан айырылыб да, андан айырылмагъанлай да джюркюполедиле: -а / -е: сана, ата эм тара, теле д.б.; -ай: къартай, бошай эм узай, уллай д.б.; -чы / -чю, -ча / -че: тынчы, кёбчю эм ёлче д.б.; -гъыз / -гиз: киргиз, тургъуз эм тиргиз д.б.; -ыр / -ир, -ур / -юр: бишир, тюшюр эм айыр, къайыр д.б.

1.2. Эки сёз бирге къошулуб къуралгъан этимле

1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган къош этимле

Кесеклери бир бирине бойсунган къош этимлени асламысы болушлукъчу этимлени кючю бла къураладыла, ала тилни башха кесеклерине неда этимсыфатлагъа къошулуб, къош эриклеу сёзлеге бла экиленген эм къатланган къош атлагъа болушлукъчу этим къошуб сёз къурауда белгили джерни аладыла. Этимле кеслери бирге къошулуб къуралгъан сёзлени саны уа бек азды.

Кесеклери бир бирине бойсунган къош этимле талай торлюдюле:

1) ат + эт неда бол: сатыу эт, къуллукъ эт, саугъа эт, хурмет эт, кенгеш эт, джаш бол, къарт эт (бол), ач эт (бол), джарау эт, суу эт (бол), тюб эт (бол) д.б.;

2) сыфат + эт неда бол: ариу эт (бол), кенг эт (бол), ыразы эт (бол), таб эт (бол), тар эт (бол), кысха эт (бол), арсарлы эт (бол), сау эт (бол), иги бол, тири бол, хомух бол, джютю / джити эт, тенг эт (бол), хайран эт (бол) д.б.;

3) сёзлеу + эт неда бол: тамам эт (бол), кёб эт (бол), аз эт (бол), терк бол, тынч эт (бол), шум бол, кьаршы бол д.б.;

4) эриклеу сёз + эт: доб эт, тарх эт, штаб эт д.б. Кьош этимлени тилни бирси кесеклери болуб джюрютюлген башха кьош сёзледен энчилиги – аланы иги кесеги кьош сёзге – эриклеу сёзге дагыда ючюнчю сёз - болушлукьчу этим кьошулуб кьуралады: тарх-турх эт, донг-дунг эт, пырх-чырх эт, боркь-боркь эт, дынгар-дунгур эт, кьатыш-кьутуш / кьура эт (бол), тарт-соз эт (бол), кьатыш-кьара / кьура эт (бол), алыш-бериш эт д.б.;

5) санау + эт: эки эт, юч эт, төрт эт д.б.;

6) междометие + эт: ах эт, ых эт, ох эт д.б.;

7) предикатив + эт: джокь эт (бол), бар эт, керек бол, тийишли / тыйыншлы бол;

8) этимча / этимсёзлеу + болушлукьчу этим: окьуб чыкь, алыб бер, чыгьыб кет, алыб кет, сызыб ий, кьайытыб кел, чыгьарыб ат, тартыб ал, джазыб бер, кьараб тур, джюрюб тур, олтуруб тур, ишлеб боша, алыб кьайыт, окьуб бар, джазыб бар, джазыб ал, тартыб ал, алыб бер, алыб чыкь, чабыб чыкь, айтыб кьой, болуб чыкь д.б.

1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагьан кьош этимле

Аллай кьош этимле кёб тьойюлдюле / тьюдюле, кеслерини да асламысыны кесеклери бир бирге синонимледиле: джалын-джалбар, кийин-джасан, ойна-кюл, джыла / джиля-сарна, ары-тал, айлан-джюрю, кьакь-сокь, кюй-биш д.б. Кесеклери бир бирге антоним болгьан кьош этимле да аз тьубейдиле: бар-кел, кел-кет, айт-кьайыт д.б. Асламысында быллай этимле лексика (сёзлук) формада угьай / огьай, грамматика формада джюрютюледиле: кюйдюк-бишдик, айланыб-джюрюб, барыргьа - келирге, арыгьан-талгьан д.б.

1.3. Тамырлары кьатланыб кьуралгъан этимле

Этимлени лексика формалары, тилни бирси кесеклериникилеча, кьатланмайдыла, грамматика формалары кьатланадыла: тохтаб-тохтаб, айта-айта, кёрюб-кёрюб д.а.к. (тохтаб-тохтаб кьара, айта-айта эрик, кёрюб-кёрюб ал). Лексика (сёзлюк) формада джюрютюлмегенлери себебли, быллай формала кьош этимлеге саналмайдыла.

1.4. Кьош сёзге (экиленген) аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан этимле

Кьош этимлени бу тюрлюсю джаланда / сынгар кесеклери кьатланган эриклеу сёзледен –ла / –ле аффикс / суффикс бла кьуралады. Ол кеси да сёзню экинчи кесегине кьошулады: тарх-турхла, гуу-гуула, дуу-дуула, кау-куула д.б. Быллай этимле, сёлешну тилде болмаса, хазна джюрютюлмейдиле: Арлакьда джашла чалгъыларын / чалкъыларын тарх-турхлайдыла; Дидинле дуу-дуулайдыла; Кау-куулай тургъан итлеге азыкь бердик. Быллай этимлени литература формалары эт деген болушлукьчу этим бла кьураладыла: тарх-турх эт, дуу-дуу эт, кау-куу эт.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) этимле сёз кьурауну кьаллай амаллары бла кьураладыла? 2) тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб, этимле тилни кьайсы кесеклеринден кьураладыла? 3) этимлени кьураучу аффикследе / суффикследе кёб джюрютюлюучюлери, аз джюрютюлюучюлери эм бусагъатда тамырдан айырылмагъанлай джюрютюлгенлери кьайсыладыла? 4) кьош этимле кьалай кьураладыла? 5) бусагъатдагъы кьарачай-малкьар тилде кьош этимлени кьайсы тюрлюлери эркин джюрютюледиле? 6) этимле семантика амалны кьайсы тюрлюсю бла кьуралмайдыла?

2-чи иш. Сёзлени биринчи кьауумундан кьош этимле, экинчи кьауумундан бош этимле, ючюнчю кьауумундан а бош этимле да, кьош этимле да кьураб джазыгъыз.

1. Кюч, эс, джер, таш, аякъ, джаш, сейир, ауур, джюк, кьолтукъ.

2. Ыразы, къарт, кёб, аз, сабыр, таб, тамаша, сау.

3. Хурмет, тар, кем, ариу, джора, намыс, кёмюк.

Ю л г ю л е:

1) Кючен, кючле, кючлен, кючсюн, кючей.

2) Ыразы эт, ыразы бол.

3) Хурметле, хурмет эт.

3-чю иш. Эриклеу сёзледен этимле кьурагъыз.

Занг, тарх, боркъ, зуу, дуу, гюр, быз, гуу, хыр, зыр.

4-чю иш. Этимлени джазыгъыз; аффикслерини / суффикслерини тюблерин сызлагъыз / ызлагъыз; тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларын ангьлатыгъыз.

1) Эски, джангыр, кьайгъыр, чакъыр, джашар, кёгер, агъар.

2) Уруш, тьююш, джыгъыш, сермеш, талаш, аууш, келиш

3) Кёллен, тюклен, бюклен, къатлан, зауукълан, юйлен.

5-чи иш. Кесеклери бир бирге бойсунган этимлени бла кесеклери бир бирге бойсунмагъан этимлени айырыб окьугъуз.

Джюкь эт, айлан-джюрю, ары-тал, тамам бол, боркъ-боркъ эт, къакъ-сокъ, ойна-кюл, айт-къайыт, джаш бол, къарт эт, тартыб ал, алыб кет, кел-кет, бар-кел, тарх-турх эт, ох эт, чыгъарыб ат

6-чы иш. Сёзлени биринчи кьауумуну аффикслерин / суффикслерин табыгъыз, экинчи кьауумуну уа тамырларын табыгъыз да толу формаларын айтыгъыз.

1. Джаша, аша, уллай, узай, къартай, безире, титире, джылтыра, къалтыра, юфгюр, чючкюр, юсдор / юсгюр

2. Ойна, сарна, кьыйна, орнал.

7-чи иш. Сёз бирлешлени былай юлешиб джазыгъыз: 1) кьош этимле болгъан сёз бирлешле; 2) сёз тугушла болгъан сёз бирлешле.

Айтыб кьой, айтыб кет, айтыб боша, айтыб чыкъ, айтыб кел, айтыб кьайыт; сызыб ий, сызыб джибер, сызыб кел, сызыб кет; алыб кьайыт, алыб кьой, алыб бер, алыб чыкъ; тартыб джыкъ, тартыб ал, тартыб кел; эки эт, эки айт, эки бол; алыб кел, алыб кет, алыб джибер; окьуб бер, окьуб боша, окьуб чыкъ, окьуб кьайыт, окьуб кел.

8-чи иш. Айтымланы окьугъуз да, алада кьатланган эм экиленген этим формаланы табыгъыз. Аладан кьайсылары кьош этимле тюлдюле / туйюлдюле?

1. Бере-бере, берем тахта болдукъ (айтыу). 2. Бек джарсыдыкъ, кьураным хакъына! Кюйдюк-бишдик. Алай, не медет, кьолубуздан джукъ келмеди (Тёппеланы А. Азатлыкъ). 3. [Осман Тахирге:] Джашчыкъ, айта-айта тур, ансы ол эссиз адам унутур да кьояр (Шауаланы Х. Джерни кёзлери). 4. Экинчи кюн да алайны озгъаныбызда, ол ариу гебенлеге тохтаб-тохтаб кьарадыкъ (Гыттыулары М. Джюрекле бла алтын кьолла). 5. Энди, кёресе, кьарт болгъанбыз, барыр-келир кьарыуубуз да кьалмагъанды (Токьумаланы Дж. Ауанала). 6. [Келлет:] Бу заман сизни заманыгъызды. Ойнагъыз-кюлюгюз, балаларым, алай ариу адетлерибизни уа сансыз этмегиз! (Кучиналаны М. Уллу Малкьар).

9-чу иш. Эриклеу сёзледен кьош этимле кьурагъыз.

Ю л г ю л е: зарх-зурх эт, боркъ-боркъ эт.

Зарх, боркъ, дынгар, доб, горф, данг, заб, хыбырт, дуу, гуу, зоб, шуу, тарх.

10-чу иш. -Ыр / -ир, -ур / -юр, -ар / -ер; -ын / -ин, -ун / -юн; -чи, -чю аффикслени / суффикслени, келишгенлерине кёре, этимлеге кьошуб, джангы этимле кьурагъыз.

Ю л г ю л е: 1. Джыйыр, тийир. 2. Кёрюн, силкин. 3. Кебчи.

2-чи §. Этимлени семантика амал / мадар бла къралыулары

2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла къралгъан этимле

Этимле башха тилледен алынмагъанлары, терминлеге ётмегенлери себебли, аланы бу амал / мадар бла къралыулары кърарай-малкър тилде белгили джерни алмайды.

Сёзню магъаналарындан этимле джаланда / сынгар метафора бла къраладыла, этилген ишлени тыш халларыны бирге ушашлыкъларына таяныб:

юр (ит юреди) → юр кърарач. (юрюб джандыр)

сюр (малны сюр) → сюр (джерни сюр)

бич (малны бич) → бич (кърумачны бич)

теш (джаулукуну теш, тьюкомчекни теш) → теш (кърабургъаны теш, ташны теш)

чек (базманда чек) → чек (азаб чек)

чайкър (айранны чайкър, джау чайкър) → чайкър (быстыр чайкър, адырланы чайкър)

туй (нартюхню туй, адамланы туй) → туй (чачакъ туй, туйме туй)

джукълат (сабийни джукълат, тешекде джукълат) → джукълат кърарач. (отну джукълат, лампаны джукълат)

джанла (юйге джанла, бери джанла) → джанла кърарач. (былайдан джанла, ишден джанла).

Бир-бир этимлени эки кёрюу / кёрген магъаналары да, баш (тюз) магъаналарындан айырылыб, анга омонимле боладыла:

айыр (урлукъ айыр, ырысхыдан айыр, туйюшгенлени айыр) → айыр (китабны айыр, быстырланы айыр) → айыр (терсниюзню айыр, бир затны магъанасын айыр);

тарт (алгър тарт, бери тарт) → тарт (будайны тарт, нартюхню тарт) → тарт (аракъыны тарт, коньяк тарт);

сокъ (кърулакъ джанына сокъ) → сокъ (чепкен сокъ, куйюз сокъ) → сокъ (кърбуз сокъ, макъам сокъ).

Атладан бла сыфатладанча, этимледен да лексика омонимле къраладыла. Аланы бир бирлеринден къралгъанлары (джанла – джанла, чайкър – чайкър, джукълат – джукълат) къралмагъан сёрледиле.

2.2. Семантика- морфология мадар / амал бла кьуралгъан этимле

Бу амал / мадар бла этимле джаланда / сынгар кеслерини айырма формаларындан кьураладыла, ала сёзлениб.

Белгилисича, сёзлени грамматика формалары, сёзленселе, тилни башха кесегине ётедиле: окьуу (этим ат) → окьуу (ат), джазыучу (этимсыфат) → джазыучу (ат), ёрге (атны бериучю болуш формасы) → ёрге (сёзлеу), кьуугъун (этимни ыразычы туруш формасы) → кьуугъун (ат), джарагъан (этимсыфат) → джарагъан (сыфат), болгъан (этимсыфат) → болгъан (алмаш) д.б. Этимле бу джорукъгъа бойсунмайдыла. Аны себебли тил билимде этимлени этимледен (грамматика формаларындан) кьуралууларына «этимлени ичинде сёз кьурау» дейдиле (Юлдашев, 1972: 122-150-чи б.; 242-264-чю б).

Этимни айырмаларыны баш айырмадан кьалгъанлары эки тюрлю магъанада джорюютюледиле: грамматика (айырма) магъанада да, лексика (джангы сёз) магъанада да. Тинтиуле кёргюзтгеннге кёре, кьарачай-малкьар тилде этимни айырмаларыны 30 процент чакълысы сёзленгендиле – лексика формалагъа ётгендиле (Мизиев, 1999: 17-чи б).

Айырмаланы сёзлениу джараджалары бир кибик тьойюлдю / тюлдю: кьысыучу / кьатланыучу айырманы формалары бирси айырмаланы формаларындан эсе кёб сёзленедиле. Сёзленмеучю айырма формаланы асламысыны тамырлары тилни ат кесеклеридиле: ёрелеш, тынчлат, ариулан, ачыкълат, белгилен, терклен, башлан, ташлан д.б.

Сёдегей айырма формаланы (баш айырмадан кьалгъан айырма формаланы) зорлаучу формадан кьалгъанларыны сёзленген магъаналары кёб юлгюледе аланы кьураучу тамырларыны (баш айырма форманы) магъаналары бла бирчадыла: бел – бёлдюр, юз – юздюр, ойла – ойлаш, тьобе – тьобеш, кьозу – кьозул, талпы – талпын. Сёзленген айырма формаланы аланы кьурагъан тамырладан башхалыкълары бир-бирде аладан не бир кесек кемирек, неда стиль джаны бла келишмеулеринде эсленеди: букъ (лит.) – бугъун (сёл. тил.), булджу (лит.) – булджун (сёл. тил.), кеб (иги кьуру) – кебчи (иги кьурума), кёб (иги кёб) – кёбчю (иги кёбме) д.б.

Ю л г ю л е: Алайда окъуна Хабийбат къумачны төрт джаулукъчукъгъа бѣлдю (Залийханланы Дж. Тау къушла); Сарымыйыкъ джийиргенчли къазакъ къылыч бла керилиб урду да чоюн киби харбузну экиге бѣлджурдю (Кучиналаны М. Уллу Малкъар); Сабийлени «дерсбилмез» деб къозугъанларындан къутулургъа ѳзге мадар табмай, Гочар школну къойгъанлы ийыкъ болады (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле); Джашны къозутсанг, чабар, итни къозутсанг, къабар (нарт сѳз); Осуятымы алыб окъусанг, Ойлашыб, мыйынг ашланыр («Къарачай халкъ джырла»);

[Джашау:] Къошну эшигин ууатыб ачсакъ, ийнек кѳбюб, төрт аягъы да ѳрге айланыб, ѳлюб тура эди (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле); [Масхут] джумдурухха джыялмагъан, кѳбчюген къолун мангылайына салды, ары-бери бара, кесек мычыды (Тѳппеланы А. Отлукъ ташла); Аман адамны ачыуу кетмез, башы джерге джетгинчи, иги адамны ачыуу кетер, кюнде гюлменди кѳбгинчи (нарт сѳз); Къызыу кюн кючюн ийди, Къалын чыкъ да кѳбчиди (Отарланы С. Назмула бла поэмала).

Магъаналары бирге къуру баш айырма форма бла сѳдегей айырма форманы огъай / угъай, сѳдегей айырма формаланы да бирге келиширге боладыла: багъалан – багъалат.

Ю л г ю л е: [Осман Алийге:] Да, нек эсе да, багъаланыб, чакъыргъаныбызда келирге унамадынг... (Тѳппеланы А. Кюн батмайды); [Маджир:] Аскер, биз аллай бир тилегенде, кесинги багъалатыб, тилегибизни сан этмей къойгъанынгы унутханмы этгенсе? (Кучиналаны А. Джашауну шорхасы).

Арт джыллада джазылгъан илму ишлеге кѳре, сѳдегей айырма формаланы сѳзленгеннге аланы магъаналары, баш айырма бла келишмеген кезиуледен / кѳзюуледен сора да, башха - кезиуледе / кѳзюуледе да санаргъа керекди:

1) сѳдегей айырма форманы сѳзленген магъанасы баш айырма форманы магъанасындан этимология джаны бла толу айырылмаса да: къаргъан (ант эт) – къаргъа (къаргъыш эт), тюйюш (бир бирни тюй, ур) – тюй (ура кетиб, ачыт, джара сал, къыяулу эт), сюркел (бауурланыб бар) – сюрке (сюйре) д.б.;

2) къураучу тамырда магъана джаны бла бир кесек тюрленну болса да. Сѳз ючюн, къайытыучу, зорлаучу эм араш айырма формалада иш субъектни (ини) кючю бла этилсе:

башлан (окъуу, джыл, иш башланды) – башла (окъууну, ишни башла), бюгюл (чыбыкъ, бел, темир бюгюлдю) – бюк (чыбыкъны, белни, темирни бюк), тюбеш (адамла бла, биреу бла тюбеш) – тюбе (адамгъа, биреуге тюбе) д.б.;

3) кысыучу / къатланыучу айырма формалада, халны кёргюзтген баш айырманы формасына каузатив къошакъ магъана къошулса: кюлдюр (кюл), окъут (окъу), толтур (тол) д.а.к.

2.2.1. Этимни кысыучу / къатланыучу айырма формасыны сёзлениую

Кысыучу айырманы сёзленнгени бла сёзленмегени анда ишни грамматика субъекти неда грамматика объекти къаллай затны - джаны болгъан огъесе джаны болмагъан – кёргюзтгени бла байламлыды. Кысыучу айырма формада ишни грамматика субъекти неда грамматика объекти джаны болмагъан затны кёргюзтсе, ол форма лексика (сёзлюк), эсе да сёзленнген формады. Сёз ючюн, *Гипноз джашны ауруун бир кесек селейтди* деген айтымда селейт – кысыучу / къатланыучу айырманы формасы – лексика (сёзлюк) магъананы билдиреди, не ючюн дегенде субъект – гипноз джаны болгъан зат тюлдю / туююдю. *Студентле, декандан тилеб, ёксюз Асиятны стипендия аллыкъланы тизмесине къошдурдула* деген айтымда уа къошдурдула – кысыучу / къатланыучу айырманы формасы – айырма (грамматика) магъананы билдиреди: грамматика объект – Асиятны – джаны болгъан затды.

Кысыучу айырманы аффикслери / суффикслери аны магъанасын бирча тюрлендирмейдиле. Аланы бирлери аны тюрлендирмейдиле, анга къуру каузатив магъана къошадыла (агъарт эм агъар, окъут эм окъу), башхалары аны бир кесекчик тюрлендиредиле (ангылат эм ангыла, джандыр эм джан), бир-бирлери уа аны толу тюрлендиредиле (бардыр эм бар, билдир эм бил). Болсада кысыучу айырманы магъанасыны бу юч тюрлюсюк да аны сёзлендиредиле, лексика (сёзлюк) магъанагъа бурадыла.

Ю л г ю л е:

Кёб тынгылагъан кёб ангылар
(нарт сёз).

Анасына тилин тилсиз сабий да
ангылатыр (нарт сёз).

Къартла джылла кыйматын биледиле (Къулийланы Къ.

Бусагъатдан джетиб, Бийнегерге билдир деб, мени санга атам

Чумла кызарадыла).

джибергенди (Къобанланы Д. Таулада таууш).

Къатланыучу / кысыучу айырманы формасында бир талай этим тюрлю-тюрлю аффиксле / суффиксле бла джюрютюледиле. Ол а тамырлары бир синонимле къурайды. Ала асламысында стиль джаны бла бирча болганлыккъга, ол аланы лексика магъаналарын тюрлендирмейди: тургъуз – турдур (сёл. тил), юркют – юркдюр (сёл. тил), батдыр – батылт (сёл. тил.) д.б.

Ю л г ю л е: Аманал бла кысыр къаяны атдырдыла (Этезланы О. Тарда); Аму-Дарья сууну юсю бла баргъан темир джол кёпюрню душман атылтыргъа мурат этген эди (Ленинни байрагъы, 1972, май).

Бир-бир сёзленген кысыучу / къатланыучу айырма формалагъа аллай айырманы аффикси / суффикси къошулганлыккъга, ол аны лексика магъанасын тюрлендирмейди: кёргюз – кёргюзт, тургъуз – тургъузт, айтдыр – айтдырт д.б.

Ю л г ю л е: Каскала, бир бирине оздумай, джырлайдыла, кызыл-къолан къанатларын кёргюзе... (Чотчаланы М. Эм таза кёкню тубюнде); Хасан чегетли къабыргъаны къолу бла кёргюзтдю... (Хубийланы О. Аманат, I).

Къатланыучу / кысыучу айырма, къуру этим тамырла бла чекленмей, бирси айырмаланы сёзленген формаларындан да къуралады, аны ючюн сёзленмей къалмайды: даулашдыр, тохташдыр; игилендир, кючлендир; джууундур, кийиндир. Бу айырманы аффикси / суффикси кысыучу айырманы магъанасын бирси айырмаланы магъаналарындан эсе башхача тюрлендиреди – этимни къураучу тамырыны магъанасы бла бирча этеди, аны бла синоним этеди: кемлендир эм кемле, кючлендир эм кючле, керелендир эм кереле, игилендир эм игиле д.б.

Ю л г ю л е: Хайда, жашла, ишлейик, Биз колхозну кючлейик! («Минги-Тау», 2004, № 2); Кючлендирirme къыралны кючюн, Мен джан аямам къыралым ючюн (Зумакъулланы Т. Къаяда гюлле); Башланы энишге тутдурган, Исси джилямукъ

джутдурган, джашар ёмюрнү азлаган, Урушду ёлюмнү ызлаган (Отарланы С. Назмула бла поэмала); Кюннү кезю кесини жарыгын азландыра барганы сайын, туманла энишгеден-энишге саркыа келе эдиле (Хочуланы С. Хапарла).

Кысыучу / кятланыучу айырманы формаларыны барысындан да (-ур / -юр, -ыр / -ир, -ар / -ер; -гыз / -гиз, -гюз / -гюз; -ыз / -из; -т, -дыр / -дир, -дур / -дюр, -т) –т бла –дыр кеб сёзленедиле, ала кёчмеучю этимлени кёчюучю этимлеге айландырадыла, ол а бу форманы сёзлениуюнко биринчи шартыды: агъарт, ангылат, батдыр, битдир, учузландыр, кебейт, азайт, кьаралт, кызарт, тюзет, бошат, джабышдыр, джюрют, кьайтар, таныт, кысыдыр, джырт, безит, бездир, кьатдыр, келтир, кёчюр, кечир, миндир, тургюз, джарат, ёсдюр, билдир, сездир, ётдюр, тюзет д.б.

Кёргюзтолген формала, анда-санда биринден кьалганлары, сёз кьураучула, эсе да лексика формала, болуб джюрютюледиле. Аланы алай джюрютюлюулерине кёчюучю магъаналарындан да бек тилде эркин джюрютюлюучю этимлени кьауумларындан болганлары себеблик этеди. Быллай формаланы сёзлениулерине аланы иги кесегини кысыучу / кятланыучу неда кьайытыучу айырмаланы, аффиксле / суффиксле бла болмаса, кеслери алларына джюрютюлмегенлери да шагъатлыкь этеди: джубат – джубан, кьутхар – кьутул, юйрет – юйрен, уят – уян д.б.

Быллай формаладан сёзленмегенлери джаланда / сынгар ишлери иесиз, алай формалары уа 3-чю бетде, джангызлыкь санда болганларыды, белгисиз иели ишни кёргюзтюр ючюн джюрютюлгенлериди: юшют / юшютдюр (сууукь юшютеди), кекирт (боза кекиртди), кьусдур (дарман кьусдурады) д.б. Аланы кысылыучу / кятланыучу айырма магъаналары болмайды.

Кысыучу / кятланыучу айырманы формалары эки торлю магъананы билдиредиле:

1) субъектни – башчыны объектге – туура толтуруучугъа (сабийни кийиндир) неда седегей толтуруучугъа (сабийге суу ичир) кьараган керти ишин, объект – толтуруучуну уа аны субъектни – башчыны ишин башха затха кёчюрюрге болушханын: ашат (аша дегенден), эмиз (эм дегенден), джууундур (джууун дегенден), джатдыр (джат дегенден) д.б.;

2) ишни башчы кеси угъай / огъай, башха адамны кючю бла, алай башчыны башламчылыгы эм эркинлиги бла эм ол суйгенлей этилгенин. Аны себебли башчы, кеси ишге къатышмагъанлыкъгъа, ишни этилиуюне джууаблы адамча кёрюнгенин: сёлешдир (сёлеш дегенден), джаздыр (джаз дегенден), атлат (атла дегенден), тикдир (тик дегенден), элтдир (элт дегенден) д.б.

Къысыучу / къатланыучу айырманы формаларыны биринчи тюрлюлери сёзленгендиле, аланы, баш айырманы формаларыныча, лексика магъаналары бардыла, экинчи тюрлюлери уа сёзленмегендиле, аланы айырма магъаналары тюрленмегендиле.

Бу айырманы формасында джюрютюлген этимлени сёзленгенлерине дагыда быллай шартла шагъатлыкъ этедиле:

1) магъаналарыны вариантлылыгы. Бир-бирде бу формала къатланыуу / къысылууу угъай / огъай, эркин этиую, эркинлик бериую (тутдур: кесинги тутдур; къучакълат: эгечинге къучакълат), болушууу (тебирет: джолгъа тебирет; атландыр: уугъа атландыр), керексиз джумушакълыкъ этиую (урлат: малынгы урлат, къабдыр: итге къабдыр), сансыз этиую (джукъдур, акъсат), билиб тургъанлай къайгъырмауу (къыстат) д.б. затланы билдиреди,

2) айырма ышанны тынгылы билимегени: ишни иеси кечмеучю этимле бла келсе, туура толтуруучю, кечюучю этимле бла келсе уа, сёдегей толтуруучю болады: бир талай кечюучю этимни уа айырма ышанлары не бек къарыусуздула (акълат, боят, кюмюшлет, джуудур), неда джокъ окъунадыла / огъунадыла (урлат, акъсат, олгурт);

3) къураучю тамырны бла андан къуралгъан къысыучу / къатланыучу айырманы магъаналарыны бирге келишмеулерин: кётюрт (1. къысыб, аркъасына, къолуна, инбашына алдыр; 2. болгъанындан эсе артыкъ, къошуб кёртюзт) эм кётюр (1. джерден ёрге ал; 2. ауаргъа, оюлургъа къоймай, тиреу бол; 3. къолунгу, башынгы д.а.к. затны ёрге тут; 4. багъасын ёсдюр, кёб эт, 5. кючле, кючлю эт; 6. намыслы, сыйлы, ариу кёр, 7. къозгъа, ач, башла; 8. алгъындан эсе мийик / бийик эт д.б.), окъут (1. билим бер, 2. дерс бер; 3. юйрет / юрет) эм окъу (1. билим, усталыкъ ал; 2. билим усталыкъ берген джерни окъуучусу бол; 3. джазылгъан затны

къаблан

Юсюме джамычы къабланды

джерге, столгъа къаблан

къыллан

уручу къылланды

иште, чалгъыда къыллан

Зорлаучу айырманы формасы кѣб магъаналы болса, аны магъаналарыны барысы да сѣзленнгени бек аз тюбейди: **башлан** 1) болун, болдурул, этил; 2) бир джерден тебире; 3) аллында бир зат болуу (сѣзню, китабны д.а.к. затны юсюнден); **бузул** 1) сын, оюл, чачыл, джукъгъа джарамазча бол; 2) бузукълу бол; 3) табсыз, осал, аман бол; 4) алгъындан эсе осалгъа кет; 5) эскир, ийис эт, чири, ачы, мугут эт; **бошлан** 1) бош, эркин бол; 2) бошуракъ бол (къысылгъан затны юсюнден); 3) къылыкъсыз бол.

Ишни адам этгени белгили болса, зорлаучу айырма сынгар / джаланда кеси магъанасында джюрютюледи, сѣзленмейди: **таблан** (чага **табланды**), **къысхартыл** (таякъ, болджал **къысхартылды**), **сыйпал** (юй тюбю, къанга **сыйпалды**), **тигил** (кѣлек, бѣрк тигилди), **къыйыл** (карандаш **къыйылды**), **этил** (иш **этилди**), **къайытарыл** (борч **къайытарылды**), **сыйлан** (къонакъ **сыйланды**), **тышлан** (китаб **тышланды**) д.б.

Бир-бир этимледе, бегирекда сѣлешуу тилде, зорлаучу айырманы аффикси / суффикси къатланнган этеди, эсе да этимни тамырына бир угъай, эки аффикс / суффикс къошуладыла. Ол а сѣзленнген зорлаучу айырманы сѣзленмеген зорлаучу айырмагъа бурады. Сѣз ючюн, атыл, этил, ишлен, бегитил дегенча сѣзленнген формала, -ын / -ин, -ыл / -ил аффиксле / суффиксле къошулгъанда, лексика магъаналарын тас этиб, сѣзленмегенле болуб къаладыла.

Ю л г ю л е: Бир бирге джабышдырылгъан беш уллу карта, агъачдан ишленнген рамагъа **бегитилиниб**, эшикден кирген джерде турадыла («Минги-Тау», 2001, № 5); [Къубул:] Угъай, Къубадий, унутхан этесе, Къасымгъа да **айтылынмагъанды...** (Кучиналаны М. Уллу Малкъар).

Башха айырма формаладан къуралгъан зорлаучу айырманы формалары сѣзленмейдиле. Башхача айтханда, зорлаучу айырманы формалары джаланда / сынгар таза этим тамырдан къуралсала, сѣзленедиле: **айтдырыл**, **кѣргюзтюл**, **кийирил**, **киргизил**, **кечирил**, **бошатыл**, **тургъузул**; **ачыкълашын**, **тюбешил**, **урушул**, **кенгешил**;

джууунул, кийинил, табылын, сагъыныл; ташылын, къайытарылын, кёбейтилин, селейтилин д.б.

Зорлаучу айырманы магъанасы аны къурагъан тамыры магъанасы бла чырт / чыртда келишмезге, джарты келиширге, толу келиширге да болады. Алай болгъанлыкъга ол (айырма) сёзленеди. Сёз ючюн:

1) сал (бир затны башха затны юсюнде, ичинде тохтарча эт) – салын (түбюнден тыяр зат болмагъанлай, бир затдан тут);

2) тиз (мынчакъланы, къысдыргъычланы д.а.к. затланы халыгъа, джыджымчыкъга д.а.к. затха бир бири ызындан кийир) – тизил (бир тизгиннге \ сафха бир бири ызынгдан сюел);

3) сюе (ёрге тургъуз) – сюел (ёрге тур).

Салын къураучу тамыр бла келишмейди, тизил джарты келишеди, сюел а толу келишеди. Болсада ала ючюсю да сёзленгендиле, зорлаучу айырмадан къуралгъан джангы, баш айырма бла бир кибик, этимле болгъандыла.

Зорлаучу айырманы, грамматика къуллагъундан сора да, сёз къураучу къуллугъу болгъанына тилде сыфатладан, атладан къуралгъан этимле барлыкълары да шагъатлыкъ этеди: тирил (тири дегенден), къарал (къара дегенден), уял (уя – тартынчакъ, ийменчек, уялчакъ), тюзел (тюз дегенден) д.б.

2.2.3. Этимни къайытыучу айырма формасыны сёзлениую

Къайытыучу айырманы баш къуллугъу кёчюучю этимлени кёчмеучюлеге айландырыуду: омакълан (омакъла - кёчюучю), кийин (кий - кёчюучю), башлан (башла - кёчюучю) д.б. Бу формадагъы этимлени бирлеринде кёчюучю этимлени магъаналары тюрленмейдиле (кийин – кий, джууун – джуу, башлан – башла д.б.), башхаларында уа тюрленедиле (тартын (уял) – тарт (бир затны кьолунг бла тутуб, кюч бла кесинге джууукълашдыр), суююн (кьууан) – сую (биреуге неда бир затха джюрегинги бек тартханын сез) д.б.

Къарачай-малкъар тилде джаланда / сынгар къайытыучу айырманы магъанасында джюрютюлген этимле аздыла, ала барысы да сёзленгендиле: джууун, кийин, бугъун, кёрюн, сойлан, тешин, эркелен, юйрен, таян, силкин, джылын, кючсюн, атлан д.б.

Къайытыучу айырманы да, зорлаучу айырманы да магъаналарында бирча джюрютполген этимле аладан талай кере кѣбдюле. Аладан къуру биринчилерини барды лексика магъаналары Ол эки магъананы – лексика магъананы (къайытыучу айырма) бла грамматика магъананы (зорлаучу айырма) – бир бирден, контекстде болмаса, айырыр онг джокъду. Аланы айтымлада тенгleshдириб кѣрейик:

Къайытыучу айырма

Зорлаучу айырма

1) Оноугъа къошулдукъ.

1) Казанны къарасы джагъылыр.

1) Къозгъалыу басылды.

1) Къая джарылды.

1) Газетлеге джазыл.

1) Арагъа сугъул.

1) Кюн ачылды.

2) Айраннга суу къошулду.

2) Джарагъа дарман джагъылды.

2) Тылы басылды.

2) Отун джарылды.

2) Письмо джазылды.

2) Ахча хурджуннга сугъулду.

2) Кюбюрню кирити ачылды.

Бир-бир къайытыучу айырма формаланы магъаналары аланы къураучу тамырларыны магъаналарын тюрлендирмегенлей къатлайдыла: букъ – бугъун, беги – бегин, эркеле – эркелен, теб – тебин д.б.

Ю л г ю л е: Къыш, адамны аякъ ызы кѣрюннген заманда, букъгъан да къыйынды (Къобанланы Д. Таулада таууш); Шахарда абрекле бугъуннган хапар джюрюй эди (Гуртуланы Б. Адилгерий); [Байсолтан Къасымгъа:] Сен патчакхны закону бегир ючюн кесинги ёлюмню аузуна атаса (Байрамукъланы Х. Чолпан); Ма, къарачы Джангы Былым Джангы сыфат алгъанды, Емюрледе седиремезча, Бегиниб орналгъанды (Гуртуланы Б. Шуёхла арасында).

2.2.4. Этимни араш айырма формасыны сѣзлениую

Къарачай-малкъар тилде айырма магъаналары болгъан эм аллай магъаналары болмагъан бир къауум этим –ш формада

джорютюледиле. Алла́й эти́млени бир бирден айыргъынчы, араш айырманы формасында джорютюлген эти́млени къайсылары сёзленгенлерин бла къайсылары сёзленмегенлерин тохташдыргъа кыйынды.

-III формалы эти́млени араш айырманы мағнасын билдирмегенлери быладыла:

1. Тилни ат кесеклерине –лаш / -леш аффикс / суффикс кшошулуб кьуралгъан эти́мле: бирлеш, бетлеш, тиллеш, саламлаш, кшошлаш, джагъалаш, тенглеш д.б. Бирле, бетле, тилле, саламла, кшошла, джагъала, тенгле деген сёзле – эти́мле джокъдула.

-Ла / -ле аффикс / суффикс бла атладан кьуралгъан эти́млеге –ш аффикс / суффикс кшошулуб кьуралгъан эти́мле – араш айырма форма – бу эти́млеге ушайдыла, алай былада эки аффикс / суффикс барды: атдан эти́м кьурагъан –ла / -ле аффикс / суффикс эм андан араш айырманы кьурагъан –ш аффикс / суффикс.

Бир-бир быллай формаланы бир бирден айыргъа онг огъуна / окъуна джокъду, не ючюн дегенде ала эки тюрлю джорютюледиле. Сёз ючюн, биргелеш, тенглеш, акъырынлаш дегенча эти́млени кьураучу тамырлары бирге, тенг, акъырын болгъанлары бла биргеле, тенгле, акъырынла болгъанларын чертиб айтырча тюлдю / тойюлдю. Сёз ючюн, сёлешиу тилде адамланы, малланы, ырысхыны биргелегиз (бирге эти́гиз, бирге кшошугъуз), юлюшлени тенгле (тенг эт); джорюшю акъырынлады (акъырын, сел болду) дегенча сёз тутушла джорютюледиле, суратлау литературада уа тюбемейдиле.

2. Эриклеуно не́да къымылдауну, джорюшню билдирген эти́мледен –ш, –ыш / -иш, -уш / -юш аффикс / суффикс бла кьуралгъан эти́мле: ёкюрюш, макъырыш, джырлаш, джиляш / джылаш, кюлюш; чабыш, секириш, сюркелиш. Быллай формала талай джаныуар не́да адам ишни хар бири кеси этгенин, алай иш а бир заманда эти́лгенин билдиредиле. Иш кёблюк санны билдиргенликге, быллай эти́мледе араш айырмагъа санарча биргелик джокъду. Аны себебли, формалары ушагъанлыкъгъа, ала араш айырманы угъай / огъай, баш айырманы мағнасын билдиредиле.

Араш айырманы формасында джорюютюлген этимлени сёзленгенлери да, къайытыучу эм зорлаучу айырмаланы формаларыныкылача, кёб туююдюле / тюлдюле. Аланы сёзленгенлери контекстсиз белгили болгъанлары, контексте бойсунмай, эркин джорюгенлери джаланда / сынга бир ненча сёздю: болуш, ойлаш, сюрюш, джабыш, джалгъаш, юйюш д.б.

Ю л г ю л е: Сен кьоншунга болушмасанг, кьоншунг санга болушмаз (нарт сёз); Алийни джибиген кёлеги этине джабышыбды (Къулийланы Х. Дорбунда ушкок атылды); Манга уа нек эришесиз, бир сюрюше айланган кьартха! (Этезланы О. Тарда); Сагъат онекиге жанлашханды (Гуртуланы Э. Чам хапарла).

Бу айырма формаланы асламысыны сёзленгенлери бла сёзленмегенлери контексте белгили болады, сёз ючюн, быллай формаланы: тигиш, келиш, таныш, чалыш, туююш, даулаш, кириш, джыгъыш, сермеш, салыш, кьармаш, согъуш, алыш д.б.

Ю л г ю л е:

Ала кьоллары бла бир бири инбашларына тийишедиле («Минги-Тау», 2001, № 1). Кюн бата, чалгъычы джыйын кьошха тийишди (Шахмурзаланы С. Танг аласында).

Ала бир бири кьолларындан гутушуб джорюучюдюле (Тёппеланы А. Азатлыкь). Аны бла тутушургъа хазна адам базынмайды (Таумурзаланы Д. Сабий оюнла).

Эки джаш да аталарындан мюлк даулаша эдиле Юйренгендиле да [Осман бла Хызыр], даулаша да, ёчеше да туруучудула («Минги-Тау», 2002, №3) (Малкьар халкь джомакъла. I).

Араш айрманы сёзлениуюн кючлерге быллай шартла болушадыла.

1. Андан кьуралгъан башха айырма формаланы сёзлениулери. джарашдыр, кьурашдыр, тенгleshдир д.б.

Ю л г ю л е. Бар джарашдырыр, джокъ талашдырыр (нарт сёз); Малчыла нелерин да малгъа кьалай таб эсе, алай кьурашдырыргъа керекдиле («Алчыла»).

2. Кеслерини да сёз кьураулары: джарашыу (сыф. кьарач.),

келишиу (грам. ат.), келишим, табышлы, джорюшлю д.б.

3. Сёзленгенден сора, кьуру этимге угъай / огъай, тилни башха кесеклерине да ётгени: атлаш → атлаш (ат), тойюш → тойюш (ат), ийлеш → ийлеш (сыф), джууаш → джууаш (сыф.) д.б.

4. Бирси айырмала бла (сёз ючюн, зорлаучу эм къатланьучу / къысыучу) келишиую: тойюшдюр, талашдыр, сёлешдир эм сёлешин, юлешин, оноулашын д.б.

11-чи иш. Айтымланы джазыгъыз да, алада омонимлени табыб, тюблерин ызлагъыз Ала къаллай омонимледиле?

1. Адамла отну дженгил джукълатсала да, юйге иги заран тюшгенди (Байрамукъланы Х. Джукъусуз кечеле). 2. Халиймат къызын бёледи, ёшонюн салыб, бешик джыр мурулдай, аны татлы джукълатды (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 3. [Маджир:] Тейри, Оразай, сени тирменинге да тарталмайды дерик тойюлсе! (Шауаланы Х. Джерни кёзлери). 4. Тартхан да ёгюз, таякъ тийген да ёгюз (нарт сёз). 5. Сюре билген ора да билир (айтыу). 6. Сюргенден къачма, къачханны сюрме (нарт сёз). 6. Тура турса, тенгиз да таркъаяды (айтыу). 7. Кютюулери амандан болур: ийнеклени сютлери таркъайгъанды («Шуёхлукъ», 1979, № 2).

12-чи иш. Сёз тутушланы былай юлешиб окъугъуз: 1) белгиленген сёзлери лексика-семантика амал бла кьуралгъан сёз тутушла; 2) белгиленген сёзлери семантика-морфология амал бла кьуралгъан сёз тутушла.

Джерни сюр, юйге билдир, окъургъа берил, будайны тарт, ызындан атыл, юйге табыл, лампаны джукълат, татыу айыр, кеб ойлаш, аны бла джыгъыш, гранат бла атдыр, уруб бёлдюр, джыйында ишлен, лагъым бла / атылыучу зат бла чачдыр, газетлеге джазыл, азаб чек, бёркню теш, чачакъ туй, отха юр (къарач).

13-чю иш. Айтымланы окъугъуз да, алада белгиленген сёзлери сёзленгенлерин джазыб алыгъыз.

1. Тёртеу бир болса, тебедегин эндирир, алтау айры болса, арадагъын алдырыр (нарт сёз). 2. Гурт тауукъ кьоруялмады балаларындан бирин кьушдан, алдырыб кьоюб, къаугъадан

кырады (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 3. Президиумгъа айырылгъанла узун столну артына олтуруб джарашдыла («Джорек джырлайды»). 4. Тенглеринден айырылгъаны бла къазауатны ачы хапары Хасанны башына ёмюрюнде келмеген сагъышланы келтирдиле (Хубийланы О. Аманат). 5. Тууарла тагъылгъандыла, алларына бичен салыннганды (Кациланы Х. Тамата). 6. Аманнга тагъылсанг, айыбы джагъылыр (нарт сёз). 7. [Шаухал Масхутха:] Сен айтхан бла джюрюйме деб, къабдырмадыммы атамы! (Этезланы О. Тарда). 8. Мёлехан, табханчыгъын Ибрахимге къабдырыб, кеси кёб кече ач джатханды (Аппаланы Х. Къара кюбюр).

14-чю иш. Этимлени айырма формаларын былай юлешиб джазыгъыз: 1) кзуру айырма (грамматика) магъанада джюрютюлген этимле; 2) айырма (грамматика), лексика (сёзлюк) формаланы экисинде да джюрютюлген этимле; 3) кзуру лексика (сёзлюк) формада джюрютюлген этимле.

Ачыл, ачит, берил, бёлюн, билин, эшитил, ашал, айландыр, айтыл, кёрюн, биширт, келтирт, байлат, байлан, барыл, бурул, бюгюл, бюкдюр, бошал, боял, бошлан, басыл, батдыр, атдыр, башлан, бердир, битдир, биширт, булгъат, айтдыр, бошлат, бурул, даулаш, даулан, джабышдыр, джабыл, джаздыр, джазыл, джайыл, джалгъат, дженгдир, джерлен, джетдир, джибит, джокълат, джортдур, джунчут, джууукълашдыр, ийисгет, ийнандыр, ишлет, кемеит, селейт, керилт, орналт, сордур, сорул, окол, табдыр, чабыш, айтыш, туююш, секириш, тагъылыш, бузул.

15-чи иш. Этимни айырма формаларын тенгleshдиригиз. Аладан къайсылары сёзленнгендиле?

Аудур	аудурт	кёргюз	кёргюзт
келтир	келтирт	тургъуз	тургъузт
ёлтор	ёлтиорт	джууун	джууундур
чачдыр	чачдырт	кийин	кийиндир
кийиндир	кийиндирт	киргиз	киргизт
джандыр	джандырт	батыл	батылт
аунат	аунатдыр	къошул	къошдур
бёлдор	бёлдорт	бител	бителт

АЛМАШЛАНЫ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилде алмашланы асламысы къуралгъан сёзледиле. Сёз ючюн, белгилеучю, огъайлаучю / угъайлаучю, белгисиз алмашла. Кёргюзтюучю алмашланы да ушашдырыучю (былай, быллай, алай, аллай), къауумчу (анчаулан, мынчаулан), юлшючю (анчашар, мынчашар), тизгинчи (мынчанчы, анчанчы) тюрлюлери къуралгъанладыла. Болсада ушашдырыучю алмашла бурун заманда къуралгъанла болгъанлыкъгъа, энди, таууш къурамлары тюрленгенлери себебли, къуралмагъанлача джюрютюледиле.

Алмашла эки тюрлю амал бла къураладыла: морфология амал эм семантика амал. Морфология амалны къош сёзге аффикс / суффикс къошулгъан, семантика амалны уа лексика-семантика тюрлюлери алмашлада джюрютюлмейдиле. Башхача айтханда, алмашладан, атладан, сыфатладан, этимледен эм сёзлеуледенча, лексика омонимле къуралмайдыла. Семантика-морфология амал бла къуралгъан алмашла да аз тубейдиле.

1-чи §. Алмашланы морфология амал / мадар бла къуралыулары

1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс къошулуб къуралгъан алмашла

Алмашланы азыракъ джартысы тамыргъа аффикс / суффикс къошулуб къуралады. Аланы къурагъан аффиксле / суффиксле (-сы, -да, -дан, -лай, -й д.б.) сёз къураучула тюрлюле / тюрлюлюле. Алай болгъанлыкъгъа ала къошулгъан сёзлени бирлери бусагъатда аффикслесиз / суффикслесиз кеслери алларына джюрютюлмейдиле, аны себебинден а ангылашынмайдыла (къа: къалай; къай. къайда, къайдан, къайсы д.б.), башхаларыны уа фонетика къурамлары бузулгъанды (алай – ол + лай, былай – бу + лай). Аны себебли тюрк тилдеде бу аффиксле / суффиксле сёз къураучулагъа саналмайдыла.

Аффикс / суффикс къошулуб, алмашла, анда-санда биринден къалгъанлары, кеслеринден къураладыла: нечик, ненча, ненчанчы, анчау, ачаулан, анчанчы, мынчау, мынчаулан, мынчанчы, анчашар, мынчашар, былай, алай д.б.

Тилни башха кесеклеринден бу амал бла къралгъан алмашла бек аз тюбейдиле: саулай (сау деген сыфатдан), биреу, бирле, бирси, биреулен (бир деген санаудан).

Алмашлада кѳб джюрютюлюучю аффиксле / суффиксле джокъдула, аланы аффикслерини / суффикслерини асламысы тамырдан айырылмай джюрютюледиле:

-сы: къайсы, мытысы (диал.)	-гъы / -ги: аргъы, берги, биягъы
-да: къайда	-чан: къачан
-дан: къайдан	-ча: ненча, анча, мынча
-лай: былай, алай	-еу: битеу / бютеу
быллай, аллай,	-чик: нечик
къаллай, неллай	

1.2. Эки сѳз бирге кършулуб къралгъан алмашла

1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган кърш алмашла

Кърш алмашла, бир-бир, бир-бирле, бирси-бири дегенледен къралгъанлары, кесеклери бир бирге бойсунуб къраладыла, алмашла бирге неда санаулагъа, кесекчиклеге, сонгуралагъа кършулуб, неда ат бла кесекчикле, санаула бла атла бирге кършулуб джюрютюледиле:

- 1) алмаш + алмаш: хар ким, хар къайсы, хар не, хар къайда;
- 2) алмаш + санау: хар бир, къайсы бири, неллай бир д.б.;
- 3) алмаш + кесекчик: ким да, не да, къайсы да, джукъ да, зат да д.б.;
- 4) санау + ат: бир зат, бир джукъ, бир киши д.б.;
- 5) алмаш + сонгура: не къадар;
- 6) алмаш + байлам: ким эсе да, ким болса да, ненча эсе да, неллай эсе да, къаллай эсе да, къаллай болса да д.б.;
- 7) ат + кесекчик: жукъ да, зат да, киши да.

1.3. Сѳзлени тамырлары къратланыб къралгъан алмашла

Башда эсгертилгенича, аллай алмашла аздыла. Ала барысы да бир деген санаудан къралгъандыла: бир-бир (бир-бир кюнле, бир-бир адамла, бир-бир джылла д.б.), бир-бирле (бир-бирле алай сунадыла), бирси-бири (бирси-бири айтханча, этгенча д.б.).

2-чи §. Алмашланы семантика амал / мадар бла кьуралыулары

2.1. Семантика-морфология амал / мадар бла кьуралгъан алмашла

Бу амал бла джаланда / сынгар бир талай алмаш кьураладыла:

1. Этимсыфатны озгъан заман формасындан: болгъан, табылгъан, джетген, табылынган.

Ю л г ю л е: Андан сора кёб да турмай атам, къаядан кетиб, болгъанын ууатды (Шауаланы Х. Кюйген таб); Хаджи джетгеннге сандырай, сёзюн джетдире айланыучуду (Гуртуланы Б. Адилгерий).

2. Алмашланы ючюнчю бетдеги нели формаларындан: барысы, кеси, мытысы (диал.).

Ю л г ю л е: Къарагъанла барысы да бирча кёрмейдиле (нарт сёз); Азыгъын кеси ашагъан джюгюн да кеси элтир (нарт сёз).

3. Бир деген санауну эм аны къатланнганыны кёблук сан формаларындан: бирле, бир-бирле.

Ю л г ю л е: Артда, уллу болсам, мен да ол сейирлик джомакъны бирлеге айтырма (Тёпеланы А. Кюн батмайды); Кёзлерим сарыдыла, бурунум батыкъды деб тарыгадыла бир-бирле («Джарыкъ джолда»).

4. Атны башлаучу болуш формасындан: неликден.

Ю л г ю: Айтыгъыз, табу! Бу кемчиликле неликден чыккъандыла? («Заман», 2003, ноябрь).

2.2. Семантика-синтаксис амал / мадар бла кьурагъан алмашла

Бу амал бла да алмашла аз кьураладыла, кеслерини да асламысы – санауладан бла сёзлеуледен.

2.2.1. Санауладан къралгъан алмашла:

Бир (санчы сан.) → бир (къауум. сан.), биреу (алм.) → биреу (алм.), бирулен (къауум. сан.) → биреулен (алм.). Юлгюле:

Санаула

Ол крон бизге изеуге джаланда биреу келген эди (Толгъурланы

3. Ашыкъ оюн).

Былайда сюелгенледен джарау-сузу биреуленди. Ол ким болгъанын а кесигиз тохташдыргъыз (Гуртуланы Б. Джангы талисман).

Бир ыйыкъгъа агъач кесерге джети джаш кегдиле (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле).

Алмашла

Биреу Солтанны къролундан китабын тартыб алды (Байрамукъланы Х. Чолпан).

Биреулен бир керексиз сѳз чыгъарса, джарлы туйюлмюсе (Толгъурланы З. Эрирей).

Таубатыр хурджунундан бир къагъытны чыгъарыб, неле эсе да джазды (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле).

2.2.2. Сѳзлеуледен къралгъан алмашла:

саулай (сѳзл.) → саулай (алм.), битеулей / бютеулей (сѳзл.) → битеулей / бютеулей (алм.), биягъы (сѳзл.) → биягъы (алм.). Юлгюле:

Сѳзлеуле

Джаш тиширыу, биягъы бир зат айтыргъа башлаб, базынмай тохтады (Тѳппеланы А. Чамны да чам биледи).

Алмашла

Ибрахим... бир кесек баргъанлай, биягъы болумуна къайытады (Къо-банланы Д. Таулада таууш).

Къолларына тюшсем да, сау-
лай тюшерик пюйюлме (Гур-
туланы Б. Джанбермез Аслан-
бий).

Саулай дунягъа айлансам да,
сенден ариу манга джокъ
(фольк.).

2.2.3. Сыфатладан къуралгъан алмашла:

сау (сыфат) → сау (алмаш).

Ю л г ю: Ой, менден тели болурму, джашла, Сау джети
джылны къыз сюйген!? (фольк.).

2.2.3. Предикативледен къуралгъан алмашла:

бар (пред.) → бар (алм.).

Ю л г ю: Халкъны бар къыйынлыгъын Джарлы Кязим
кѳреди, Джореги къандан тола, Ачыу назму этеди (Мѳчюланы К.
Сайлама чыгъармалары).

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къурам джаны бла
алмашланы тилни баш / энчи кесеклеринден не башхалыкълары
барды? 2) алмашла къаллай амалла бла къураладыла? 3) алмашла
тилни къайсы кесеклеринден къураладыла?

2-чи иш. Айтымланы окъутъуз да, алада къуралгъан
алмашланы табыгъыз. Аланы къурамларыны юсюнден не билесиз?

1. Къалай сюйсенг, алай ангыла, сени атынг сагъынылгъан
джерде джорегим учунады (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле). 2.
Къайсы тюлкъю да кесини къуйругъун махтайды (нарт сѳз). 3.
Къайда тели да санга оноу этерге кюрешеди (Къарачай-малкъар
тилни ангылатма сѳзлюгю, II). 4. Къобду урушха халкъ, Кѳпордю
байрагъын да, Джайды кючюн, Уятды къайдагъын да (Теммоланы
Х. Хорлауланы джырлары). 5. Балалы тауукъла ауанангдан
къоркъа, бу заманда къайданса, Токъмакъ? (Толгъурланы З.
Эрирей). 6. Балам, къайрыса? Бюгюн ишге чыкъмасанг а!
(«Джилтинле»). 7. Биреу Солтанны къолундан китабын тартыб
алды (Байрамукъланы Х. Чолпан).

3-чю иш. Сёз бирлешлени окъугъуз. Алада белгиленген сёзле тилни къайсы кесеклеридиле? Аланы къайсы къайсындан эм къаллай амал бла къуралгъанды?

Бир ай, бир адам; биреу кычырады, кыруу биреу; биягъы джашла, биягъы селешдиле; сау дуня, сау ётмек; бар зат, бар къайгъыбыз да.

4-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, алада белгиленген сёзде къайсылары алмашла болгъанларын бла ала тилни къайсы кесеклеринден эм къаллай амал бла къуралгъанларын ангылатыгъыз.

1. [Марзият:] Къой, джарлы, Зоя, табылгъанны бери джыйыб, юююю чачдырма! («Минги-Тау», 2002, № 1). 2. [Далхат:] Охо, аллай бир къайгъы этме, Джарахмат, ол халкъга табылгъан ичги бизге да табылыр! (Шауаланы Х. Ач эшикни, менме). 3. Джашчыкъ бирлени бла бешлени бирси тарихледен эсе ариу джазды (Тёппеланы А. Кюн батмайды). 4. [Асият Мариямга] Угъай, аурунг, алайлай бирле [Османнга] бир хата этселе, дунягъа не айтыб чыгъарбыз! (Толгъурланы З. Кёк гелеу).

САНАУЛАНЫ КЪУРАЛУУЛАРЫ

Белгилисича, санаула тилни башха кесеклеринден хазна къуралмайдыла, аланы кыауумлары, анда-санда биринден къалгъанлары, санчы санауладан (санны билдирген сёзледен) къураладыла. Болсада ол къуралыу санауну магъанасын тюрлендирмейди. Сёз ючюн, беш деген санчы санаудан къуралгъан бешинчи, бешишер, бешеулен деген формала джангы сёзле тюлдюле / туйюлдюле, ала беш деген сёз – санау затны санауда орунун, юлюшюн, кыауумун кёргюзтгенин билдиредиле. Бу формаланы джангы сёзле болмагъанларына сёзлюкде магъаналарыны ангылатылыулары шагъатлыкъ этедиле:

беш – беш затны санын кёргюзтген сёз, 5 деген тарихни аты;

бешинчи – санауда оруну беш болгъан;

бешишер – «беш» деген тарих кёргюзтген чакълы биришер,

бешеулен – беш адам биргелей.

Къош санаулаы къуралыуларын сёз къураугъа санаргъа боллукъду. Ала джаланда / сынгар санауладан къураладыла. Аны себебли аланы къуралыуларына «санаулаы кеслерини ичлеринде сёз къурау» деген тюздю.

Къош санаула эки тюрлю къураладыла:

1) джюзге джетмеген къош санаула эки санау бирге къошулуб неда экилениб. Аллай санаулаы кесеклери бир бирге бойсунмайдыла: он + бир = онбир, он + эки = онеки, он + тогъуз = онтогъуз, он + биринчи = онбиринчи, он + экинчи = онекинчи, он + тогъузунчу = онтогъузунчу, он + биришер = онбиришер, он + экишер = онекишер, он + тогъузушар = онтогъузушар, сегиз + он = сексан, тогъуз + он = тохсан, эки-юч, он-онбеш, отуз-къыркъ, алтыш-жетмиш д.б.;

2) джюзден, мингден артыкъ эм андан кёб санны кёргюзтген санаула, кесеклери бирге керелениб (он х минг = он минг, беш х джюз = беш джюз, джюз х миллион = джюз миллион);

3) бир деген санаугъа ненча деген соруучу алмаш эмда къауум, бёлек, кесек, талай деген атла къошулуб: бир ненча, бир къауум, бир бёлек, бир кесек, бир талай;

4) санаулагъа чакълы, джууукъ, тенгли деген сонгурала къошулуб: джюз чакълы, минг тенгли, эллиге джууукъ.

Быллай санаулаы кесеклери бир бирлери бла сёз тутушланы сёзлерица байланадыла.

Тилни башха кесеклеринден санаулаы сынгар / джаланда төрт сёз – атла къурайдыла: къауум, бёлек, кесек, талай (къауум адам, бёлек атлы, кесек заман, талай джаш).

Ю л г у л е: Бёлек кюн бла кече излеб, аланы дорбунда табыб, элге алыб келген эдиле (Хочулаы С. Хапарла); Къауум джаш, элли чакълы гебен этиб, элге джыйышдыла (Залийханлаы Дж. Тау къушла).

Башда кёргюзтюлген юлгюлеге кёре, санаула эки тюрлю амал бла къураладыла: 1) морфология амал бла (эки сёз – санаула неда санау бла тилни башха кесеги – бирге къошулуб); 2) семантика амал бла (аны семантика-синтаксис тюрлюсю бла).

Алай бла, кьош санаулары асламысы бош санауладан кьураладыла: кесеклери бирге кьошулуб неда керелениб, кьалгъанлары уа санаулагъа тилни башха кесеклери кьошулуб.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) сёз кьурауда санаулары не энчиликлери барды? 2) санаулары кьауумлары энчи сёзлемидиле огъесе бир сёзню формаларымыдыла? 3) санаулары формаларыны бла тилни бирси ат кесеклерини (сёзлеуден кьалгъанларыны) бир бирден не башхалыклары барды? 4) кьош санаула кьалай кьураладыла?

2-чи иш. Санаулары эки кьауумгъа юлешиб джазыгъыз: 1) кесеклери бир бирине бойсунмагъан санаула; 2) кесеклери бир бирине бойсунган санаула.

Онбир, он минг, эки миллион, онджетинчи, онекишер, онтогъуз, алты минг, тохсан, сексенинчи, эки-юч, элли-алтмыш, тогъуз-он, эки джыйырма, кьыркъ эки, элли ючюнчю, отуз бешишер.

3-чю иш. Айтымлары окъугъуз. Алада белгиленген сёзле тилни кьайсы кесеклеридиле эм кьайсы кьайсындан кьуралгъандыла?

1. Бизни бёлек бир элчикни кьыйырында бетджан алыб, мурдарлары алларын сакълады («Огъурлу танг»), 2. Бёлек атлы, элли огъары джанындан келе-келиб, бизни арбазда тохтады (Къулийлары Х. Дорбунда ушкок атылды). 3. Кьауум джылны биз кюрешдик Джаула бла кёб демлешдик (Макытлары С. Назмула). 4. Шорбат чыпчыкъла... бир чыгъанадан бир чыгъанагъа секире келиб, юрюлюб, кьаууму да бирча джерге пошедиле (Аппаланы Х. Къара кюбюр). 5. Адамла, хар таш кесекни кьолларына алыб, ары-бери буруб, кьыйырына кюмюш джабышханын керселе, бир джанына саладыла (Аппаланы Х. Къара кюбюр). 6. Кесек заманны солур ючюн, паркда узун скамейканы кьыйырына чёкдюм (Сылпагъарлары К. Кёмеукул). 7. Кесек болса да, кёбча кёр, кёбек болса да, бюртюкча кёр (нарт сёз).

СОНГУРАЛАНЫ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Карачай-малкъар тилде сонгурала эки тюрлюдюле: 1) къуралмагъан сонгурала (бла, дери, кибик, ючюн д.б.) эм 2) къуралгъан сонгурала (къатыш, бери, джууукъ, башха д.б.). Къуралмагъан сонгурала сёз къураутъа къатышмайдыла. Кертиди, къуралмагъан сонгураланы бир-бирлерине иелик, сан, болуш аффиксле / суффиксле къошуладыла, алай болгъанлыкъгъа аланы лексика магъаналары тюрленмейди: эл табагъа (табада, табадан), сени ючюннге, тон кибигим (кибигинг, кибиги), аны кибикле³ Ол магъананы башха аффикс / суффикс да тюрлендирмейди: ары деричи (деричин, деричиннге), бюгюнлю беричи (беричин).

Сонгураланы кёбюсю тилни энчи кесеклеринден къуралгъандыла:

1) атладан: тенгли (тенг + -ли), шекелли (шекел + -ли), чакълы (чакъ (заман) + -лы), себебли (себег + -ли);

2) сыфатладан: башха, ёзге, къатыш, ушаш д.б.;

3) алмашладан: ары, бери;

4) сёзлеуледен: артха, алгъа, алда, арта.

Быллай сонгурала эки тюрлю амал бла къуралгъандыла: 1) морфология амал бла (сёзню тамырына аффиксле / суффиксле къошуу тюрлюсю бла) эм 2) семантика амал бла (семантика-синтаксис тюрлюсю бла).

Сонгураланы семантика-морфология амал бла къуралгъанлары да бардыла: ала (ингир ала), башлаб (тамбладан башлаб) д.б.

1-чи §. Сонгураланы морфология мадар / амал бла къуралыулары

Морфология амал бла сонгурала джаланда / сынгар атладан -лы / -ли, -лу / -лю аффикс / суффикс бла къураладыла:

---

³ Къарачай-малкъар тилни грамматикасында (1976) сартын деген сонгура беричю, башлаучу болушлада джорююледди (сартыннга, сартындан) деб джазылады (286-чы б.). Ол оюм тюз пюйюддю / тюддю.

чакълы, тенгли, джапылы, кьыллы, маталлы д.б. Быллай сонгураланы бир-бирлери кеслерини ат магъаналарын тас эттендиле, бусагъатдагъы тилде кьуру сонгура магъанада джюрютюледиле: кьыллы, маталлы.

Ю л г ю л е: Бюгече ыстауатха бёрюле чабхандыла: онеки кьой ёлгенди, джыйырма чакълысы да джаралы болгъанды (Кациланы Х. Тамата); Кесинги асыры окъуулу сундунг. Сени тенгли биз да ангылайбыз (Токъумаланы Дж. Ауанала); Анзор боз ура башлагъан мыйыкъларын сылады да, зыбыр добар кьолу бла чиллеаякъ маталлы таза суусунга къарады (Лайпанланы С. Гургумлу).

Джапылы, тенгли, халили, чакълы деген сёзлени ат магъаналары тас болмагъанлыкъгъа (джапы, тенг, хал / хали, чакъ), ала бу формада (-лы / -ли аффикс / суффикс бла) джаланда / сынгар сонгура магъанада джюрютюледиле. Сёз ючюн, тенгли адам, чакълы киши, джапылы кьыз, халили / халлы сабийле дерге джарамайды, тилде алай джюрютюлмейди.

Сонгураланы асламысы морфология амал бла (тамыргъа аффикс / суффикс кьошуб) огъай / угъай семантика (семантика-морфология эм семантика-синтаксис) амал бла кьураладыла.

2-чи §. Сонгураланы семантика амал / мадар бла кьуралыулары

2.1. Семантика-морфология амал / мадар бла кьуралгъан сонгурала

Бу амал бла сонгурала джаланда / сынгар этимчаладан / этимсёзлеуледен кьураладыла:

ала (ал деген этимни этимча / этимсёзлеу формасы) → ала (сонг.): ташны ала (не эте?) – ингир ала (не заманда?);

кёре (кёр деген этимни этимча / этимсёзлеу формасы) → кёре (сонг.): ишни кёре (не эте?) – билимине кёре (къалай?);

таба (таб деген этимни этимча / этимсёзлеу формасы) → таба (сонг.): тюзлюкню таба (не эте?) – сахар таба (къайры?);

къараб (къара деген этимни этимча / этимсёзлеу формасы) → **къараб** (сонг): таугъа **къараб** (не этиб?) – билимине **къараб** (къалай?);

башлаб (башла деген этимни этимча / этимсёзлеу формасы) → **башлаб** (сонг.): ишни **башлаб** (не этиб?) – бюгюнден **башлаб** (къачан?).

Ю л г ю л е: Ингир ала кёкде джайылган къара булутла сууукъ джауунну бла бузну юсюбюзге къуйдула (Кациланы Х. Тамата); Балтаны ал урумуна кёре болур арт уруму (нарт сёз); Нек эсе да джыйылганла къуру мени таба терк-терк къарай эдиле («Минги-Тау», 2003, № 6).

2.2. Семантика-синтаксис амал / мадар бла къуралган сонгурала

Къарачай-малкъар тилде семантика- синтаксис амал бла сонгурала тилни бу кесеклеринден къуралгандыла:

1. Сыфатладан: къарамлы (деу **къарамлы**, пелиуан **къарамлы**), къылыкълы (аман **къылыкълы**, хайыуан **къылыкълы**), сыфатлы (адам **сыфатлы**, джаныуар **сыфатлы**), тюрсюнлю (сары тюрсюнлю, кюмюш тюрсюнлю)⁴, башха (сенден **башха** адам, бюгюнден **башха** кюн), ёзге (менден **ёзге** адам, тамбладан **ёзге** кюн).

Белгиленген сёзле сыфатланы, сонгураланы магъаналарында да бирча эркин джорютюледиле. Аланы бир бирден контекст айырады: **сыфатлы** адам (сыф.) – ит **сыфатлы** (сонг), **башха** заман (сыф.) – былайдан **башха** (сонг).

Ю л г ю л е: [Марат:] Кесигиз кёрюб турасыз, Мурадинча бир осал **къылыкълы** адам сау джыйынны бузаргъа болады (Залийханланы Дж. Джаннган джюрекле); Меннге онсегиз джыл болса да, Хурзукдан **башха** бир джерни кёрмегенме (Байрамукъланы Х. Тиширыуну хапары).

2. Алмашладан: ары (бюгюнден **ары**, келгенден **ары**), бери (эрттенли **бери**, былтырдан **бери**). Быланы да сёзлеу магъаналарын

---

⁴ Бу сонгураланы (къарамлы, къылыкълы, сыфатлы, тюрсюнлю) морфология амал бла къуралгандыла деб джорютюлюулерин (Грамматика карачаево-балкарского языка. - Нальчик, 1976, 287-чи б.) по ие санаргъа джарарыкъ пойвождо / тождо.

бла сонгура магъаналарын бир бирден айырыргъа контекст болушады. Тенгледиргиз: **бери кел, ары къайыт.**

Ю л г ю л е: [Тенглер Розагъа:] Суюгеним барды деб бюгюнден **ары сен аны** [Кемалны] атын да джогълама («Джанкылыч», III); Бурунгулу адам биринчи от этерге юреннгенден **бери** джанадыла отунла (Байрамукъланы Н. Назмула бла джасала).

3. Сёзлеуледен (морфология амал бла кьуралгъанларындан огъай / угъай, сёзлениб кьуралгъанларындан): алгъа (заманындан алгъа, айтырдан алгъа), алда (мындан алда, сенден алда), артха (аьдан артха, ол кюнден артха), бери (тюненели бери), артда (иш тохтагъандан артда). Белгиленнген сёзле биринчи (сёзлеу) магъаналарында джюрютюлселе, этимни аллында келедиле: алгъа атла, артха кел, алда бар, артда олтур, бери бурул.

Ю л г ю л е: Коллектив кесини ишин белгиленнген болджалдан алгъа бошагъанды («Заман», 2004, июль); Ол кюнден артда биз не джашны, не аны атасын кёрмегенбиз (Тёппеланы А. Чамны да чам биледи); Мындан алда кеси уа [Самат] Германиягъа барыб келгенди (Токьумаланы Дж. Ауанала); Тюненеден **бери** кьурулушха техника келиб башлагъанды (Залийханланы Дж. Джаннган джюрекле).

4. Атладан: себебли (кёргеним себебли).

Ю л г ю: Дерсге эки кере да кеч болуб баргъаным себебли, манга устазладан тырман эшитирге тюшдю (Тёппеланы А. Кюн батмайды).

1-чи иш. Соруюлагъа джууаб беригиз: 1) кьурам джаны бла сонгурала кьаллайла боладыла? 2) сёз кьураугъа кьатышмагъан сонгурала къайсыладыла? 3) аффиксле / суффиксле кьошулгъанлыкъгъа, магъаналары къайсы сонгураланы гюрленмейдиле? 4) сонгурала тилни къайсы кесеклеринден эм сёз кьурауну кьаллай амаллары бла кьураладыла? 5) джаланда / сынгар сонгура магъанада джюрютюлген сёзле къайсыладыла?

2-чи иш. Сёз бирлешлени былай юлешиб джазыгъыз: 1) белгиленнген сёзлери тилни баш / энчи кесеклери болгъан сёз

бирлешле; 2) белгиленген сөзлери сонгурала болган сөз бирлешле.

Бюгюнден ары, ары кьара; тюненели бери, бери айлан; джууукь адам, мингиге джууукь, кьаршы джууукь, джууукь олтур; сыфатлы кьыз, джаныуар сыфатлы; мындан алгъа, алгъа олтур; башха кюн, сенден башха; кьарамлы эр киши, пелиуан кьарамлы; тюрсюнлю (малкъ.) металла, сары тюрсюнлю; тойгъа кьатыш, кьатыш болум, джел кьатыш.

3-чю иш. Белгиленген сонгуралары болган сөз бирлешлени былай айырыб окьугъуз: 1) сонгуралары семантика-морфология амал бла кьуралган сөз бирлешле; 2) сонгуралары семантика-синтаксис амал бла кьуралган сөз бирлешле.

Ингир ала, сахар таба, сенден башха, маймул сыфатлы, бюгюнлю бери, акьылына кёре, адамлыгъына кьараб, сизни кьатыш, алтын тюрсюнлю, кетерден алгъа, мындан алда, андан артха, бюгюнден ары.

4-чю иш. Сөз бирлешлени окьугъуз. Алада белгиленген сонгурала тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгандыла?

Келмегенинг себебли, джюз чакьлы, андан ёзге, бизни кьатыш, алтынга ушаш, былтырдан бери, ол кюнден сора, сенден башха, кьыркь чакьлы, былайдан башлаб, таула таба, айтыууна кёре, сени тенгли, джаныуар халили, андан ары, сенден артха, кертме шекелли.

КЕСЕКЧИКЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Кесекчиклени бир-бирлеринден кьалганлары тилни бирси кесеклеринден кьуралгандыла, кьуру энчи кесеклеринден угъай / огъай, болушлукьчу кесеклеринден да. Алада бегирекда сыфатладан, атладан, сөзлеуледен, этимледен кьуралганлары кёбдюле.

Тилни кесеклери бла келишгенлерине кёре, кесекчикле быллай кьауумлагъа юлешинедиле:

1. Сыфатладан къралгъанла: джалан / сынгар, бек, тюз, таб, иги, джангыз, аман д.б.

Ю л г ю л е: **Джалан** къая зынгырдауун эшитеме, сени чакъырсам (Мёчюланы К. Сайлама чыгъармалары); Угъай, Далхат, алай бош айтаса, омар бек иги джашларыбыздан бириди (Ёзденланы А. Саняйт); [Мусса Тахирге:] Алан, былайны уа не аман къынгыр къалагъанса! (Кациланы Х. Аланала, сизде уа не хапар?).

2. Сёзлеулден къралгъанла: къалай, тамам, туура, былай, нечик, сора д.б.

Ю л г ю л е: [Юсюб:] Аскер, отуннга нек бармагъанса? [Аскер:] **Къалай** бармагъанма! Арбаны ёрге къалаб келгенме да! («Минги-Тау», 2001, № 3); **Туура** былай этиб къоярса деб а турмай эдим (Токъумаланы Дж. Ёксюзню къадары); [Къасай:] Ма быйыл май айда ол бизни аман джашха да тамам джыйырма джыл толлукъду (Кучиналаны М. Уллу Малкъар).

3. Этимледен къралгъанла: къруру, къой, кел, бил, къара, кет д.б.

Ю л г ю л е: [Ийбакъ:] **Келигиз**, бу болмачы хапарланы къойыкъ да ишибизге киришейик! (Тёппеланы А. Кюн батмайды); [Оюс:] Эшитдигизми, ол Махмутну джашын тутуб кетгенлерин? [Камал:] **Кет**, алай болмаз! (Тёппеланы А. Чамны да чам биледи); [Тахир Кърманнга:] **Бил**, ол [Алий] алай бир аман акъыл бла этгенди! (Гуртуланы Э. Чам хапарла).

4. Алмашладан къралгъанла: бу, ма, шулай.

Ю л г ю л е: [Кеминат] **Шулай** столгъа олтургъанлай, бу аракъыны излеб башлагъаныгъыз айыблы иш туйюлмюдю!? («Минги-Тау», 1997, № 4); **Ма** бу юйде назмуларынгы джазыб, Сен къызынгдан туугъан бла ойнадынг (Къулийланы Къ. Чумла къызарадыла).

5. Междометияладан къралгъанла: ай, ий, ой д.б.

Ю л г ю л е:

Ай, иги сагъан, ауузу толу ичиб ёлюред

Уллу Къарачайны буздан эсе сууукъ сууундан!

(Къочхарланы К. Сайланганла).

[Марзият Далхатха:] **Ий**, ол бизни гылджаны уа эселегенмисе? (фольк.).

6. Атладан къралгъанла: (бек аз къралады): хайыр.

Ю л г ю: [Мырза Гошагъа:] **Хайыр**, мен сени бу кылыгынгы унутмазма! (Сылпагырланы К. Тюшонюу); - **Хайыр**, - деди кыыз бизге, - келирме мен тамбла да! (Джанибекланы Б. Болджалсыз тюбешиу).

7. Сонгураладан кьуралгъанла: кибик, шекелли, тюрсю.

Ю л г ю л е: - Сен а кьайдан чыкьдынг, э джаш!? – деб, Мариям Олийни кьолун эки кьолу бла да тутду, аны сау джылдан бери кёрмей тургъан кибик («Минги-Тау», 1996, № 2); Эринлерин джыйырыб, ол [Каракай], кюлюрге соймей тургъанлай, кюлген шекелли болду (Толгьурланы З. Кыызгьыл кырдыкла).

8. Байламладан кьуралгъанла: а, алай, огьесе.

Ю л г ю л е: **Чыкьсанг а**, Борсукь, уядан чыкьсанг а, Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а! (фольк.); **Алай** не медет! Кьолубуздан джукь келмейди («Минги-Тау», 2003, № 4).

Бир-бир кесекчикле этимни грамматика формаларындан да (бегирекда этимсёзлеулени / этимчаланы угъайлаучу / огъайлаучу формаларындан) кьураладыла: шашмай, бузмай, бурмай.

Ю л г ю л е: Мунуча **шашмай** атасына ушагъан а ким кёргенди! («Минги-Тау», 2001, № 3); **Тоба!** Къара ол бурунга, кёзлеге! **Бурмай** атасыныкыладыла! (Токьумаланы Дж. Ауанала).

Кесекчикле эки тюрлю амал бла кьуралгъандыла:

1. Морфология амал бла (аны сёзлени бирге кьошулгъан тюрлюсю бла). Алай бла, кесекчикле тилни баш / энчи кесегине да байлам кьошулуб кьураладыла:

а) кесекчик + да байлам: кьуруда, чыртда, бютюнда, джаланда д.б.;

б) сыфат + да байлам: артыкьсызда, бегирекда, артыкьда, артыгьыракьда;

в) ат + да байлам: ахырда, арталда;

г) кесекчик + да байлам: бирда.

Ю л г ю л е: Келини, кьоймай, аракьычыкь уртлатханлы, Букьминат бютюнда бек джаншайды (Шауаланы Х. Кюйген таб); Айнюр алгьын кесинде эслемеучю затланы эслеб, алгьын **ахырда** эс бурмаучу затларына эс буруб башлагъанды (Тёппеланы А. Отлукь ташла); Оллахий бек кюрешгенбиз, **бирда** унамайды ол кьан ауузлу боллукь! («Минги-Тау», 2000, № 1).

2. Семантика амал бла:

а) семантика-синтаксис амал бла. Кесекчиклени асламысы бу амал бла кьуралгъандыла – атладан, сыфатладан, сёзлеуледен, этимледен, тилни д.а.к. башха кесеклеринден (ёргеде къара);

б) семантика-морфология амал бла. Бу амал бла кесекчикле джаланда / сынгар бир-бир этимчаланы / этимсёзлеулени угъайлаучу / огъайлаучу формаларындан кьуралгъандыла (ёргеде къара).

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) кесекчикле тилни къайсы кесеклеринден кьураладыла? 2) кесекчикле сёз кьурауну къайсы амаллары бла кьураладыла? 3) семантика-синтаксис амалдан бла морфолгия амалдан кесекчиклени кьурауда къайсы кёб хайырланылады \ хайырландырылады?

2-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада бирча сёзлени табыгъыз да юслерине тилни къайсы кесеклери болгъанларын джазыб кёргюзтюгюз. Ол сёзледен къайсылары кесекчикледиле? Ала тилни къайсы кесеклеринден эм къайсы амал бла кьуралгъандыла?

1. [Азнауур:] Марат, тамбла бизге келигиз: джашчыкъны туугъан кюнчюгюдю... (Толгъурланы З. Кёк гелеу). 2. [Таулан:] Келигиз, джашла, тамбла барыбыз да барайыкъ да Абидатны картофун къазайыкъ! (Тёппеланы А. Кюн батмайды). 3. Туура алай этиб къоярыкъдыла деб а турмай эдик (Гулаланы Б Джаяу джолчукъ). 4. [Борис:] Не бек кюрешдик эсек да, биз андан [Хусейден] туура джууаб алалмадыкъ («Минги-Тау», 2000, № 3). 5. «Ма» дегенде, алмасанг, «бер» дегенде, табмазса (нарт сёз). 6. Ма бу къошда бёлек адам турдула, Мен келгенде сизден хапар сордула («Нартла»). 7. Бёрю, сюрюуге кирсе, кьуру чыкъмаз (нарт сёз). 8. Бир къауумланы акъылларына кёре, сабийлени юйретну кьуру устазланы борчларыды («Ленинни байрагъы», 1981, июнь).

БАЙЛАМЛАНЫ КЪУРАЛУУЛАРЫ

Кесекчикленича, байламланы да асламысы тилни башха кесеклеринден кьуралгъандыла:

Сёзлеуледен: алай, дагъыда.

Ю л г ю л е: Окъ да сынадым, терслик да сынадым, алай санга ийнанганлай къалдым (Къулийланы Къ. Чумла къызарадыла); Сени халкъынг кѳрмеген да не къыйынлыкъ къалды! Дагъыда кѳтюрдю, чыдады (Тѳппеланы А. Кюн батмайды).

2. Сонгураладан: сора, бла.

Ю л г ю л е: Кѳз кѳрген бла къулакъ эшитген бир болмаз (нарт сѳз); Ол кюн алтаулан чала эдик: Аслан, Юсѳб, Дауут, Къасым, Мазан сора мен («Минги-Тау», 2004, № 2).

3. Атладан: (джаланда / сынгар бир байлам): себеби (сѳл тилде).

Ю л г ю: Батанла гебеннге / гапынагъа джыйылмадыла, себеби джауун джетиб къалды.

4. Этимледен (джаланда / сынгар бир байлам): деб.

Ю л г ю л е: Малы джокъду деб, эрден ѳнгелеме, битими джокъду деб, джерден ѳнгелеме (нарт сѳз); Сиз да келликсиз деб, биз а уллу къазан асханбыз («Минги-Тау», 1996, № 3).

5. Санауладан (джаланда / сынгар бир байлам): бир... бир.

Ю л г ю л е: Бу кюнню халин / халисин ангыларыкъ тѳйюлсе: бир джауун / джангур жауады, бир кюн тиеди. Ол а бир анда, бир мында кѳрѳне айланады

6. Алмашладан (джаланда / сынгар бир байлам): не... не.

Ю л г ю л е: Аман къонакъ не замансыз келир, не кеч къалыр (нарт сѳз); Халкъ чалгъыгъа чыгъа башласа, Чыммакъны не безгеги тутар эди, не аш оруну аурур эди (Къулийланы Х. Дорбунда ушкок атылды).

Башда кѳргюзтѳлгенича, байламла эки тѳрлѳ амал бла къуралгъандыла:

1. Морфология амал бла (аны сѳзлени бирге къошулгъан тѳрлѳюсѳ бла):

а) байлам + байлам: эмда, неда (не + да).

б) кесекчик + кесекчик: огъесе (огъай + эсе), алай а (къарач).

в) этим + байлам: болсада (болса + да).

Ю л г ю л е: -Хаджирет Къанаматны бу элде неда башха эллени биринде джууукълары болуб кимни билесиз? (Къобанланы Д. Таулада таууш); Ахырында телефон зынгырдады да, Ариубат алыргъа арсар да бир болду, болсада тынгыламай болмады

(Залийханланы Дж. Джаннган джорекле); [Исламны] кызла кыз бёркню кылай джарашдыргъанларын кёрюрге да огъайы джокъ эди, алай а кириб барыргъа тартынган этеди (Къоркъмазланы Къ. Горда бычакъ).

2. Семантика амал бла:

а) семантика-синтаксис амал бла: алай, сора, бла (ёргеде къара);

б) семантика-морфология амал бла: себеби, деб (ёргеде къара); нек десенг, алай болгъанлыкъгъа, аны себебинден, алай болсада, не ючюн десенг, алай болгъаны ючюн, ол себебден.

Ю л г ю л е: [Мёлахан:] Замансыз заманда келгенибизни да билебиз, алай болгъанлыкъгъа башха мадарыбыз болмай келгенбиз (Къобанланы Д. Таулада таууш); Темуракъаны келмегени Мёлаханнга ачыу тийиб, мыдах этген эди, ол себебден ачыуун кимден болса да алыргъа керек эди (Аппаланы Х. Къара кюбюр); Мени джорегинг бла сюйгенинг ючюн, берекет берсин! Алай мыдых а бералмайма, не ючюн десенг кесим да кючден-бутдан джана турама («Малкъар халкъ джомакъла», II).

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) байламланы къаллай тюрлюлерин билесиз? 2) байламла сёз къурауну къайсы амаллары бла къураладыла? 3) байламла тилни къайсы баш / энчи кесеклеринден къуралмайдыла?

2-чи иш. Кесеклери бир бирине сёз тутушлача байланган кюш байламланы алай байланмагъан кюш байламладан айырыб окъугъуз.

Алай болгъанлыкъгъа, эмда, неда, алай болгъаны ючюн, алай а, болсада, аны себебли, дагъыда, не ючюн десенг, огъесе.

3-ю иш. Айтымланы окъугъуз да, алада белгиленген сёзлери кесекчикле болгъанларын айырыб джазыгъыз.

Зулкъарнейни ушкогу атылгъандан сора, чегетде ушкокла дагъыда атылдыла (Гуртуланы Б. Джангы талисман). 2. Тюнене кюн ортадан бери джукъ ашамагъаным эсиме тюшдю, алай дагъыда акъылымда уа – Зайнаф, кёзюмде – аны ышаргъаны,

къулагъымда – аны ауазы (Шауаланы М. Кечерлеми?). 3. Салиматны ариу чырайына кёзю джете, ёрге бла энишге бара, Хасан сагъышха кирди (Байрамукъланы Х. Тиширыуну хапары). 4. Айшат чага бла анда-мында ташчыкъланы бир джерге джыйды (Шаманланы М. Окъа бёрк). 5. Каусар алай айтханда, джаш, абызыраб, айтыргъа джууб табалмай къалды (Шауаланы М. Мурат). 6. Манга кёбле лакъырда этиучю эдиле, алай мен бирине да къарамай эдим («Шуёхлукъ», 1976, № 1). 7. Эки кёзден не файда, ахшы / ашхы бла аманны айырмасала (нарт сёз). 8. Не ёлюб ёлмеген, не джашаб, кюн кёрмеген (нарт сёз). 9. Бешикни не бек эхчеселе да, сабий сыгъыныб, джюрексиниб джилай эди (Гуртуланы Б. Джангы талисман).

ТИЛНИ СЕЗИМЛЕ БЛА БАЙЛАМЛЫ КЕСЕКЛЕРИНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

МЕЖДОМЕТИЕЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилде тамыр междометиеleden (ах!, ой!, ау!, пуу!, о! д.б.) эсе къуралгъан междометиеле кёбдюле. Аланы асламысы атладан бла тюрленмеучю сёз тутушладан, къалгъанлары уа этимледен, кесекчикледен къураладыла, сёз ючюн:

1) атладан: налат!, аллах!, салам!, шайтан!, тамаша! д.б.;

2) этимледен: тохта!, къара!, къора!, джаша! д.б.;

3) кесекчикледен: ма!, ий!, ай!, охо! д.б.;

4) тюрленмеучю сёз тутушладан бла айтымладан: аллах сакъласын!, аллахха шукур!, къара анга!, ма санга / сеннге! д.б.

Междометиеле эки тюрлю амал бла къураладыла:

Морфология амал бла:

а) Эки междометие бирге къошулуб: оллахий-билляхий!, оллахий-лязим!, оллахий-керим! д.б.

Ю л г ю л е: Оллахий-билляхий, Аслан тюпле-тюз айтады! Тамбладан оздурмай чыгъаргъа керекбиз [чалгъыгъа]! (Этезланы О. Аслан); Азим-керим, мени ол сиз айтхан затдан хапары джокъду! («Минги-Тау», 1998, № 3).

б) Междометие эки неда юч кере къатланыб: ай-ай-ай!, тоба-тоба!, аллах-аллах!, ой-ой-ой! д.б.;

Ю л г ю л е: Аллах-аллах, колхозну туб этерге джетдиргенбиз десегиз а! (Этезланы О. Тарда); [Ахмат Назирге:] Ай-ай-ай, не осал иш этдинг! («Заман», 2001, март).

2. Семантика амал бла:

а) Семантика-синтаксис амал бла: аллах!, ма!, тоба!, къара!, тамаша! д.б.

Ю л г ю л е: Тоба! Не табсыз иш болду! (Байрамукъланы Х. Онтёрт джыл); Тохта! Ахмат, сендамы бармазгъа айтаса! (Тёппеланы А. Чамны да чам биледи); Къара! Да сен а джарагъан киши болуб тураса да, эгечден туугъан! (Токъумаланы Дж. Ёксюзлени квадары), Ма, джигитле десенг! Онбеш гебен сюегендиле! («Минги-Тау», 2000, № 2).

б) Семантика-морфология амал бла: тохтасын!, тобады!, марджама!, тоба болсун!, ай анасыны!, аллах бирди! д.б.

Ю л г ю л е: Джашчыкъ, аллах бирди, сенден суйгеним болмаучуду!.. (Кациланы Х. Аланла, сизде уа не хапар?); Аланы [къойчуланы] ол къыйындарын, кеслери айтханлай, марджама, Ысмайыл биле эсе! (Къоркъмазланы К. Горда бычакъ); Таланмагъан, ол сиз айтхан джаш энтта къайытыб келген кереме! (Токъумаланы Дж. Ауанала).

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) къурамларына кёре, междометиеле къаллайла боладыла эм къарачай-малкъар тилде аланы къайсылары эркин джюрютюледиле? 2) междометиеле тилни къайсы кесеклеринден эм къаллай амалла бла къураладыла?

2-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алада междометиелени табыгъыз, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыб ангылатыгъыз.

1. Суфият джюзге джууукъ тетрадха къарайды (Хубийланы О. Джукъусуз кечеле). 2. [Юсюб:] Къара! Сагит да келгенди да! (Шауаланы Х. Джерни кёзлери). 3. [Сауарбий:] Тохтагъыз, джашла, джете турабыз!... (Кациланы Х. Тамата). 4. –Тохта! Ол телефон бла бизни къоркъутуб сёлешиучю бучукъмуду!? (Бабаланы С. Атамы хапарлары). 5. Биреу берген бла биреу

джашамаз (нарт сёз). 6. —Оллахий, джаша! Таза да джигитлик этгенсе! (Къулийланы Х. Дорбунда уцкок атылды).

3-чю иш. Междометиелени къуралгъанларын бла къуралмагъанларын айырыб окъугъуз. Къуралгъан междометиелени тилни къайсы кесеклеринден эм къайсы амал бла къуралгъанларын айтыб ангылатыгъыз.

Оллох!, тохта!, тоба!, ой!, оу!, марджа!, таланган!, охо!, салам!, налат!, къара!, таланмагъан!, тобады!, тохтасын!, джаша!

ЭРИКЛЕУ СЁЗЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилде эриклеу сёзлени къуралмагъанларындан эсе къуралгъанлары талай кере кёбдюле. Ала барысы да бир амал бла — къатланыб — къураладыла, бир къаууму толу къатланыб, башха къаууму уа джарты къатланыб.

Толу къатланган эриклеу сёзлени, бир кесегинден къалгъанлары, къатланмагъанлай да, кеслери алларына джорютюледиле: дуу-дуу (дуу), зуу-зуу (зуу), гур-гур (гур), тарх-тарх (тарх), дыб-дыб (дыб), чыр-чыр (чыр), гуу-гуу (гуу), шыр-шыр (шыр), боркъ-боркъ (боркъ), гурт-гурт (гурт), чырт-чырт (чырт) д.б. Къатланмагъанлай джорютюлмегенле: мыкъ-мыкъ, гъур-гъур, муш-муш, тыхыр-тыхыр, дыбыр-дыбыр д.б.

Ю л г ю л е: Тарх-тарх тауушла джууукъдан-джууукъ эшитиле башладыла (Занкишиланы Х. Балтиканы илячини); Ёгюз-арба жекгенинг джокъ, ат-эшек джерлегенинг джокъ, къуу-къуу эте, джолда кечеле, кюнле къагъыла айланмайса (Сылпагъарланы К. Тюшюню); Джюу-джюу! — деб, къычыргъанды чыпчыкъ, къууанчы ичине сыйыямай (Чотчаланы М. Шохайла бла джаула).

Джарты къатланган эриклеу сёзле уа экилениб, экиленмей да бирча эркин джорютюледиле: шаб-шуб (шаб), данг-дунг (данг), занг-зунг (занг), тарх-турх (тарх), зоб-зуб (зоб), доб-дуб (доб), горф-гурф (горф), зарх-зурх (зарх), зынгар-зунгур (зынгар), пырж-чырх (пырх), пыжт-чыжт (пыжт), хыбырт-мыбырт (хыбырт) д.б.

Ю л г ю л е: Биягъы булгъагъан таууш, шаб-шуб деген тауушла чыгъыб, гоппанны тигелетиб, киши мал къыстаргъа чыгъыб кетгенди (Сылпагъарланы К. Тюшюню); Тюз ол

кезичюкде джыгъар-джугъур деб, тапкадан бир затла къюлгъандыла (Гуртуланы Э. Чам хапарла); Ичи нартюх качанладан толу уллу тана тулукъну къарындашым да, мен да, кезиулешиб, **горф-горф** этдириб, мазаллы таякъ бла тюебиз (Шауаланы М. Мурат).

Эриклеу сёзлени фонетика къурамларында быллай энчиликле бардыла:

1. Ачыкълары алмашыннган / алышыннган эриклеу сёзле:

а) бирер ачыкълары: а-у (шаб-шуб, занг-зунг, данг-дунг, чаркъ-чуркъ д.б.), о-у (доб-дуб, зоб-зуб, горф-гурф д.б.);

б) экишер ачыкълары: ы, а – у, у (дыгъар-дугъур, джыгъар-джугъур, шыпал-шупул, тыхар-тухур д.б.); ы, ы – у, у (джыгъыр-джугъур, зынгыр-зунгур д.б.).

2. Къысыкълары (алларындагыла) алышыннган / алмашыннган эриклеу сёзле (ала аз тюейдиле): пыр-чырх, пыжт-чыжт, тыхыр-мыхыр, зынгыр-мынгыр, хыбырт-мыбырт, чыс-мыс, хушт-мушт д.б.

Быллай сёзлени эриклеген – экинчи кесеклери м (асламысында) неда ч къысыкъ бла башланадыла.

Ю л г ю л е: Къышхыр ашай тургъан эшекни пырх-чырхындан къоркъуб, тауукъла бир джанына къачдыла (Кучиналаны А. Джашауну шорхасы); [Макай Халийматха:] Эшитемисе ол тыхыр-мыхырны, биягъы чычханламы джайылгъан болурла? (Шауаланы Х. Ач эшикни менме); Мен билет алгъанымда, бу уа [поезд] чыс-мыс эте турады (Сылпагъарланы К. Тюшонюу).

Эриклеу сёзлени юч кере къатланнганлары да кёб тюейдиле: ха-ха-ха, чюу-чюу-чюу, къыл-къыл-къыл, къырт-къырт-къырт, тарх-тарх-тарх д.б.

Ю л г ю л е: Албот амма къыл-къыл-къыл деб кюледи (Сылпагъарланы К. Тюшонюу); Ала уа ха-ха-ха деб кюледиле (Чотчаланы М. Сыркуула); -Джашчыкъ, къырт-къырт-къырт деб, тамам маркъа къозучукъ отлагъанча, къалай ариучукъ чаласа! (Сылпагъарланы К. Тюшонюу).

Былай къатлануу джаланда / сынгар алада алгъындан болгъан кёблук магъананы бир кесек кючлендирген этеди, ансы аладан жангы сёзле къурамайды. Аны себебли быллай сёзле бир кере къатланнган сёзлени (къыл-къыл д.а.к.) синонимлеридиле.

Тауушланы эриклеген сёзлени кьатланулары джангы сёзле кьурагъаяларына быллай шартла шагъатлыкь этедиле:

1) аллай сёзлени кьатланнгынчы магъаналары бла кьатланнгандан сора магъаналары бирча тюдюле / тьюдюле. Сёз ючюн, тарх бир сауутдан джаланда / сынгар бир кере атылгъан тауушну билдиреди, тарх-тарх а – бир кибик болгъан кёб сауутдан неда тюрлю-тюрлю сауутладан атылгъан тауушланы;

2) эриклеу сёзлени бир талайы, кьатланмасала, лексика магъананы билдирмейдиле, эсе да сёзле болмайдыла. Тенглешдиригиз: кьыл эм кьыл-кьыл, мур эм мур-мур, чюу эм чюу-чюу, мыкь эм мыкь-мыкь, ха эм ха-ха-ха;

3) кьатланнган эриклеу сёзлени бир кьаууму иги ангылашынмайдыла, аланы сёз болгъанлары бла болмагъанлары толу белгили тюдю / тьюдю. Тенглешдиригиз: дюбюрт эм дюбюрт-дюбюрт (джёбелеб атлау), дыб эм дыб-дыб (джюрекни тебиую), мыкь эм мыкь-мыкь (кьыйналыб сёлешиу, бир кибик тауушланы кьатлаб сёлешиу), хуу эм хуу-хуу (кьысха-кьысха солуу) д.б.;

4) бир кибик кьатланмагъан эриклеу сёзлени уа, айтылуулары, джазылуулары да башха сёзле бла толу келишгенлери себебли, эриклеу сёзле болгъанларын билир онг джокьду. Тенглешдиригиз: кьыл (кьыл-кьыл) – кьыл (атны кьуйрукь тьогю), гырт (гырт-гырт) – гырт (кьаты бал туз / шекер, бишлакь д.б. кесек), ха (ха-ха-ха) – ха (кьарач. кесекчик: Ха, былай кел!) д.б.;

5) тилни ат кесеклеринича, кьатланнган эриклеу сёзлени да сан, болуш, велик формалары боладыла (тарх-турхла, тарх-турхну, тарх-турху); аланы синтасис кьуллукьлары да бирге келишедиле: Тарх-турх эшитиледи; Тарх-турхну эшитдик; Тарх-турх тауушла эшитиледиле; Мен кьоркьгъан тарх-турхду.

1-чи иш. Соруулагъа джууаб беригиз: 1) эриклеу сёзлени кьуралуларыны башха сёзлени кьуралуларындан не башхалыгъы барды? 2) эриклеу сёзле кьаллай амал бла кьураладыла? 3) эриклеу сёзлени фонетика кьурамларында кьаллай энчиликле бардыла? 4) тауушланы эриклеген сёзлени кьатланулары джангы сёзле кьурагъанларына кьаллай шарт

шагъатлыкъ этеди? 5) къатланган эриклеу сёзлени къаллай тюрлюлерин билесиз?

2-чи иш. Къатланган эриклеу сёзлени къатланмагъанлай джорютюлмеучюлерин бла къатланмагъанлай да джорютюучюлерин айырыб джазыгъыз.

Тарх-турх, тарх-тарх, боркъ-боркъ, гуу-гуу, доб-дуб, пырх-чырх, занг-занг, занг-зунг, шаб-шуб, къырт-къырт, къыл-къыл, мур-мур, мыкъ-мыкъ, хыбырт-хыбырт, горф-горф, горф-гурф, муш-муш, дыбыл-дыбыл, дыбал-дубул, чырс-мырс, дыб-дыб, чыр-чыр, шыр-шыр, тыхар-тухур, данг-данг, данг-дунг, чоу-чоу, хуу-хуу, гур-гур.

3-чю иш. Сёзлени къурачу тамырларын табыгъыз. Ала тилни къайсы кесеклеридиле?

Тархылда, зуулдат, горфулда, дыгъырдауукъ, зынгырдауукъ, боркъулда, гюрюлдеуюк, мурулда, тыхырда, макъыр, мюнгюрде, къыртла, хахайлат, пырхылда, къангкъылдауукъ, джырылдауукъ, дууулдауукъ, дангылдама, чырлама.

КЪАРАМЧЫ \ МОДАЛЬ СЁЗЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарамчы / модаль сёзлени сёзлеге, сёз бирлешлеге, айтымлагъа ушагъанлары да бардыла: айхай, баям; не билейим, къысхасын айтханда; Аллах бла ант этеме, бир ишексиз, сёз джокъду. Ала сыфатладан, атладан, этимледен эм аланы грамматика формаларындан эмда сёзленнген сёз тутушладан къуралгъандыла, сёз ючюн:

- 1) сыфатладан: ишексиз, сёзсюз, баям д.б.;
- 2) атладан: керти, тейри, насыбха, джарсыугъа, хариб д.б.;
- 3) этимледен эм аны формаларындан: ийнан, тохта, ёлейим, алайды, билемисе, кёреме, болур д.б.;
- 4) сёзленнген сёз тутушладан: болургъа болур, билген Аллахды, къысхасын айтханда, бир ишексиз д.б.

Къарамчы / модаль сёзле джаланда / сынгар семантика амалны эки тюрлюсю бла къураладыла:

1. Семантика-синтаксис амал бла: сёзсюз, тейри, ийнан, баям, ишексиз д.б.

Ю л г ю л е: Ол а, ийнан, ойнай да биледи, кюле да биледи (Байрамукъланы Х. Тиширыуну хапары); Тейри, иш джелкеге джетсе уа, сени джелкенг да боллукъду бир урум (Толгъурланы З. Эрирей); Тирменчини къатыны Аминат да, баям, асыры джаншакъды («Минги-Тау», 2003, № 4); Керти, Батча къызы сен да къобузчу болуучу ушай эдинг (Тёппеланы А. Азатлыкъ).

2. Семантика-морфология амал бла. Бу амал бек эркин хайырланылады / хайырландырылады, кеси да, къарамчы сёзлеге къуру сёзлени грамматика формаларыны ётюулери бла чеклениб къалмай, сёз бирлешлени, сёз тутушланы, айтымланы ётюулери бла да байламлыды: ёлейим, кертиди, биринчиден, къысхасы, джарсыугъа, ким биледи, тюздю, кертиси, кертисин айтсакъ, билген Аллахды д.б.

Ю л г ю л е: Кертиди, тенглик болмагъан джерде къарыулу къарыусузну къыйынын ашайды (Гуртуланы Б. Джангы талисман); Биринчиден, мен бу къагъытны санга уллу джюрек къызыулукъ бла джазама («Минги-Тау», 1991, № 1); Къысхасы, сен бюгюн дерсге хазырланыб келмегенсе (Тёппеланы А. Кюн батмайды); Алай, джарсыугъа, машина тебирген угъай да, автобус да келмеди (Залийханланы Дж. Джаннган джюрекле); Билген Аллахды, мен тамбла келмезге боллукъма, ишигизге сакъ болугъуз! (Кучиналаны М. Уллу Малкъар).

КЪОШАКЪ

ТИЛ БИЛИМ ТЕРМИНЛЕ

Фонетикада

Орфоэпия – орфоэпия

Таууш – звук

Ачыкъ таууш – гласный звук

Къысыкъ таууш – согласный звук

Базыкъ ачыкъ – заднерядный (твёрдый) согласный

Назик ачыкъ – переднерядный (мягкий) согласный

Эринли ачыкъ – губной гласный

Эринсиз ачыкъ – негубной гласный

Кенг ачыкъ – широкий гласный

Тар ачыкъ – узкий гласный

Басым – ударение

Сёз басым – словесное ударение

Басымлы ачыкъ – ударный гласный

Басымсыз ачыкъ – безударный гласный

Ачыкъланы алмашынуулары / алышынуулары

чередование гласных

Зынгырдауукъ къысыкъ – звонкий согласный

Тунакы къысыкъ – глухой согласный

Джумушакъ къысыкъ – мягкий согласный

Къаты къысыкъ – твёрдый согласный

Эринли къысыкъ – губной согласный

Эрин-эринли къысыкъ – губно-губной согласный

Эрин-тишли къысыкъ – губно-зубной согласный

Эринсиз къысыкъ – негубной согласный

Тилли къысыкъ – язычный согласный

Ал тилли къысыкъ – переднеязычный согласный

Арт тилли къысыкъ – заднеязычный согласный

Орта тилли къысыкъ – среднеязычный согласный

Сонорлу къысыкъла – сонорные согласные

Бурунлу къысыкъла – носовые согласные

Къобу къысыкъ / джепили къысыкъ – щелевой согласный

Къысылуучу къысыкъ – смычный согласный

Аффрикат кысыкь – аффриката
Къалтырауукь кысыкь – дрожащий согласный
Экиленген кысыкь – удвоенный согласный
Негерли кысыкьла – парные согласные
Кысыкьланы алмашынуулары / алышынуулары –
чередование согласных
Сингармонизм – сингармонизм
Ачыкьланы бир бирине бойсунуулары – гармония гласных
Кысыкьланы ачыкьлагъа бойсунуулары – подчинение
согласных гласным (по мягкости)
Сёз бёлум – слог
Джабыкь сёз бёлум – закрытый слог
Ачыкь сёз бёлум – открытый слог
Эки джаны да джабыкь сёз бёлум – закрытый слог

Фонологияда

Фонема – фонема
Ачыкь фонема – гласная фонема
Кысыкь фонема – согласная фонема
Фонеманы къарыулу оруну – сильная позиция фонемы
Фонеманы къарыусуз оруну – слабая позиция фонемы
Фонема тизгин – фонемный ряд
Къарыулу фонема – сильная фонема
Къарыусуз фонема – слабая фонема
Аллофон – аллофон
Фонеманы тюрлюлери – оттенки фонемы

Орфографияда

Орфографияны джорукьлары – принципы орфографии
Орфографияны фонетика джоругъу – фонетический
принцип орфографии
Орфографияны морфология джоругъу – морфологический
принцип орфографии
Орфографияны тарих (адет) джоругъу – исторический
(традиционный) принцип орфографии
орфограмма – орфограмма

Уллу харф / хариф – большая буква
Гитче харф / хариф – строчная буква
Тюз джазыу – правописание
Орфография сёзлук – орфографический словарь

Лексикада

Сёзню баш магъанасы – основное значение слова
Бир магъаналы сёз – однозначное слово
Кёб магъаналы сёз – многозначное слово
Сёзню кёчюу / кёчген магъанасы – переносное значение

слова

Сёзню тюз магъанасы – прямое значение слова
Эскирген сёз (архаизм) – устаревшее слово (архаизм)
Джангы сёз (неологизм) – неологизм
Фразеологизм – фразеологизм
Фразеология джалгъанмала – фразеологические сращения
Фразеология бирлешмеле – фразеологические единства
Фразеология тутушла – фразеологические сочетания
Фразеология айтыула – фразеологические выражения
Синоним – синоним
Омоним – омоним
Пароним – пароним
Антоним – антоним
Ортакъ сёз / интернационал сёз – интернационализм
Усталыкъчы сёз – профессионализм
Диалект сёз – диалектизм
Сёз байлыкъ – словарное богатство (лексический фонд)
Тыш тилден кирген сёз / алынма – заимствованное слово
Бир сёзню тюрлюлери – варианты слова
Сёзню фонетика тюрлюлери – фонетические варианты

слова

Сёзню морфология тюрлюлери – морфологические

варианты слова

Тамырлары бир сёзле – однокоренные слова
Морфемикада

Морф – морф

Аффикс / суффикс морф – аффиксальный морф
Суффикс / аффикс морф – суффиксальный морф
Префикс морф – префиксальный морф
Болушлукъчу морф – служебный морф
Сёз кьураучу морф – словообразовательный морф
Сёз кьошуучу морф – словосоединительный морф
Бош болушлукъчу морф – простой вспомогательный морф
Кьош болушлукъчу морф – сложный вспомогательный

морф

Ноль морф – нулевой морф
Къарамчы / модаль морф – модальный морф
Сёз тюрлендириучю морф – словоизменятельный морф
Тамыр морфема – корневая морфема
Бош тамыр морфема – простая корневая морфема
Кьош тамыр морфема – сложная корневая морфема
Кьуралгъан тамыр – производный корень
Кьуралмагъан тамыр – непроизводный корень
Кьураучу тамыр – первичный корень
Аффикс / суффикс морфема – аффиксальная морфема
Эркин тамыр морфема – свободная корневая морфема
Бойсунган тамыр морфема – несвободная корневая

морфема

Алломорф – алломорф
Морфеманы тюрлюлери – варианты морфемы
Сёз форма – словоформа
Сёз кьураучу аффикс / суффикс – словообразовательный

аффикс

Сёз тюрлендириучю аффикс / суффикс –
словоизменятельный аффикс

Морфонологияда

Морфонема – морфонема
Къатыш морфонема – смешанная морфонема
Фонемаланы алмашынулары / алышынулары –
чередование фонем
Ачыкъ морфонемала – гласные морфемы
Къысыкъ морфонемала – согласные морфемы

Морфонология алмашыныула / алышыныула – морфонологические чередования

Магъананы тюрлендирмеген фонема – асемантическая фонема

Сёз къурауда

Сёзню къурамы – состав слова

Тамыр – корень

Аффикс / суффикс – суффикс

Сёз къураучу аффикс / суффикс – словообразовательный аффикс

Сёз тюрлендириучю аффикс / суффикс – словоизменятельный аффикс / суффикс

Стиль аффиксле / суффиксле – стилевые аффиксы

Префикс – префикс

Тамыр сёзле – корневые слова

Къуралгъан сёз – производное слово

Сёз къурау амал / мадар – способ словообразования

Сёз къурау юлгю – словообразовательный тип

Сёз къурау система – словообразовательная система

Сёз къурау магъана – словообразовательное значение

Сёз къурау формант – словообразовательный формант

Сёз къурау тизгин – словообразовательный тип

Сёз къурау уя – словообразовательное гнездо

Сёз къурау парадигма – словообразовательная парадигма

Сёз къурауну морфология амалы / мадары – морфологический способ словообразования

Сёз къурауну семантика амалы / мадары – семантический способ словообразования

Сёз къурауну лексика-семантика амалы / мадары – лексико-семантический способ словообразования

Сёз къурауну семантика-морфолгия амалы / мадары – семантико-морфологический способ словообразования

Сёз къурауну семантика-синтаксис амалы / мадары – семантико-синтаксический способ словообразования

Калька этиб сёз къурау – словообразование путём калькирования

Сёзлениу – лексикализация
Сёзлеулениу – адвербиализация
Затланыу – субстантивация
Сыфатланыу – адъективация
Алмашланыу – прономинализация
Сонгураланыу – переход в класс послелогов
Байламланыу – переход в класс союзов
Къарамчы / модаль сёзлениу – переход в класс модальных

слов

Къураучу тамыр – производящий корень
Къуралгъан тамыр – производный корень
Къураучу сёз – производящее слово
Хапарчылыкъ аффикс / суффикс – аффикс / суффикс

предикативности

Иеликчи аффикс / суффикс – аффикс принадлежности
Къысхартылгъан къош сёз – сложносокращённое слово
Тамыр сёзле – корневые слова

Морфологияда

Тилни кесеклери – части речи
Тилни энчи / баш кесеклери – знаменательные части речи
Тилни болушлукъчу кесеклери – служебные части речи
Сёзню морфология шарты – морфологический признак

слова

Сёзню синтаксис къуллугъу – синтаксическая функция

слова

Атны саны – число имени существительного
Бирлик сан – единственное число
Кёблук сан – множественное число
Атны сан категориясы – категория числа имени

существительного

Сёзню баш формасы – основная форма слова
Атны иелик формасы – форма принадлежности имени

существительного

Болуш – падеж
Баш болуш – основной падеж
Иеликчи / иелик болуш – родительный падеж

- Бериучю болуш – дательный падеж
- Тамамлаучу болуш – винительный падеж
- Орунлаучу болуш – местный падеж
- Башлаучу болуш – исходный падеж
- Джалгъану / болушлада торлендириу – склонение
- Ноль аффикс / суффикс – нулевой суффикс
- Болуш аффикс / суффикс – падежные аффиксы / суффиксы
- Энчи ат – собственное имя
- Тукъум ат – нарицательное имя
- Болушлукъчу сѣз – вспомогательное слово
- Атны хапарчы формасы – форма сказуемости имени существительного
- Атны соруучу формасы – вопросительная форма имени существительного
- Атны иелик категориясы – категория принадлежности имени существительного
- Атны болуш категориясы - категория падежа имени существительного
- Иели ат - имя существительное в притяжательной форме
- Атны белгилиликни - белгисизликни кѣргюзтген категориясы – категория определённости-неопределённости имени существительного
- Бош ат – простое имя существительное
- Къош ат – сложное имя существительное
- Сыфат – имя прилагательное
- Тюз сыфат – качественное прилагательное
- Болджалчы / джалгъан сыфат – относительное прилагательное
- Сыфатны кемлик дараджасы – уменьшительная степень имени прилагательного
- Сыфатны тенглештидириу дараджасы – сравнительная степень имени прилагательного
- Сыфатны айырма дараджасы – превосходная степень имени прилагательного
- Санау - числительное
- Санчы санау – количественное числительное
- Тизгинчи санау – порядковое числительное
- Къауумлаучу санау – собирательное числительное

Юлюшчю санау – разделительное числительное
Кесекчи / белоучю санау – дробное числительное
Алмаш – местоимение

Кесимлеучю / бегитиучю алмаш – лично-возвратное
местоимение

Белгилеучю / ачыкылаучу алмаш – определительное
местоимение

Кёргюзтюучю алмаш – указательное местоимение

Соруучу алмаш – вопросительное местоимение

О/ угъайлаучу алмаш – отрицательное местоимение

Белгисиз алмаш – неопределённое местоимение

Сёзлеу – наречие

Орунчу сёзлеу – наречие места

Заманчы сёзлеу – наречие времени

Сылтаучу сёзлеу – наречие причины

Муратчы сёзлеу – наречие цели

Халчы сёзлеу – наречие образа действия

Мардачы сёзлеу – наречие меры и степени

Этим - глагол

Этимни иели формасы – личная форма глагола

Этимни къарыулаучу формасы (этимни хаулаучу формасы)

– положительный аспект глагола

Этимни къарыуламаучу формасы (этимни о/угъайлаучу
формасы) – отрицательный аспект глагола

Кёчюучю этим – переходный глагол

Кёчмеучю этим – непереходный глагол

Толу магъаналы этим – полнозначный глагол

Болушлукъчу этим – вспомогательный глагол

Бош этим – простой глагол

Къош этим – сложный глагол

Этимни хаулаучу формасы – утвердительная форма
глагола

Этимни о/угъайлаучу формасы – отрицательная форма
глагола

Этимни соруучу формасы – вопросительная форма глагола

Этимни белгисиз формасы (инфинитив) – неопределённая
форма глагола (инфинитив)

Этимни несиз формасы – неличная форма глагола

Этимсыфат – причастие

Этимча / этимсёзлеу – деепричастие

Этим ат – имя действия

Туруш – наклонение

Туура туруш – изъявительное наклонение

Буйрукъчу туруш – повелительное наклонение

Шарт туруш – условное наклонение

Ыразычы туруш – желательное наклонение

Заман – время

Этимни заман категориясы – категория времени глагола

Бусагъат заман – настоящее время

Озгъан заман – прошедшее время

Узакъ / узайгъан озгъан заман – давно прошедшее время

Боллукъ заман – будущее время

Келлик заман – будущее время

Келир заман – будущее время

Джегилиу – спряжение

Айырма – залог

Этимни айырма категориясы – категория залога глагола

Этимни араш айырмасы – совместно-взаимный залог

глагола

Этимни къысыучу / къатланыучу айырмасы –

понудительный залог глагола

Этимни зорлаучу айырмасы – страдательный залог глагола

Этимни къайытыучу айырмасы – возвратный залог глагола

Сонгура – послелог

Сонгура ат – послеложное имя

Байлам – союз

Байламлы сёз – союзное слово

Тенг джарашдырыучу байлам – сочинительный союз

Бойсундуруучу байлам – подчинительный союз

Джалгъаучу байлам – соединительный союз

Айырыучу байлам – разделительный союз

Къаршылаучу / къаршчылаучу байлам – противительный

союз

Кесекчикле – частицы

Кёгюзтпоучю кесекчик – указательная частица

Кючлендириучю кесекчик – усилительная частица

Хо/аулаучу кесекчик – утвердительная частица
О/ угъайлаучу кесекчик – отрицательная частица
Соруучу кесекчик – вопросительная частица
Буйрукъчу кесекчик – повелительная частица
Айырыучу-чеклендириучю кесекчик – выделительно-ограничительная частица

Междометие – междометие

Къарамчы / модалъ сѣз – модальное слово

Эриклеу сѣз – звукоподражательное слово

Предикатив – предикатив

Синтаксисде

Синтаксис кесекчикле – синтаксические единицы

Сѣз бирлеш – сочетание слов

Сѣз тутуш – словосочетание

Айтым – предложение

Бош айтым – простое предложение

Къошланган / кенгерген айтым – осложнённое предложение

Къош айтым – сложное предложение

Айтымны хапарчы ёзеге – предикативное ядро предложения

Бир бирге бойсунуу (чалышыу) – координация, взаимное подчинение

Байламлы къош айтым – сложное предложение с союзом

Байламсыз къош айтым – бессоюзное сложное предложение

Синтаксис сѣз тутуш – синтаксическое словосочетание

Фразеология сѣз тутуш – фразеологическое словосочетание

Затланган сѣз тутуш – субстантивированное словосочетание

Буйрукъчу айтым – повелительное предложение

Хапарчылыкъ – предикативность

Къарамчылыкъ – модальность

Ахыр интонация – интонация конца, интонация сообщения

Жыйышдырыучу сѣз (къуршоулагъан сѣз) – обобщающее слово

Бир туудукъ / бир тукъум членле – однородные члены предложения

Тенг джарашдыруу / джарашхан байлануу – сочинительная связь слов

Бойсунуу / бойсунган байлануу – подчинительная связь слов

Баш сёз – главное слово

Бойсунган сёз – зависимое слово

Келишиу – согласование

Тагъылыу – управление

Къысылуу – примыкание

Хапарлаучу айтым – повествовательное предложение

Соруучу айтым – вопросительное предложение

Буйрукъчу айтым – побудительное предложение

Кё(л)тюрюучю айтым – восклицательное предложение

Кем айтым – неполное предложение

Джайылган айтым – распространённое предложение

Джайылмаган айтым – нераспространённое предложение

Айтымны члени – член предложения

Айтымны баш члени – главный член предложения

Айтымны сансыз членлери – второстепенные члены предложения

Башчы – подлежащее

Хапарчы – сказуемое

Толтуруучу – дополнение

Тюз / туура толтуруучу – прямое дополнение

Сёдегей толтуруучу – косвенное дополнение

Айгъакълаучу – определение

Ачыкълаучу / къошакъ сёз – приложение

Бош башчы – простое подлежащее

Къош башчы – составное подлежащее

Айланч / джайылган башчы – развёрнутое подлежащее

Этим хапарчы – глагольное сказуемое

Ат хапарчы – именное сказуемое

Бош хапарчы – простое сказуемое

Къош хапарчы – составное сказуемое

Айланч / джайылган хапарчы – развёрнутое сказуемое

Бош айгъакълаучу / ачыкълаучу – простое определение

- Бош толтуруучу – простое дополнение
 Къош толтуруучу – составное дополнение
 Айланч / джайылгъан толтуруучу – развёрнутое
 дополнение
 Айланч / джайылгъан айгъакълаучу – развёрнутое
 определение
 Болум – обстоятельство
 Айтымны бош члени – простой член предложения
 Айтымны къош члени – составной член предложения
 Айтымны айланч / джайылгъан члени – развёрнутый член
 предложения
 Айтымны членлерини къуралууларына кёре тюрлюлери –
 структурные типы предложения
 Ачыкълау – пояснение
 Иеликчи айгъакълаучу / ачыкълаучу – притяжательное
 определение
 Ие – субъект
 Ишни иеси – субъект действия
 Зат – объект
 Ишни заты – объект действия
 Сёз форма – словоформа
 Хапарчы аффикс / суффикс – аффикс сказуемости
 Хапарчылыкъ аффикс / суффикс – аффикс
 предикативности
 Тюз сёз тизме – прямой порядок слова
 Тюз сёз тизмели айтым – предложение с прямым порядком
 слов
 Чюйре сёз тизме – обратный порядок слова
 Чюйре сёз тизмели айтым – предложение с обратным
 порядком слов
 Бир баш членли айтым / бир къурамлы айтым –
 односоставное предложение
 Бир баш членли иели айтым – односоставное личное
 предложение
 Белгили иели бир баш членли айтым – определённо-
 личное односоставное предложение
 Белгисиз иели бир баш членли айтым – неопределённо-
 личное односоставное предложение

Ортакъ иели бир баш членли айтым – обобщённо-личное односоставное предложение

Иесиз / башчысыз айтым – безличное предложение

Иели / башчылы айтым – личное предложение

Аталгъан айтым – номинативное предложение

Тюз ие – прямой субъект

Сёдегей ие – косвенный субъект

Кем / толмагъан айтым – неполное предложение

Ушакъ кем / толмагъан айтым – диалогическое неполное предложение

Контекст кем / толмагъан айтым – контекстуальное неполное предложение

Халгъа / халиге кёре кем / толмагъан айтым – ситуативное неполное предложение

Айтымгъа член болмагъан сёзле – слова, не являющиеся членами предложения

Айланыу – обращение

Кийрилген / кириш сёз – вводное слово

Кийрилген / кириш айтым – вводное предложение

Къошакъ айтым – вставное предложение

Членленмеген айтым – нечленимое предложение

Айтымны айырылгъан членлери – обособленные члены предложения

Айырылгъан ачыкълаучу / къошакъ сёз – обособленное приложение

Айырылгъан болум – обособленное обстоятельство

Айырылгъан толтуруучу – обособленное дополнение

Айырылгъан айгъакълаучу / ачыкълаучу – обособленное определение

Айтымны белгилеучю членлери – уточняющие члены предложения

Айтымны айыртыучу членлери – пояснительные члены предложения

Айтымны къошулуучу членлери – присоединительные члены предложения

Этимсыфат айланч – причастный оборот

Инфинитив айланч – инфинитивный оборот

- Этимча / этимсёзлеу айланч – деепричастный оборот
 Сёдегей сёз – косвенная речь
 Ушакъ – диалог
 Цитата – цитата
 Тюз / туура сёз – прямая речь
 Тенг джарашхан кьош айтым – сложносочинённое предложение
 Байламлы тенг джарашхан кьош айтым – союзное сложносочинённое предложение
 Байлам сёз – союзное слово
 Бойсуннган айтым – придаточное предложение
 Бойсуннган кьош айтым – сложноподчинённое предложение
 Бойсуннган башчы айтым – подлежащее придаточное предложение
 Бойсуннган хапарчы айтым – сказуемое придаточное предложение
 Бойсуннган толтуруучу айтым – дополнительное придаточное предложение
 Бойсуннган айгъакълаучу / белгилеучю айтым – определительное придаточное предложение
 Бойсуннган заманчы айтым – придаточное предложение времени
 Бойсуннган орунчу айтым – придаточное предложение места
 Бойсуннган халчы айтым – придаточное предложение образа действия
 Бойсуннган сылтаучу айтым – придаточное предложение причины
 Бойсуннган себебчи айтым – придаточное предложение следствия
 Бойсуннган муратчы айтым – придаточное предложение цели
 Бойсуннган ёлчемчи айтым – придаточное предложение меры и степени
 Бойсуннган таянчакъ / шарт айтым – придаточное предложение условия
 Бойсуннган сансыз айтым – уступительное придаточное предложение

Бойсунган болумчу айтым – придаточное
обстоятельное предложение

Пунктуация

Тыйгыч белги – знак препинания

Запятой – запятая

Эки точка – двоеточие

Тире – тире

Дефис – дефис

Точка – точка

Точка бла запятой – точка с запятой

Кёб точка – многоточие

Соруу белги – вопросительный знак

Кётюрюу / кёлтюрюу белги – восклицательный знак

Скобка – скобки

Кавычка – кавычки

БИБЛИОГРАФИЯСЫ

1. Аппаева Ф.К. Генетически родственные омонимы в карачаево-балкарском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нальчик, 2002.
2. Аппайланы Ф. К. Къарачай-малкъар тилде джаратылыулары бирге байламлы омонимле: Педагогика колледжни студентлерине окъуу пособие. – Нальчик, 1988.
3. Беглярова С.А. Адвербиализация в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1979.
4. Бозиев А.Ю. Словообразование имён существительных, прилагательных и наречий. – Нальчик, 1965.
5. Баскаков Н.А. Двойственная природа частей речи (на материале тюркских языков) // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов: Тезисы докладов. – Л., 1965.
6. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях // ВЯ, 1960, № 5.
7. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.
8. Ганиев Ф.А. Конверсия в татарском языке. – Казань, 1985.
9. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
10. Грамматика ногайского языка. Ч. 1.: Фонетика и морфология. – Черкесск, 1973.
11. Грамматика современного башкирского литературного языка. – Уфа, 1981.
12. Гочияева С.А. Наречие в карачаево-балкарском языке. – Черкесск, 1973.
13. Гузеев Ж.М. О квалификации дwoякофункционирующих слов в тюркских языках // Эльбрус. – Нальчик, 2002. - № 1.
14. Гузеланы Ж.М. Бусагъатдагъы малкъар тил: Къабарты-Малкъар къырал университетни педагогика колледжнини окъуучуларына дерслик. – Нальчик, 1999.
15. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М. – Л., 1940.
16. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М. – Л., 1948.

17. Загоруйко А.Я. Конверсия-морфолого-синтаксический способ словообразования: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1961.
18. Задорожный М.И. О границах полисемии и омонимии. – М., 1971.
19. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М., 1973.
20. Кишტიкова Л.Х. Словообразовательный потенциал наречия в тюркских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нальчик, 2004.
21. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. – Л., 1960.
22. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // ВЯ, 1974, - № 5.
23. Конверсия в словообразовании // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
24. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Фрунзе, 1980.
25. Мизиев А.М. Лексикализация грамматических форм глагола в карачаево-балкарском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нальчик, 1999.
26. Миртаджиев М. Возникновение лексических омонимов в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967.
27. Лыков А.Г. Основы русской морфемии. – Краснодар, 1979.
28. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. – М., 1984.
29. Прохорова В.Н. Полисемия и лексическо-семантический способ словообразования в русском языке. – М.: МГУ, 1980.
30. Русская грамматика / под ред. Н.Ю. Шведовой и др. Т.1. – М., 1980.
31. Севортян Э.В. Словообразование в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2: Морфология. – М., 1956.
32. Соболева П.А. Об основном и производном слове при словообразовательных отношениях по конверсии // ВЯ, 1959. – № 2.
33. Соболева П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М., 1980.

34. Татарская грамматика. Том 1. – Казань, 1995.
35. Тихонов А.Н. О семантической соотносительности производящих и производных слов // ВЯ, 1967. - № 1.
36. Хачирова Е.М. Проблемы субстантивации глаголов и имён прилагательных в карачаево-балкарском языке: Учебное пособие. – Карачаевск: КЧГУ, 2003.
37. Юлдашев А.А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях // СТ, 1970. - № 1.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз.....	3
1-чи §. Морфемиканы ангылатыу.....	4
2-чи §. Морф эм морфланы тюрлюлери.....	4
3-чю §. Ноль морф.....	8
4-чю §. Морфема.....	11
5-чи §. Морфемалада синонимлик, омонимлик эмда антонимлик.....	15
6-чы §. Алломорфла эмда бир морфеманы тюрлюлери.....	17
7-чи §. Сѣз формаланы тюрлюлери.....	23
8-чи §. Тамыр морфема.....	24
9-чу §. Къуралгъан эм къуралмагъан тамырла.....	29
10-чу §. Къураучу тамыр.....	31
Аффикс / суффикс морфемала	
11-чи §. Къатланыучу эм къатланмаучу (неда аз къатланыучу) аффиксле / суффиксле.....	33
12-чи §. Бусагъатдагъы сѣз къурауда джюрютюлюучю эм джюрютюлмеучю аффиксле / суффиксле.....	35
13-чю §. Аффикслени / суффикслени экспрессив- стиль къуллукълары.....	41
Морфонология	
1-чи §. Морфонологияны ангылатыу.....	43
2-чи §. Морфонеманы ангылатыу.....	43
3-чю §. Къарачай-малкъар (эм тюрк) морфонологияны энчилиги.....	45
4-чю §. Къуралгъан тамырны къысхартылыуу.....	46
5-чи §. Тамыргъа неда аффиксге / суффиксге фонемаланы къошулуулары.....	48
6-чы §. Фонемаланы алышыныулары / алмашыныулары.....	50
7-чи §. Ачыкъ морфонемала.....	51
8-чи §. Къысыкъ морфонемала.....	53
9-чу §. Къатланган къош сѣзде морфонемаланы къуралыулары.....	55
10-чу §. Морфонемаланы схемалары.....	58

СЁЗ КЪУРАУ

Къарачай-малкъар тилде сёзлени къуралыуларына кёре тюрлюлери эмда аланы бир бирден айырыу

1-чи §. Сёзлени къуралыуларына кёре тюрлюлери.....	60
2-чи §. Къош сёзлени сёз тутушладан бла фразеологизмледен айырыу.....	64
3-чю §. Сёз къурау эм сёз тюрлениу.....	68
4-чю §. Сёзню лексика (сёзлюк) эм грамматика формалары.....	70
5-чи §. Сёз къураугъа тилни бусагъатдагъы халына эм аны тарихине кёре къарау.....	72
6-чы §. Морфемаланы къуралыуларында тарих тюрлениуле.....	73
Сёз къурауну баш лексика-семантика кесеклери	
7-чи §. Сёз къурау система.....	77
8-чи §. Сёз къурау магъана эм сёз къурау формант.....	77
9-чу §. Сёз къурауну тюрлюсю эм юлгюсю.....	80
10-чу §. Сёз къурау тизгин эм сёз къурау уя.....	83
11-чи §. Парадигма. Сёз къурау парадигма эм морфология парадигма.....	87
Сёз къурауну амаллары / мадарлары	
12-чи §. Сёз къурауну амалы / мадары эм аны тюрлюлери.....	88
Сёз къурауну морфология амалы / мадары эм аны тюрлюлери	
13-чю §. Сёзлени тамыргъа аффикс / суффикс къошулуб къуралыулары.....	89
14-чю §. Сёзлени бирге къошулуб къуралыулары.....	95
15-чи §. Сёзлени къош сёзлеге аффикс / суффикс къошулуб къуралыулары.....	102
16-чы §. Сёзлени саулай неда тамырлары къатланыб къуралыулары.....	104
17-чи §. Сёзлени сёз тутушла къысхартылыб къуралыулары.....	106

Сёз кьурауну семантика амалы / мадары эм аны тюрлюлери	
18-чи §. Сёзлени кёб магъаналы сёзну магъаналары тюрлениб кьуралыулары (лексика-семантика амал / мадар).....	108
19-чу §. Сёзлени аланы грамматика формалары лексика (сёзлюк) формалагъа ёткюб кьуралыулары (семантика-морфология амал / мадар – сёзлениу).....	113
20-чы §. Сёзлениуню дараджасы.....	114
21-чи §. Сёзлениуню кезиулери / кёзюулери.....	116
22-чи §. Сёзлениуге себеб болгъан шартла.....	117
23-чю §. Сёзлениуню тюрлюлери.....	120
24-чю §. Сёзлени тилни бир кесегинден башха кесегине ёпоб кьуралыулары (семантика-синтаксис амал / мадар - конверсия).....	123
25-чи §. Сёз кьурауну калька этиу амалы / мадары.....	131
Тилни кесеклерини кьуралыулары	
Тилни баш / энчи кесеклерини кьуралыулары	
Атланы кьуралыулары	
1-чи §. Атланы морфология амал / мадар бла кьуралыулары.....	134
1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан атла.....	134
1.1.1. Кёп джюрютюлюучю аффиксле / суффиксле.....	135
1.1.2. Аз джюрютюлюучю аффиксле / суффиксле.....	139
1.1.3. Тамырдан айырылмагъан аффиксле / суффиксле.....	140
1.2. Кесеклери бирге кьошулуб кьуралгъан атла.....	141
1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган кьош атла.....	141
1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан (экиленнген) кьош атла.....	142
1.3. Сёзлени тамырлары кьатланыб кьуралгъан атла.....	143
1.4. Кьош сёзлеге (экиленнген эм кьатланган) аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан атла.....	144
1.5. Сёз тутушла кьысхартылыб кьуралгъан атла.....	145
2-чи §. Атланы семантика амал / мадар бла кьуралыулары.....	150

2.1. Лексика-семантика амал/ мадар бла кьуралгъан атла	150
2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла кьуралгъан атла.....	153
2.2.1. Этим атладан кьуралгъан атла.....	154
2.2.2. Этимсыфатладан кьуралгъан атла.....	155
2.2.3. Этимни араш айырма формасындан кьуралгъан атла.....	156
2.2.4. Этимни ыраычы туруш формасындан (-хун, -гъун, -къун, -гъын / -гин) кьуралгъан атла.....	157
2.3. Семантика-синтаксис амал / мадар бла кьуралгъан атла.....	160
2.3.1. Сыфатладан кьуралгъан атла.....	160
2.3.2. Этимледен кьуралгъан атла.....	161
2.3.3. Санауладан кьуралгъан атла.....	162
2.3.4. Алмашладан кьуралгъан атла.....	163
2.3.5. Сёзлеулден кьуралгъан атла.....	163
2.3.6. Эриклеу сёзледен кьуралгъан атла.....	163
3-чю §. Атланы калька этиу амал / мадар бла кьуралыулары.....	166
Сыфатланы кьуралыулары	
1-чи §. Сыфатланы морфология амал / мадар бла кьуралыулары.....	170
1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кьуралгъан сыфатла.....	170
1.1.1. Кёб джюрютюлюочю аффиксле / суффиксле.....	170
1.1.2. Аз джюрютюлюочю аффиксле / суффиксле.....	174
1.1.3. Тамырдан айырылмагъан аффиксле / суффиксле.....	174
1.2. Эки сёз бирге къошулуб кьуралгъан сыфатла.....	175
1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган къош сыфатла.....	175
1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан 1(экиленнген) къош сыфатла.....	176
1.3. Сёзлени тамырлары къатланыб кьуралгъан сыфатла.....	177
1.4. Къош сёзге (экиленнген эм къатланнган) аффикс / суффикс къошулуб кьуралгъан сыфатла.....	177
2-чи §. Сыфатланы семантика амал / мадар бла кьуралыулары.....	181

2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла кьуралгъан сыфатла.....	181
2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла кьуралгъан сыфатла.....	182
2.2.1 Этимсыфатладан кьуралгъан сыфатла.....	182
2.2.1.1. Этимсыфатны озгъан заман формасындан кьуралгъан сыфатла.....	182
2.2.1.2. Этимсыфатны боллукъ заман формасындан кьуралгъан сыфатла.....	183
2.2.1.3. Этимсыфатны бусагъат заман формасындан кьуралгъан сыфатла.....	184
2.2.2. Этим атладан кьуралгъан сыфатла.....	184
2.2.3. Этимни ыразычы туруш формасындан (-гъун, -гин / -гъын, -хын, -гъур / -гюр) кьуралгъан сыфатла.....	185
2.3. Семантика-синтаксис амал / мадар бла кьуралгъан сыфатла.....	185
2.3.1. Этимледен кьуралгъан сыфатла.....	186
2.3.2. Атладан кьуралгъан сыфатла.....	186
2.3.3. Сёзлеуледен кьуралгъан сыфатла.....	186
3-чю §. Сыфатланы калыка этиу амал / мадар бла кьуралыгулары.....	186
Сёзлеулени кьуралыгулары	
1-чи §. Сёзлеулени морфология амал / мадар бла кьуралыгулары.....	191
1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан сёзлеуле.....	191
1.2. Эки сёз бирге кьошулуб кьуралгъан сёзлеуле.....	192
1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсунган кьош сёзлеуле.....	192
1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан (экиленнген) кьош сёзлеуле.....	194
1.3. Сёзлени тамырлары кьатланыб кьуралгъан сёзлеуле.....	195
1.4. Кьош сёзлеге (экиленнген эм кьатланнган) аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан сёзлеуле.....	197
2-чи §. Сёзлеулени семантика амал / мадар бла кьуралыгулары.....	201

2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла кьуралгъан сёзлеуле.....	201
2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла кьуралгъан сёзлеуле.....	203
2.2.1. Болуш формаланы сёзлениулери.....	203
2.2.1.1. Атланы болуш формаларыны сёзлениулери.....	203
2.2.1.2. Сыфатланы болуш формаларыны сёзлениулери.....	204
2.2.1.3. Алмашланы болуш формаларыны сёзлениулери.....	204
2.2.1.4. Санауланы болуш формаларыны сёзлениулери.....	205
2.2.2. Этимчаланы / этимсёзлеулени формаларыны сёзлениулери.....	205
2.2.3. Этимсыфатланы формаларыны сёзлениулери.....	206
2.3. Семантика-синтаксис амал / мадар бла кьуралгъан сёзлеуле.....	206
2.3.1. Сыфатладан кьуралгъан сёзлеуле.....	206
2.3.2. Этимледен кьуралгъан сёзлеуле.....	209
2.3.2.1. Этимледен кьуру кеслери кьуралгъан сёзлеуле.....	210
2.3.2.2. Этимледен сыфатла бла бирге кьуралгъан сёзлеуле.....	210
2.3.2.3. Этимледен сыфатладан сора кьуралгъан сёзлеуле.....	210
2.3.3. Атладан кьуралгъан сёзлеуле.....	211
2.4. Лексика-грамматика омонимледе кьуралгъан сёзню тохташдырыу.....	211
Этимлени кьуралыулары.....	215
1-чи §. Этимлени морфология амал / мадар бла кьуралыулары.....	216
1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кьошулуб кьуралгъан этимле.....	216
1.1.1. Кёб джорютюлюучю аффиксле / суффиксле.....	216
1.1.2. Аз джорютюлюучю аффиксле / суффиксле.....	222
1.1.3. Тамырдан айырылмагъан аффиксле / суффиксле.....	222

1.2. Эки сѣз бирге кѳошулуб кѳуралгъан этимле.....	223
1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсуннган кѳош этимле.....	223
1.2.2. Кесеклери бир бирине бойсунмагъан кѳош этимле.....	224
1.3. Тамырлары кѳатланыб кѳуралгъан этимле.....	225
1.4. Кѳош сѣзге (экиленнген) аффикс/суффикс кѳошулуб кѳуралгъан этимле.....	225
2-чи §. Этимлени семантика амал / мадар бла кѳуралыулары.....	228
2.1. Лексика-семантика амал / мадар бла кѳуралыулары.....	228
2.2. Семантика-морфология амал / мадар бла кѳуралыулары.....	229
2.2.1. Этимни кѳысыгучу / кѳатланыгучу айырма формасыны сѣзлениую.....	231
2.2.2. Этимни зорлагучу айырма формасыны сѣзлениую.....	235
2.2.3. Этимни кѳайыггучу айырма формасыны сѣзлениую.....	237
2.2.4. Этимни араш айырма формасыны сѣзлениую.....	238
Алмашланы кѳуралыулары.....	243
1-чи §. Алмашланы морфология амал / мадар бла кѳуралыулары.....	243
1.1. Тамыргъа аффикс / суффикс кѳошулуб кѳуралгъан алмашла.....	243
1.2. Эки сѣз бирге кѳошулуб кѳуралгъан алмашла.....	244
1.2.1. Кесеклери бир бирине бойсуннган кѳош алмашла.....	244
1.3. Сѣзлени тамырлары кѳатланыб кѳуралгъан алмашла.....	244
2-чи §. Алмашланы семантика амал / мадар бла кѳуралыулары.....	245
2.1. Семантика-морфология амал / мадар бла кѳуралгъан алмашла.....	245
2.2. Семантика-синтаксис амал / мадар бла кѳуралгъан алмашла.....	245
2.2.1. Санауладан кѳуралгъан алмашла.....	246

2.2.2. Сёзлеуледен кьуралгъан алмашла.....	246
2.2.3. Сыфатладан кьуралгъан алмашла.....	247
2.2.4. Предикативледен кьуралгъан алмашла.....	247
Санауланы кьуралыулары.....	248
Тилни болушлукъчу кесеклерини	
кьуралыулары.....	251
Сонгураланы кьуралыулары.....	251
1-чи §. Сонгураланы морфология амал / мадар	
бла кьуралыулары.....	251
2-чи §. Сонгураланы семантика амал / мадар	
бла кьуралыулары.....	252
2.1. Семантика-морфология амал / мадар бла	
кьуралгъан сонгурала.....	252
2.2. Семантика-синтаксис амал / мадар бла	
кьуралгъан сонгурала.....	253
Кесекчиклени кьуралыулары.....	255
Байламланы кьуралыулары.....	258
Тилни сезимле бла байламлы кесеклерини	
кьуралыулары.....	261
Междометиялени кьуралыулары.....	261
Эриклеу сёзлени кьуралыулары.....	263
Къарамчы / модалъ сёзлени кьуралыулары.....	266
Къошакъ.....	268
Тил билим терминле.....	268
Библиографиясы.....	283

ГУЗЕЕВ ЖАМАЛ МАГОМЕДОВИЧ

Современный карачаево-балкарский язык.

Часть 2.

Морфемика, морфонология,

словообразование.

учебник

Редактор -

М. Б. Кетенчиев

Корректор -

С. М. Хапаева

Компьютерная верстка –

М. Р. Джуккаева

Подписано в печать 21.12.2006

Формат 60x84 1/16. Бумага типографская.

Гарнитура Times

Объем 16.7 п.л.

Тираж 300 экз.

Издательство Карачаево-Черкесского

государственного университета

369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 29

Лицензия ЛР № 040310 от 21.10.1997

Отпечатано в типографии

Карачаево-Черкесского государственного университета

369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 46.